

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

**Політичний процес
в Автономній Республіці Крим:
особливості, суперечності,
прорахунки (1991–2014 рр.)**

Аналітична доповідь

КИЇВ – 2016

УДК32.22/28(477.75) «1991–2014»

ББК 6603(4Укр–6Кр)

П 50

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
(протокол №6 від 29.12.2016 р.)*

П 50 Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.) / Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. – 304 с.

ISBN 978-966-02-8179-0

Аналітична доповідь підготовлена за результатами науково-дослідної роботи у темі «Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.)». У доповіді розглянуто особливості, суперечності, прорахунки політичних процесів у розвитку Автономної Республіки Крим упродовж 1991–2014 рр., виокремлено «слабкі місця» державної політики щодо регіону; проаналізовано підстави виходу Криму за межі правового поля України; досліджено конфліктогенність регіону; визначено ключових суб'єктів політики та проаналізовано їхню участь у політичних процесах; показано взаємодію політичних структур в АРК; виокремлено вплив нелегальних політичних акторів на політичну ситуацію у регіоні; визначено форми перетворення інтересів і вимог населення в управлінські рішення; окреслено способи включення суб'єктів у відносини центру і регіону; простежено прорахунки в етнічній, релігійній та інформаційно-безпековій політиці щодо російського націоналізму і сепаратизму.

УДК32.22/28(477.75) «1991–2014»

ББК 6603(4Укр–6Кр)

ISBN 978-966-02-8179-0

© Автори, 2016

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Становлення та трансформація політичної влади в Автономній Республіці Крим (1991 – початок 2014 рр.). <i>М. Кармазіна</i>	6
Розділ 2. Партії як суб’єкти політичного процесу в Автономній Республіці Крим (1991– 2002 рр.). <i>В. Яремчук</i>	33
Розділ 3. Особливості та суперечності участі партій у політичному процесі в АРК на початку ХХІ ст. <i>Т. Бевз</i>	73
Розділ 4. Вплив нелегальних політичних акторів на політичну ситуацію у регіоні. <i>М. Горбатюк</i>	124
Розділ 5. Кримські татари: ідейні пріоритети та форми політичної участі. <i>В. Нападиста</i>	187
Розділ 6. Російський націоналізм в Автономній Республіці Крим: виклики українській державності. <i>Н. Ротар</i>	237
Післямова. <i>В. Яремчук</i>	296
Рекомендації	300

ПЕРЕДМОВА

Вторгнення під прикриттям «ввічливих зелених чоловічків» збройних сил Російської Федерації до Автономної Республіки Крим, наступна її анексія створило небезпечний прецедент не лише для існування України як суверенної держави, але й стало викликом для усього цивілізованого світу. Як зазначалося з цього приводу в Декларації Верховної Ради України «Про боротьбу за звільнення України» (березень 2014 р.), вперше після завершення Другої світової війни загальновизнані кордони Європи були «перемальовані» Російською Федерацією, яка цинічно порушила низку міжнародних і двосторонніх договорів, що гарантували Україні недоторканість і непорушність її кордонів. У зв'язку з цим український парламент заявив, що «Український народ ніколи не визнає анексію невід'ємної частини своєї території», не припинить боротьбу за звільнення Криму, якою б важкою і тривалою вона не була [1].

Натомість, у пошуках і втіленні шляхів «повернення» Криму під юрисдикцію України вкрай актуальним є глибоке розуміння ситуації, вивчення чинників (включаючи прорахунки в галузі правового регулювання відносин між центральною владою і кримською автономією, недосконалість етнонаціональної та соціально-економічної політики в регіоні тощо), які не дозволили українській владі в центрі, в АР Крим, громадянському суспільству на початку 2014 р. протидіяти акту агресії з боку Росії, реанімованому з її допомогою проросійського сепаратистського політичного руху. Вага останнього була посилена розгорнутою Росією навалною інформаційною війною, поширенням новочасних міфів на кшталт «повернення [Криму] у рідну гавань», «необхідності» захисту росіян і російськомовного населення від українських «націоналістів» та «радикалів», що супроводжуючись валом фальсифікацій щодо історії Криму, дискредитації незалежної України в цілому, мало слугувати виправданням силового захоплення півострова.

У зв'язку з цим, починаючи з 2014 р. в Україні були значно активізовані дослідження з кримської проблематики. Вийшли у світ різножанрові роботи, зокрема, збірники документів і матеріалів [2], науково-популярні видання [3], матеріали конференцій і «круглих столів» [4]. Серед останніх видань (2016 р.) варто відмітити й роботу, підготовлену експертами Українського незалежного центру політичних досліджень [5], в якій було здійснено аналіз ситуації навколо Криму «до» і «після» його анексії Росією.

Свою «нішу» у дослідженні політичних процесів в АР Крим має зайняти й заявлений науково-дослідницький проект під назвою «Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.)» метою якого є глибокий аналіз суспільно-політичних подій регіону упродовж попередніх двох десятиріч (включаючи такі напрями, як становлення та трансформацію політичної влади в АР Крим, ролі в політичних подіях політичних партій, кримськотатарського чинника, нелегальних політичних акторів, організованого «російського націоналізму»), виявлення «слабких місць» державної політики щодо регіону, які значною мірою обумовили трагічні події весни 2014 р., засвоєння уроків нещодавнього минулого.

1. Декларація «Про боротьбу за звільнення України». 20.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1139-18>

2. Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.): у 5 ч. / Упорядники: Леонід Рябошапко, Ігор Вдовичин, Володимир Гринчак, Андрій Луцький, Ігор Томюк. – Львів: Ліга-Прес, 2015; Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів. 2-е вид. / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блашук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України; Центральний державний архів громадських об'єднань України; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. – 1092 с.

3. Історія Криму в запитаннях та відповідях / Відп. ред. В. Смолій; Упорядн. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2015. – 527 с.

4. Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення». м. Київ, 12 листопада 2015 р. / Упоряд.: С. І. Кот, Г. В. Боряк; Відп. ред. В. А. Смолій; Ред. кол.: Г. В. Боряк, С. І. Кот, І. Д. Ліховий, О. М. Майборода, О. О. Рафальський, О. М. Титова. НАН України. Інститут історії України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К.: Інститут історії України, 2016. – 90 с.

5. Крим після анексії. Державна політика, виклики, рішення та дії. Біла книга / Тищенко Ю., Каздобіна Ю., Гучакова Т., Смірнов О., Горобчишина С., Дуда А.; За заг. ред. Ю. Тищенко. – Київ: ТОВ «Агентство» Україна», 2016. – 148 с.

РОЗДІЛ 1.

СТАНОВЛЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ (1991 – ПОЧАТОК 2014 Р.)

Свого часу як інструмент здобуття і утримання влади в Криму російськими більшовиками була використана «Кримська автономія»: постановою «уряду РРФСР» у жовтні 1921 р. Кримська АРСР була створена як складова РРФСР. Менше ніж за місяць – 10 листопада того ж року – Всекримським установчим з'їздом рад була прийнята Конституція Кримської АРСР, яка у червні 1940 р. була замінена на нову, що стала продуктом не самих кримчан, а сесії Верховної Ради РРФСР, яка, відповідно, ухвалила Закон «Про затвердження Конституції (Основного Закону) Кримської АРСР».

Повністю з кримською автономією було покінчено у червні 1945 р., коли Президія Верховної Ради СРСР ухвалила інший Указ, згідно з яким позірна автономія перетворювалася на Кримську область РРФСР (а на півострів почали прибувати люди, пов'язані з НКВС, «СМЕРШем», військові ветерани армії та флоту» [1]). Відповідно, у червні 1946 р. Верховна Рада РРФСР ухвалила Закон, закріпивши, таким чином, перетворення «автономії» на «область» (наслідком чого стали й зміни та доповнення до Конституції РРФСР).

У 1954 р. відповідно до рішень радянської влади все-союзного рівня (зокрема, Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 грудня «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР» [2] та Закону СРСР від 26 квітня того ж року «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР у склад Української РСР» [3]) Кримську область було передано до складу Української РСР.

На зламі 1980–1990 рр., коли СРСР переживав процеси розпаду, для здобуття чи утримання влади в регіоні інструментом «Кримська автономія» прагнули скористатися різні політичні актори: від владної еліти всесоюзного рівня до різноманітних місцевих еліт.

Представники першої задумувалися над тим, щоб «компенсувати об'єктивне послаблення державної машини і запобігти втечі республік від Центру», а тому вихід зі «ситуації розпаду» вбачали у створенні держави, яка б складалася вже не з 15 союзних республік, що мали право вільного виходу з держави, а державного організму із понад 30 суб'єктів, у тому числі – зі статусом автономій, які, втім, уже б не мали права вільного виходу з держави [4]. Щодо місцевої еліти Криму, то вона не була однорідною й одностайною у своїх бажаннях стосовно джерел і суті політичної влади в Кримській області: дослідники, в одному випадку, звертали увагу, що автономізація була на руку кримським татарам, які вбачали в ній крок на шляху до створення національної кримськотатарської автономії; в іншому випадку – акцентували, що за автономію висловлювалися російські націоналісти, які, мімікуючи, проголошували комуністичні, республіканські, етнічно-культурні гасла, прагнучи при цьому одного – концентрації влади в своїх руках чи відновлення влади/впливу на регіон Росії.

Ситуація набула розв'язання на початку 1991 р., коли 20 січня в Кримській області був проведений референдум (перший за роки існування СРСР!), 93,26% учасників якого висловилися за відновлення в Криму автономії. Невдовзі (12 лютого 1991 р.) Верховною Радою УРСР було прийнято два документи – Закон Української РСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» [5] в межах Кримської області в складі УРСР та Постанову «Про введення в дію Закону Української РСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» [6]. Останньою передбачалося формування нового владного механізму в АРК.

По-перше, в Постанові вказувалося на те, що, «як виняток, додатково обрати таємним голосуванням у місячний строк відповідну кількість народних депутатів Кримської АРСР до Верховної Ради Кримської АРСР від організацій національно-культурних товариств та інших громадських об'єднань, депортованих народів Криму на обласних зібраннях цих організацій і відповідну кількість народних депутатів Кримської АРСР до Верховної Ради Кримської АРСР на сесії Севастопольської міської Ради народних депутатів серед народних депутатів Севастопольської міської ради».

По-друге, Кримська обласна Рада народних депутатів здобувала статус Верховної Ради Кримської АРСР, якій доручалося «здійснити необхідні заходи з підготовки проекту Конституції Кримської АРСР».

По-третє, Комісії Верховної Ради Української РСР у питаннях законодавства і законності було доручено «підготувати відповідні пропозиції щодо змін і доповнень Конституції Української РСР».

Таким чином, Постанова закріплювала певний алгоритм зміни формату влади в АРК.

На час розвалу СРСР і прийняття (24 серпня 1991 р.) Верховною Радою УРСР Постанови «Про проголошення незалежності України» та, відповідно, «Акту проголошення незалежності України» процес становлення автономії не набув логічного завершення. Зокрема:

- не було закріплено на законодавчому рівні суть поняття «автономія» в межах унітарної держави. Тобто статус «автономія» суперечив принципу «унітарність»;

- не було визначено систему органів влади АРК та, відповідно, обсяг повноважень/компетенцій її владних інститутів;

- не було проведено розмежування та вибудовано ієрархію повноважень/компетенцій між державою Україною і утворенням за назвою «АРК» та ін.

Такі обставини створили підґрунтя для конфліктності у взаєминах влади АРК з центральною владою.

Наступним «щаблем» у посиленні градусу напруженості у площині «Україна – Кримська автономія» став певний поспіх у діях Верховної Ради Кримської АРСР, яка ще *до розробки і прийняття Конституції* ухвалила (10 вересня 1991 р.) Закон «Про органи державної влади Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки», структура якого містила п'ять глав (усього – 26 статей) [7].

Цей Закон був досить суперечливим, оскільки, з одного боку, він нібито закріплював поділ влади Кримської АРСР на законодавчу, виконавчу, судову (статті 1–3, відповідно, були присвячені компетенції «Верховної Ради Кримської АРСР», «Раді Міністрів Кримської АРСР» та «Правосуддю в Кримській АРСР»), але, з іншого боку, – містив «родимі плями» радянського часу. Так, він проголошував Верховну Раду Кримської АРСР «вищим органом

державної влади республіки», який міг вирішувати «всі питання, віднесені до його компетенції». Тобто прямо не вказував на законодавчі функції Верховної Ради автономії: «виключні повноваження» стосувалися і законодавчих функцій, і тлумачення законів, і «спрямування діяльності місцевих органів державної влади і самоуправління» та ін.

За Верховною Радою Кримської АРСР Закон закріплював не тільки право (як свідчила стаття 1-18) звертатися до Верховної Ради України чи її Президії з «пропозицією дати висновок про відповідність Конституції і законам України актів Кабінету Міністрів України, інших республіканських (України) державних органів, а також актів громадських об'єднань, що суперечили інтересам і Декларації про державний суверенітет Криму», але й (згідно зі статтею 1-21) «призупиняти дію на території Кримської АРСР законодавчих та інших актів Верховної Ради України та її Президії», інших державних органів України, «якщо вони виходять за межі своїх повноважень і обмежують суверенні права Кримської АРСР». Тобто Закон по-своєму «передбачав» можливість конфронтації з центральною владою, хоча в заключних положеннях статті 1 вказувалося, що «закони і постанови, прийняті Верховною Радою Кримської АРСР, не повинні суперечити законам України, прийнятих у межах компетенції України».

Специфікою Ради Міністрів Кримської АРСР, яка, згідно із Законом, проголошувалася «урядом», вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади республіки, було те, що до його складу (стаття 15) входив Голова Ради Міністрів, перші заступники і заступники Голови, керуючий справами Ради Міністрів Кримської АРСР та (за посадами) керівники відділів та управлінь Ради Міністрів, що віднесені до «центрального органу державного управління республіки». Постійно діючим органом проголошувалася Президія Ради Міністрів Кримської АРСР. Тобто структура «уряду» не передбачала наявності міністрів, відповідальних за ті чи інші сфери і напрями життєдіяльності автономії.

Вказуючи на те, що «правосуддя в Кримській АРСР здійснюється Верховним Судом Кримської АРСР, районними (міськими) народними судами», Закон жодною мірою не вказував на природу судових законів, на базі яких здійснюватиметься, власне, це правосуддя. Разом з тим стаття 25 закріплювала положення, що

«прокуратура Кримської АРСР здійснює вищий нагляд за виконанням на території республіки законів України і Кримської АРСР».

Закон передбачав, що «до розмежування компетенцій між Україною і Кримською АРСР» та до прийняття Конституції Кримської АРСР, законів останньої «щодо місцевих Рад народних депутатів і місцевого самоуправління» у «Республіці система, принципи організації та діяльності, повноваження місцевих Рад» та їхніх виконавчих комітетів визначатимуться Законом України «Про місцеві Ради народних депутатів в Українській РСР і місцеве самоуправління».

Паралельний погляд на ситуацію в Кримській АРСР демонструвала політична платформа «Республіканського руху Криму» [8] (розроблена у вересні 1991 р.*), в якій обстоювалася ідея створення «власної державності» в Криму, запровадження поста президента, подвійного громадянства для «кримчан», «кримців» (власне, Криму і «Співдружності», тобто СНД), російської мови як мови «зовнішніх зносин», «діловодства», республіканської гвардії тощо. Фактично пропонувалася інша модель організації влади.

Йдучи шляхом конфронтації, Верховна Рада Криму 6 травня 1992 р. прийняла Конституцію Республіки Крим, спираючись на концепцію суверенної держави із власним громадянством (стаття 17-1). Таким чином, «автономія» перетворилася на «республіку», яка, згідно з цією Конституцією (що було закріплено в главі 3 «Відносини Республіки Крим з Україною», статті 9), входила «в державу Україна» та визначала «з нею свої відносини на основі договорів та угод» [9]. Стаття 10 закріплювала положення щодо відносин Республіки Крим з іншими державами: «Республіка Крим самостійно вступає у відносини з іншими державами та організаціями, здійснює з ними на основі договорів та угод взаємовигідне співробітництво...». Отже, формально проголошуючи своє входження в Україну, Республіка Крим фактично планувала діяти як суверенна держава.

30 червня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус

---

* Республіканський рух Криму (РПК) постав у серпні 1991 р. 3 жовтня 1991 р. РПК очолював Юрій Мешков. Після трансформації РПК у Республіканську партію Криму Ю. Мешков залишався главою політичної сили.

Автономної Республіки Крим» [10], яким було уточнено суть автономії, засвідчено розмежування повноважень органів влади двох рівнів (державному і автономному) та ін.:

- назву Закону було викладено в такій редакції: «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим»;

- текст статті 1, відповідно, констатував: «Республіка Крим є автономною складовою частиною України. Республіка Крим самостійно вирішує питання, віднесені до її відання Конституцією України, Конституцією Республіки Крим та цим Законом. Конституція Республіки Крим не може суперечити Конституції України, її основним принципам демократичного, правового, політичного устрою, забезпеченню прав і свобод людини. Кожний громадянин Республіки Крим є громадянином України»;

- стаття 2 закріплювала положення, що «територія Республіки Крим не може бути змінена чи передана до складу іншої держави без згоди Верховної Ради України і Верховної Ради Республіки Крим»;

- стаття 3 закріплювала сфери, якими могла відати Республіка в особі її вищих органів (визначення порядку організації і діяльності республіканських та місцевих органів влади, місцевого самоврядування та об'єднань громадян; здійснення права на землю, надра та інші природні ресурси (що могло бути обмежено Україною при здійсненні нею «виключних повноважень»); визначення структури і пріоритетних напрямів розвитку економіки Республіки Крим, забезпечення науково-технічного прогресу; створення і функціонування вільних економічних зон; ліцензування і квотування вивозу продукції на експорт; складання і затвердження бюджету; формування бюджетних взаємовідносин між урядами України і Республіки Крим на договірних засадах та ін.;

- Закон визначав питання, які належали до виключної компетенції державних органів України («оборони, Збройних сил; зовнішньої політики; режиму і охорони державного кордону, митної справи та безпеки; єдиної загальнодержавної виборчої системи, всеукраїнського референдуму; єдиної грошової одиниці і грошової емісії; загальнодержавного оподаткування та системи мір і ваги, стандартизації; громадянства; надзвичайного стану; цивільного, цивільно-процесуального, кримінального, кримінально-про-

цесуального, кримінально-виконавчого, трудового законодавства та законодавства в сфері соціального забезпечення; підготовки і реалізації загальнодержавних програм у сфері економіки, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони здоров'я людей та навколишнього середовища; організації і управління єдиною системою зв'язку та інформатики, транспортом, паливно-енергетичної системи, космічної діяльності») та акцентував, зокрема, що Україна «виступає гарантом правового статусу Республіки Крим».

Відповідно до цього Закону у вересні 1992 року до Конституції Республіки Крим були внесені зміни. Утім, згодом боротьба за владу вступила в нову стадію. До політичної боротьби за владу на півострові долучалися нові актори. Так, на базі згаданої громадської організації «Республіканський рух Криму» постала «Республіканська партія Криму», в Статуті [11] якої (від 24 жовтня 1992 р.) закріплювалася ідея суверенності Республіки Крим, і про Україну не згадувалося жодним словом.

Початок 1990-х років позначився посиленою увагою Росії та її політичних кіл до Криму, до організації влади в автономії, свідченням чого стали, найперше, зусилля, спрямовані на пошук аргументів щодо незаконної передачі Криму Україні у 1954 р., а їхнім наслідком – низка постанов Верховного Совета Російської Федерації, що почали з'являтися, починаючи із січня 1992 р., і були присвячені питанню конституційності рішень 1954 р. щодо передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР [12, с. 30]. Зокрема, 21 травня 1992 р. була прийнята постанова щодо правової оцінки рішень вищих органів державної влади РРФСР про статус Криму, в якій ці рішення були названі актом, який «не має юридичної сили» [12, с. 45].

На початку 1990-х на тлі неврегульованості питання Чорноморського флоту (його розподілу між Україною й Росією, місця дислокації кораблів та ін.) і – ширше – посилення напруженості в стосунках між Україною і Росією, почали з'являтися висловлювання вищих посадових осіб Росії щодо необхідності виходу Криму зі складу України (як вказувалося у виступі віце-президента Росії О. Руцького навесні 1992 р. [12, с. 36]), про можливість визнання територіальної цілісності України лише у складі Радян-

ського Союзу (на чому наголошував російський депутат С. Бабурін у липні 1993 р. [12, с. 101]). Натомість, Президент України Л. Кучма у телефонній розмові з Б. Єльциним (19 травня 1994 р.) висловлювався за врегулювання «кримської проблеми» в рамках існуючої Конституції України та за збереження територіальної цілісності держави, що йшло в розріз із настроями частини народних депутатів Верховної Ради України, які влітку того ж року створили міжпарламентську групу «Українсько-російська федерація», тим самим обстоюючи свою модель влади в Україні.

Безпосередньо в Криму почала діяти низка громадських організацій проросійської орієнтації. Так, Фронт національного порятунку у липні 1993 р. створив, приміром, Російську народну раду Севастополя. Організація взялася стежити за виконанням у містах російських законів та просувати ідею виведення із Севастополя українських військових підрозділів [12, с. 100]. Сімферополь (у травні 1994 р.) став місцем засідання Ради козачих отаманів Росії і ближнього зарубіжжя.

До нагнітання антиукраїнських настроїв у Криму призвело обрання президента, яким став вищезгаданий Ю. Мешков (обіймав посаду у лютому 1994 – березні 1995 рр.). Це сталося в умовах, коли для «запровадження інституту президенства в Криму не було ніяких особливих політичних чи економічних резонів». Кроком назад у стосунках з Україною стало введення в дію Верховною Радою Криму (10 травня 1994 р.) Конституції Республіки Крим в редакції від 6 травня 1992 р., що призвело, за визначенням Президента Л. Кучми, до «законодавчої війни» між українським парламентом і Верховною Радою Криму й увиразнило «кримський курс»: «курс на відокремлення Криму від України», що підтримувався «певними силами у Москві» і був «значущим символом для поборників «російської ідеї»» [13, с. 107]. Для Ю. Мешкова ж це була спроба здобути майже диктаторські повноваження, проявом чого стало намагання захопити будівлю кримського парламенту.

Утім, уже восени Верховна Рада України відмінила більше 40 законів Кримської Республіки, а 17 березня 1995 р. – Конституцію Республіки Крим від 6 травня 1992 р. Крім того, втратив силу Закон України «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим». Однак 18 березня сесія Верховної Ради АРК прийняла заяву, в якій відзначила свою

незгоду з відміною Конституції, а також звернулася до Президента і Федеральних зборів Російської Федерації з «наполегливим прохання не підписувати Договір між Росією і Україною без врахування інтересів Республіки Крим та її громадян», як звернулася і до Верховної Ради України з пропозицією підписати «широкомасштабний договір між Україною і Республікою Крим відповідно до Конституції Республіки від 6 травня 1992 р.».

У часом влада республіки набрала нових форм: посада президента була скасована (хоча Ю. Мешков, що втік до Москви, виступаючи у Державній Думі Росії, заявляв, що він є легітимним президентом Криму [14]), а 1 листопада 1995 р. Верховною Радою Криму була ухвалена нова Конституція АРК, затверджена (4 квітня 1996 р.) Верховною Радою України (з умовою узгодження її положень з положеннями Конституції України).

Новий етап у відносинах центральної влади і влади автономного рівня розпочався після прийняття 28 червня 1996 р. нової Конституції України, Х розділ якої був присвячений АРК, та, відповідно, ухвалення Верховною Радою автономії нової Конституції АРК (21 жовтня 1998 р.), що була затверджена 23 грудня того ж року Верховною Радою України, з 12 січня 1999 р. – вступила в дію.

На увагу заслуговують дії Президента України, пов'язані із запровадженням інституту Представництва Президента України в Республіці Крим, що було закріплено на рівні закону (17 грудня 1992 р.) [15], стаття 6 якого окреслювала коло завдань «Представництва Президента»:

- «здійснення повноважень щодо забезпечення приведення в життя Конституції і законів України з питань, що належать до відання Президента України як глави держави і глави виконавчої влади»;

- «забезпечення взаємодії органів державної виконавчої влади України з відповідними органами Республіки Крим»;

- «сприяння однаковому застосуванню актів законодавства з питань, віднесених до відання України»;

- «здійснення передбачених Конституцією України повноважень щодо забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України» [16].

Утім, Представництво розпочало роботу із запізненням – лише у 1994 р., коли Президентом Л. Кравчуком було підписано Указ «Про Представництво Президента України в Республіці Крим» [17].

У березні 2000 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим» [18], у якому констатувалося, що Представництво:

«а) вивчає стан виконання в Автономній Республіці Крим Конституції і законів України, указів і розпоряджень Президента України, актів Кабінету Міністрів України, вживає заходів до забезпечення належного виконання актів законодавства України Верховною Радою Автономної Республіки Крим і Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, районними державними адміністраціями і органами місцевого самоврядування в Автономній Республіці Крим;

б) сприяє додержанню конституційних прав і свобод людини і громадянина та досягненню міжнаціональної злагоди, соціально-економічної і політичної стабільності в Автономній Республіці Крим;

в) аналізує нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим щодо їх відповідності Конституції та законам України і в разі потреби вносить пропозиції про зміни, скасування або зупинення їх дії;

г) готує і подає на розгляд Президентові України аналітичні матеріали з питань розвитку соціально-економічних та політичних процесів в Автономній Республіці Крим;

д) сприяє Президентові України у вирішенні кадрових питань в Автономній Республіці Крим;

е) аналізує практику діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, релігійних організацій в Автономній Республіці Крим, сприяє їх взаємодії з органами державної влади України, а також узагальнює відомості про громадську думку щодо економічної та соціальної ситуації в Автономній Республіці Крим, інформує Президента України з цих питань» [18]. Таким чином, коло повноважень Представництва було суттєво розширено. Закон залишався дійсним до 2014 р. (у 2012 р. до нього були внесені зміни до статті 15, що стосувалися управління майном та матеріально-технічного забезпечення Представництва [19]).

За час з 31 березня 1994 р., коли на посаду було призначено В. Горбатова, до 26 березня 2014 р., коли посаду залишив С. Куніцин, функції Представника Президента в АРК виконували

13 осіб. При цьому три особи змінювали один одного впродовж періоду з 6 квітня 2010 р. до 26 березня 2014 р.: С. Куніцин (06.04.2010 – 13.11.2010; 27.02.2014 – 16.03.2014), В. Плакида (14.11.2010 – 12.01.2011; 28.02.2012 – 27.02.2014), В. Яцуба (13.01.2011 – 07.07.2011). Фактично це були люди, а) з якими найбільш комфортно працювалося В. Януковичу; б) які у попередній час перебували на високих адміністративних посадах в АРК; в) кар'єрне зростання супроводжувалося сумнівними «успіхами»: зокрема, С. Куніцин був звільнений (О. Турчиновим) у 2014 р. з посади з формулюванням «за неналежне виконання службових обов'язків» [20; 21]; В. Плакида 27 вересня 2011 р., за деякими даними, був нагороджений наказом глави Російського Імператорського дому «імператорським і царським орденом Святого Станіслава II» за заслуги «у справі відновлення і розвитку історичних зв'язків, зміцнення духовного братства народів Росії та України».

Друга половина 1990-х років була часом надзвичайної активності щодо Криму не лише численних представників Росії, серед яких був мер Москви Ю. Лужков, котрий на початку 1995 р. уклав договір між столицею Російської Федерації Москвою і містом Севастополем, визначивши останнє «одинадцятьою префектурою Москви» [22], та Президент Б. Єльцин, ультимативні заяви якого щодо Чорноморського флоту звучали з осені 1995 р. не лише з його боку, але й Державної Думи Російської Федерації, яка навесні 1996 р. ухвалила Постанову «Про поглиблення інтеграції народів, які об'єднувалися в Союз РСР, і скасування Постанови Верховної Ради РРФСР від 12 грудня 1991 р.», котрою було визнано ліквідацію СРСР [23]. Цим фактично було визнано необхідність реінтеграції простору колишнього СРСР. Тож про ліквідацію Української держави у травні вже заговорив представник «Російської національної єдності» О. Баркашов [24] та лідер ЛДПР В. Жириновський, який запропонував на засідання Державної Думи прийняти звернення до урядів і парламентів України і Казахстану із закликом провести референдуми в цих країнах про повернення до складу Російської Федерації Східної України і Криму, та Південного Казахстану [25]. (Тобто устами В. Жириновського була озвучена мета, до реалізації якої РФ вдасться наприкінці зими 2014 р., розпочавши війну проти України). А лідер партії «Росій-

ський загальнонародний союз» С. Бабурін улітку 1996 р. відвідав установчий з'їзд кримської партії «Слов'янський союз», яка фактично стала рупором українофобських ідей.

У 1997 р. вплив на ситуацію в Криму з боку Росії посилювався (попри завершення процесу розподілу Чорноморського флоту та підписання Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та Російською Федерацією): навесні Держдума та Рада Федерації ухвалили постанову про присвоєння Севастополю статусу російського міста. Згодом (у жовтні 1997 р.) газета «Кримська правда» повідомляла, що в АРК мають бути прийняті Закони «Про функціонування російської мови та території Автономної Республіки Крим» та «Про обчислення часу», якими констатовалося, що в Криму офіційною мовою і мовою діловодства є російська мова, а час встановлюється згідно до третього часового поясу, тобто – московський час [26]. Тобто місцева влада виявила чітку орієнтацію на сусідню державу.

Це відбувалося на тлі заяв українських високопосадовців (зокрема, голови українського уряду В. Пустовойтенка) про те, що «Росія – наш стратегічний партнер» [27], а в російській газеті «Правда» (18 лютого 1998 р.) з'явилася стаття «Одного разу збрехавши» про те, що Л. Кучма став Президентом України завдяки фінансуванню із Москви» [28]. Таким чином, Росія заявила про вплив і на центральну владу в Україні.

«Такої держави, як Україна, не існує!», – заявляв голова комітету з геополітики Держдуми Росії А. Мітрофанов [29], а депутат С. Глото розмірковував про недоцільність ратифікації Думою широкомасштабного договору між Україною й Росією до того часу, доки не буде розв'язане питання «повернення Росії Севастополя, Криму і Коси Тузли» [29]. Випрацьовувалися росіянами інструменти чергового «об'єднання» України і Росії: понад 200 депутатів Держдуми РФ та понад 50 депутатів Верховної Ради України підписали проект звернення до Президента Росії Б. Єльцина з приводу проведення референдуму щодо такого «об'єднання» [30].

Використати референдум як інструмент захоплення влади в Криму – «надання Криму статусу Російської національної Автономії» – пропонували на зламі століть представники російської общини Криму [31].

Про розширення суб'єктів впливу на ситуацію в Криму свідчило проведення Російською православною церквою (у серпні 1999 р.) хресної ходи в Севастополі з нагоди 2000-річчя Різдва Христового.

Варто сказати, що серед суб'єктів, які, так чи інакше, мали свої погляди на сутність влади в АРК, її джерела та майбутнє, намагалися брати участь у ній, були члени всеукраїнських політичних партій, 45 з яких (за моїми підрахунками – М. К.) впродовж 1993–2000 років та ще 104 політсили впродовж 2001–2012 рр. на території АРК створили свої відділення. Крім того, своєрідним суб'єктом, що впливав на владу, стали організовані злочинні угруповання, серед яких, передовсім, були угруповання «Башмаки» (які, за твердженням Л. Кучми, надавали фінансову підтримку кримському президенту Ю. Мешкову [32, с. 105]) та «Сейлем», «Греки» та «Славяне», «Імдат» та «Адар», формування «Дзюби» і «Сахана» й інші*. Одним із наслідків посилення криміногенної ситуації в Криму було те, що починаючи з 2010 р. на півострові регулярно гинули мери міст (як це трапилося у 2010 р. з мером Новофедорівки О. Бартенєвим; у 2011 р. – з мером Веселого І. Юшком; у 2012 р. – мером Малого Маяка Л. Маликом; у 2013 р. – мером Сімеїзу К. Костенком) [33].

Іншим суб'єктом, що у той чи інший спосіб виказував свої претензії на владу, були кримські татари, які поверталися з кінця 80-х років ХХ століття до Криму і вдалися до створення власної системи самоврядування: у 1991 р. скликали другий Курултай, створили Меджліс кримськотатарського народу, що дало підстави для розмов (поряд з «російським сепаратизмом») про «кримсько-татарський сепаратизм».

---

* Про необхідність у ході аналізу владних взаємин в Криму брати до уваги й нетрадиційних політичних акторів по-своєму говорить заява глави Національної поліції Х. Деканоїдзе щодо, приміром, «злочинів у законі»: «Злочини в законі» – це люди криміналу, які покликані дестабілізувати, в першу чергу, криміногенну ситуацію в Україні... будь які «злочини в законі»...представляють інтереси ФСБ в Україні», «можуть впливати на українських політиків», домовлятися з політиками (Украинские «воры в законе» работают на Россию – Деканоидзе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://delo.ua/ukraine/ukrainskie-vory-v-zakone-rabotajut-na-rossiju-dekanoidze-319687/>)

Цей список можна розширити, врахувавши, що просуванню «проросійського сепаратизму» на півострів, а також ідеї знищення української влади сприяла ціла низка проросійських націоналістичних громадських організацій (наприклад, «Севастопольська козака община «Патріоти Севастополя», Асоціації «Русский культурный центр», м. Сімферополь; «Союз православных граждан Украины»; Всеукраїнської громадської організації «Русскоязычная Украина»; фронт «Севастополь–Крым–Россия»; «Севастопольский Дом офицеров флота Российской Федерации» та ін.), різноманітних колективів (зокрема, «Ансамбль песни и пляски ЧФ РФ»; Кубанський казачий хор; «Драматический театр ЧФ РФ им. Б. А. Лавренева»; «Независимое телевидение Севастополя») та окремих осіб (у тому числі: Ю. Абісов, командир Кримського загону «Беркут»; архімандрит Сілуан, настоятель Свято-Успенського монастиря, м. Бахчисарай та ін.), які потрапили до списку нагороджених Росією медаллю «За освобождение Крыма и Севастополя» [34].

Серед нагороджених немає такої організації, як «Український вибір» і багатьох інших, яким нині даються однозначні оцінки: «Український вибір» – це одна з форм підривної діяльності» [35].

Утім, Президент України Л. Кучма, зазначаючи, що «немало кримчан... поки що припускають можливість незалежного від України існування регіону», все ж твердив, що «такі погляди поділяє дедалі менша кількість жителів півострова» [13, с. 186]. Тобто Президент не бачив загрози сепаратизму з боку кримчан, будучи переконаним, що «кримчани переконалися у політичній неспроможності сепаратизму», що сепаратизм неможливий в умовах функціонування жорсткої вертикалі виконавчої влади (що була вибудована Л. Кучмою) [13, с. 110]. Крім того, Л. Кучма переконував суспільство, що «Росія була і залишається основним стратегічним партнером України» [36].

2003 рік став «Роком Росії в Україні», початок якого був проголошений 27 січня у м. Києві у Палаці «Україна» президентами України та Росії, відповідно, Л. Кучмою та В. Путіним. Наступного дня президенти підписали договір про українсько-російський державний кордон, тим самим задекларували, що держави не мають одна до одної територіальних претензій. Але погляд українського Президента на суть українсько-російських взаємин і, зокрема, на ситуацію в Криму, не збігався з поглядом низки представників

українського соціуму. Так, розмірковуючи над питанням присутності російського флоту в Криму, газета «За вільну Україну» опублікувала статтю під назвою «Окупація» (19 березня 2003 р.), відзначивши, що Російська Федерація не орендує військові бази в Севастополі та Криму, а «окупує». Тобто трохи більше ніж за десять років до відкритої російської окупації півострова в Україні були сили, які розуміли особливості політики і суті ресурсів тиску на українську владу.

Ознакою «Року Росії в Україні» став початок будівництва дамби в Керченській протоці, що повинна була з'єднати російський берег Таманського півострова з островом Коса Тузла. Тобто наслідком того будівництва мало стати порушення державного кордону України. У цій події, що характерно, одні побачили російську «провокацію» і заговорили про те, що Україна, якщо не вживе відповідних заходів, то «через кілька років» не побачить «ані дамби, ані острова» [37], а інші (зокрема, представники «Російської общини Криму», Кримський республіканський комітет Комуністичної партії України) заявили про готовність передати Росії разом з островом Коса Тузла весь Крим [38].

У жовтні 2003 р. глава адміністрації російського президента А. Волошин на зустрічі з українськими журналістами в Кремлі заявив: «Ніколи Росія не залишить Україні Керченську протоку.... Якщо треба, ми скинемо туди бомбу!...» [32, с. 402]. Думка про те, що Росія «змушена думати, як бути зі статусом Криму для повернення півострова до складу Росії» [39], здається, стала своєрідним трендом у середовищі російського політикуму. Але показово інше: Л. Кучма, завершивши свій президентський термін та вдаючись до критики влади «помаранчевих» і, зокрема, політики щодо Криму, був переконаний, що «Росія ніколи з нами воювати не буде» [32, с. 155].

У післяпомаранчевий період влада в Криму характеризувалася потужною корупційною складовою, про що свідчили газетні заголовки, як і заголовки веб-сайтів: «Прокуратура громит чиновничьи ОПГ» («Крымская правда», 24 июля 2011 г.); «Бывший глава фонда имущества Крыма испарился после возбуждения против него уголовного дела» («Новый регион – Крым», 22 июля 2011 г.); «У коррупции много лиц» («Первая крымская», 15–21 июля, 2011 г.); «В Крыму за полгода ликвидировали семь организованных преступных группировок» («Новый регион – Крым», 8 июля 2010 г.);

«На Канарах арестовали убийцу крымского вице-премьера Сафонцева» («Новый регион – Крым», 11 сентября, 2009 г.); «Симферопольский депутат-взяточник оказался членом Меджлиса» («Новый регион – Крым», 19 декабря 2008 г.); «Убийцы депутатов сдают «башмаков» («Крымская правда», 14 декабря 2007 г.) та ін.

Порушенню української Конституції та Конституції АРК сприяли безпосередньо посадові особи. Про що дозволяє говорити безпосередній аналіз їхніх біографій. Так, аналіз біографій голів Верховної Ради АРСР, а згодом – голів Верховної Ради Республіки Крим та Верховної Ради Автономної Республіки Крим свідчить про те, що у період з березня 1991 р. до початку березня 2014 р. посаду обіймало 8 осіб – М. Багров (22.03.1991–26.02.1992; 26.02.1992–10.05.1994); С. Цеков (10.05.1994–21.09.1994; 21.09.1994–05.07.1995); Є. Супрунюк (06.07.1995–09.10.1996); В. Кисельов (10.10.1996–06.02.1997); А. Гриценко (13.02.1997–29.04.1998; 12.05.2006–17.03.2010); Л. Грач (14.05.1998–29.04.2002); Б. Дейч (29.04.2002–12.05.2006); В. Константинов (17.03.2010 – 15/17.03.2014), з яких дві особи (М. Багров та С. Цеков) фактично зберігали свою позицію після переформування кримського парламенту, відповідно, у 1992 та 1994 рр., А. Гриценко обирався на посаду двічі.

Кілька з названих осіб якийсь час були на посаді перших заступників голови. Зокрема – Б. Дейч (14.05.1998–29.04.2002), В. Кисельов (15.05.2002–12.05.2006), С. Цеков (19.05.2006–05.10.2009; 19.03.2010–16.11.2010). Таким чином, найдовше мали владу (на посадах голови/першого заступника голови Верховної Ради) Б. Дейч (8 років); С. Цеков (понад 5 років); В. Константинов (5 років).

Кожна із названих осіб (що посідали посаду голови чи першого заступника) має/мала й деяку іншу специфіку. Зокрема, серед них були:

– Герої України, які зрадили, – М. Багров (1937–2015), котрий отримав звання у 2007 р., та Б. Дейч, що став «героем» у 2013 р. Крім того, обидва були нагороджені орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня (відповідно, у 2002 та 2003 рр.). Після окупації Криму Росією М. Багров залишився ректором Таврійського національного університету імені В. Вернадського, що був перетворений окупаційною владою у Кримський Федеральний університет.

Передсмертні заяви М. Багрова були українофобськими і пропутінськими. Так, відзначаючи, що він «був першим керівником Верховної Ради Автономної республіки Крим і вже тоді можна було бачити в Україні ознаки нацизму», М. Багров акцентував, що «нині це нерідко переростає у відвертий фашизм», і дякував В. Путіну за «повернення Криму» [40]. Активним прихильником окупації Криму російським агресором був і Б. Дейч;

– особистості, які, зрадивши, легко увійшли до владних структур окупанта, як С. Цеков, котрий з кінця березня 2014 р. є членом «Ради Федерації Федеральних зборів Російської Федерації від законодавчої влади Республіки Крим» та відзначений окупантами медаллю «За освобождение Крыма и Севастополя», і В. Константинов, який тоді ж обійняв посаду «голови державної ради Республіки Крим» та був винагороджений згаданою медаллю; або ж претендували на пост «глави Республіки Крим», як Л. Грач (у 2014 р.), чи намагалися балотуватися (у 2016 р.) до «Держради», як А. Гриценко (однак, як судимий, був відсторонений) [41];

– ті, хто привернув увагу окупантів і потрапив під слідство (за звинуваченнями у підкупі на початку 2016 р.), як Є. Супрунюк [42].

Серед перших заступників був і К. Бахарєв (16.11.2010–21.12.2011), з часом винагороджений В. Путіним [34].

Окремий інтерес викликають 16 осіб-заступників Голоів Верховної Ради АРК у період 1991 – початку 2014 рр., серед яких, зокрема, були персони, згодом також відзначені російською медаллю «За освобождение Крыма и Севастополя»: О. Мельников (був заступником Голови Верховної Ради АРК у період з 11.05.1994 до 01.03.1995); М. Бахарєв (з 19.05.2006 до 16.11.2010) та Г. Іюффе (з 16.11.2010 до 14.03.2014) [34].

Серед 13 осіб, які за вказаний період були очільниками Ради Міністрів АРК і у 2014 р. відзначалися путінською медаллю, був Ю. Мешков (очолював Раду Міністрів АРК у період 04.02.1994–06.10.1994) та В. Плакида (02.06.2006–17.03.2010) [34]. Окремої уваги варта персона останнього (перед російською окупацією) очільника Ради Міністрів АРК А. Могильова (08.11.2011–27.02.2014), який «практично неподільно правив автономією» [43].

Аналіз захоплення влади в Криму російськими військами і, зокрема, «операції по передачі під контроль російським військам будівлі парламенту Криму», свідчить, що все це «інспірували і

провели громадяни України, члени Партії регіонів, керівники кримського парламенту» [44]. Тобто, люди, які належали до «партії влади», очолювали Верховну Раду Криму, стали одним із інструментів, що забезпечили російську окупацію, у чому зізнавався, наприклад, і сам В. Константинов [45]. (Показово, що до окупації представники місцевої кримської влади були не лише членами ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, а й комуністами. В окупованому ж Криму їхня партійність зазнала змін: «єдиноросами», наприклад, стали «регіонали» С. Цеков та В. Константинов; членом «справедливої Росії» – «регіонал» А. Гриценко; до «комуністів Росії» приєднався «комуніст з Криму» Л. Грач тощо).

З рахуванням вищесказаного, інтерес викликає порівняльний аналіз ставлення громадян України до перспектив набуття областями їх проживання статусу автономії (див. Таблицю 1.1), який свідчить, що у цілому кількість громадян, які виявляли інтерес до набуття областю їхнього проживання автономії, у період з 2009 до 2013 рр. зменшилася з 14,5% до 12,7%, а частка прихильників унітарної держави – зросла з 48,2% до 53,6% [46, с. 90–91]. Про відокремлення від України загалом не йшлося.

Таблиця 1.1.

Ставлення громадян України до перспектив набуття областями їх проживання статусу автономії, 2009 – 2013 рр. (%) [46, С. 90–91]

	2009	2013
Так, хотів би, щоб область, у якій я проживаю, окремо набула статусу автономії	5,0	5,2
Так, хотів би, щоб область, у якій я проживаю, набула статусу автономії спільно з однією чи кількома сусідніми областями	9,5	7,5
Ні, не хотів би, щоб область, у якій я проживаю, окремо чи спільно із сусідніми областями набула статусу автономії	48,2	53,6
Я проживаю в автономному утворенні (АРК)	3,8	4,4
Важко відповісти	18,5	16,4
Мені це байдуже	15,1	12,5

Про безпосередній «зріз» настроїв кримчан по-своєму говорили дані, представлені КМІС у липні 2011 р., згідно з якими

«число прихильників незалежності України в Криму за 20 років зросло до 71% і перевищило кількість прихильників суверенітету на Сході країни» [47]. У той же час у Криму тих, хто хотів «відгородитися від Росії візами та митницями», нараховувалося всього 5%, хоча бажаючих жити «в незалежній, але дружній Росії державі – 66%», тобто разом незалежність Україні підтримували 71% кримчан, а за те, щоб об'єднатися з Росією в одну державу (фактично проти державної незалежності України) висловлювалися 27% (у 1991 р. в Криму за незалежність України проголосувало 36,6% дорослого населення, проти – 28,5%) [47].

Аналіз дій та висловлювань осіб, які на центральному рівні приймали рішення, котрі так чи інакше стосувалися ситуації в Криму, говорить, щонайменше, про відсутність стратегічного мислення цих державних мужів. Приміром, Голова Верховної Ради України вважав, що продовження терміну базування російського флоту в Криму зміцнить безпеку України, що з укладанням угоди «остаточно відпала проблема Криму» [48]. Натомість М. Джемільєв твердив, що «на території України не повинно бути іноземних військових баз, тим більше баз країн, де значні політичні сили виступають з територіальними претензіями до України», що «цей флот несе в собі загрозу втягування України в чужі війни» і «надиhaє сепаратистські проросійські сили на антиукраїнські дії, створює загрозу територіальній цілісності України, підсилює загрозу міжнаціонального конфлікту в Криму» [49].

Щодо поведінки «партії влади» у Криму, то представники різних політичних сил бачили у цій поведінці загрозу автономії Криму. Так, А. Яценюк зазначав (у вересні 2010 р.), що у «Партії регіонів склалося таке відчуття, що майже усі регіони – колоніальні території Донеччини. Крим – не частина території Донецької області», що «усі законопроекти, які сьогодні вносяться, спрямовані на одне: на переведення Криму з автономного статусу на фактично обласний», що «загальна концепція президента Януковича і Партії регіонів» зводиться до того, що «все потрібно контролювати з одного кабінету – кабінету президента: від керівника сільради й до голови Ради Міністрів Криму» [50].

Про те, що «не можна говорити про автономію в умовах, коли управління півостровом виявилось цілком зосереджено в руках

угруповання, яке безпосередньо контролюється центральною владою», говорив комуніст Л. Грач [51].

Утім, кримська автономія не була для всіх політичних сил цінністю: у червні 2011 р. голова Кримської організації УНП О. Фомушкін пропонував скасувати автономний статус Криму і перетворити АРК на Таврійську область України, оскільки автономний статус суперечив «унітарному духу України», породжував сепаратизм і відцентрові тенденції [52]. На його переконання, «кримська автономія створювалася саме як проект відторгнення півострова від України, яка досягла свого апогею за часів президентства ставленика Москви Мєшкова», тому АРК – «апендикс 90-х років, який необхідно ліквідувати» [52].

У січні 2012 р. проти кримської автономії виступили і кримські сепаратисти – представники руху «Народний фронт “Севастополь–Крим–Росія”», які виграли у Вищому адміністративному суді в м. Києві процес за право на судове скасування Конституції АРК від 1998 р., що закріплювала автономний статус Криму у складі України [53]. Сепаратисти ж хотіли відновлення дії Конституції Республіки Крим від 1992 р., вважаючи незаконною автономію та перебування Криму у складі України [53].

Питанням внесення змін до Конституції Криму переймався Голова Ради Міністрів АРК А. Могильов, наголошуючи необхідність «самодостатності кожного регіону» [54], та глава кримського парламенту В. Константінов. Останній у січні 2013 р. твердив: «Ми повинні виробити пропозиції щодо внесення змін до Конституції України, які стосуються, насамперед, наділення Верховної Ради автономії правом законодавчої ініціативи в парламенті країни; надання права власності на майно, що належить Криму; врегулювання правових засад делегування автономії окремих державних повноважень, що дасть змогу скоротити видатки й спростити бюрократичні процедури, усунути дублювання діяльності відомств і загалом підвищити ефективність державного управління» [55].

Неоднозначно було сприйнята суспільством Концепція реформи місцевого самоврядування і, зокрема, урядовий проект указу Президента «Про затвердження Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні». Її аналіз [56] підштовхував до висновку, що на другому етапі реформи (2015–2020 рр.) передбачалося закладення «конститу-

ційної основи утворення виконавчих органів обласних та районних рад і розмежування повноважень між ними та відповідними місцевими державними адміністраціями», а статус останніх (районних та обласних, Київської і Севастопольської міських), які підпорядковуватимуться Президентові й Кабміну, пропонувалося визначати «повноваженнями контролю за законністю актів органів місцевого самоврядування на відповідній території». Крім того, громадськість відзначала, що «виходячи з Концепції, Україна ризикує ще й Севастополем, оскільки, відповідно до документа, виконавчий орган міської ради як регіональної планується створити і в цьому місті, де дислокується іноземна військова база – ЧФ РФ», що після 2015 р. Україна може «отримати в Севастополі придністровську модель 12-річної давності»: проросійська виконавча влада разом із командуванням ЧФ РФ буде нагадувати «проросійський виконком Тираспольської міськради на чолі з Ігорем Смірновим і 14-ту російську армію під командуванням генерала Александра Лебедя у 1992-му» [56]. Тобто, «вирішуючи стратегічне завдання – збереження влади хоча б на своєму рідному Донбасі, регіонали (свідомо чи несвідомо – то вже інше питання) паралельно створюють можливості, щоб скористатися “перевагами” децентралізації для Москви та проросійських сил в Україні, які не приховують своєї зацікавленості у “федералізації” нашої держави та виведенні з-під контролю Києва низки стратегічних регіонів, як-от Севастополь» [56].

Натомість, Президент В. Янукович вважав, що севастопольці – взірць патріотизму та любові до «рідної землі» [57].

У перші дні кризи в Криму аналітики шукали відповіді на питання, «хто править Кримом?». До рейтингу, запропонованому Forbes, увійшло 11 осіб: В. Константинов, С. Аксьонов, Р. Чубаров, М. Джемилев, А. Могильов, Р. Теміргалієв, А. Сенченко, С. Куніцин, Д. Фірташ, «Володимир Михайлович» та А. Вітко (командувач Чорноморським флотом РФ, згодом нагороджений В. Путіним медаллю «За освобождение Крыма и Севастополя») [58; 34]. Це було прагнення виокремити коло осіб, у чиїх руках була реальна влада, і висвітлити те, хто і як нею скористався в момент та після окупації. До списку потрапили політики, бізнесмени, військові, які безпосередньо знаходилися в АРК чи мали на півострові «великі активи», що дозволяло їм залишатися «основними діючими

особами». Той час – час тріумфу «глави Верховної Ради Криму» В. Константинова, який був «у тіні Ради Міністрів Криму» упродовж попередніх 4 років і, врешті-решт, дочекався свого часу і зосередив владу в своїх руках, коли на сесії парламенту було відправлено у відставку уряд на чолі з А. Могильовим та оголошено про проведення референдуму про статус півострова. Прагнення В. Константинова відірвати Крим від України аналітики намагалися пов'язати, в одному випадку, з його небажанням розплачуватися за борги будівельної компанії «Консоль», очільником якої він був, в іншому – з небажанням відбувати покарання в Україні за «сепаратистські висловлювання», у зв'язку з чим прокуратура порушила кримінальну справу за «посягання на територіальну цілісність України» [58]. На адресу ж А. Могильова з вуст Постійного Представника Президента України в Криму С. Куніцина прозвучало звинувачення: С. Куніцин назвав А. Могильова винуватцем ескалації ситуації у Криму, оскільки той самоусунувся від виконання своїх обов'язків, адже для того, щоб «звільнити главу Радміну, парламенту необхідно було 67 голосів», а їх не було.

Щодо лідера партії «Русское единство» (яку називали «сателітом Партії регіонів») С. Аксьонова, що 27 лютого 2014 р. став прем'єр-міністром Криму, то, за словами А. Сенченка (що свого часу виконував обов'язки заступника глави Адміністрації Президента), у 1990-х роках С. Аксьонов був пов'язаний з кримінальним світом [58], займався бізнесом. Поведінкою С. Аксьонова та В. Константинова опікувалися, за словами С. Куніцина, російські спецслужби через вищезгаданого «Володимира Михайловича».

Проукраїнську позицію зайняв, найперше, екс-голова та нинішній очільник Меджелісу кримських татар, відповідно, М. Джемільєв та Р. Чубаров. Останній чітко виступив за збереження Криму у складі України та проти референдуму і відкинув пропозицію кримської влади щодо «високих посад» у Раді Міністрів, благоустрою населених пунктів, в яких мешкали представники кримськотатарського народу, як і не сприйняв обіцянок щодо надання кримськотатарській мові статусу офіційної в Криму та ін. Що ж до Р. Таміргалієва, якого «помилково вважали кримським татариним» (насправді він – казанський татарин), то, будучи членом Партії регіонів та обіймаючи з вересня 2013 р. до 26 лютого 2014 р. посаду заступника голови Ради Міністрів АРК, він з початком окупації став «першим заступником

голови Ради Міністрів Республіки Крим». Підконтрольні йому засоби масової інформації (що входили до медіахолдингу – радіостанція «Транс-М-Радіо», інформагентство «е-Крим» і газета «Полуостров» і працювали на ПАРТІЮ РЕГІОНОВ) почали обслуговувати окупаційну владу [58].

Показово, що С. Аксьонова, Р. Таміргалієва та С. Куніцина аналітики пов'язували із власником Group DF – Д. Фірташем.

Таким чином, можна твердити, що:

– з початку 1991 р. влада в Криму працювала в умовах *законодавчої нестабільності*, про що говорять не лише відсутність (до 1996 р.) Конституції України і спроби запровадження «сепаратистської Конституції» Криму (1992 р.), але й увесь законодавчий процес 1990-х років, покликаний закріпити статус Криму та розмежувати повноваження між органами державної влади України і «Республіки Крим»;

– *законодавча нестабільність зумовлювала й інституційну нестабільність* на півострові: одні інститути, запроваджені українською владою (як, наприклад, Представництво Президента України) на півострові, починали працювати із запізненням, а інші (як, приміром, інститут президента «Республіки Крим») – розгортали свою діяльність у супереч українському законодавству;

– коло суб'єктів впливу на владу в середині АРК було досить широким. Серед них були і кримські татари, і політичні партії та громадські організації, однозначно зорієнтовані у своїй діяльності на Росію (і які, відповідно, просуvalи на півострові інтереси сусідньої держави), і представники цілої низки організованих злочинних угруповань (з якими у різний час були пов'язані ті чи інші політики);

– потужним суб'єктом впливу на кримську владу і – ширше – на ситуацію в АРК упродовж усього досліджуваного періоду була Росія, яка дестабілізувала ситуацію в АРК не лише за допомогою широкого кола осіб (місцевих проросійських активістів, російських депутатів, журналістів), але й за допомогою таких «неполітичних» акторів, як ЧФ РФ, відділення РПЦ на півострові, Кубанського козачого хору, Драматичного театру ЧФ РФ ім. Б. Лавренєва та ін. Тобто церква, творчі колективи були такими ж інструментами російського впливу, як і фальшиві референдуми;

– попри зміну з початком ХХІ століття в Україні Президентів, влада в Криму концентрувалася у руках невеликої купки людей,

які, переміщуючись по владній горизонталі та вертикалі, були своєрідними «власниками Криму». Одні з них зрадили Українську державу, будучи «Героями України» чи маючи інші високі нагороди, другі – обіймаючи високі посади;

– слова і вчинки українських політиків щодо тієї чи іншої ситуації в Криму по-своєму засвідчили відсутність стратегічного державницького мислення, загравання з Росією чи й пряму співпрацю з нею, що призвело до окупації півострова.

1. Профессор Zubov: в Крыму власть РФ опирается на людей, поселившихся в домах депортированных татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gordonua.com/news/crimea/professor-zubov-v-krymu-vlast-rf-opiraetsya-na-lyudey-poselivshihsya-v-domah-deportirovannyh-tatar-132965.html>

2. Див.: Указ Президиума ВС СССР от 19 февраля 1954 г. «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.garant.ru/185534/#ixzz4BSJCwHiJ>

3. Закон СССР от 26 апреля 1954 г. «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.garant.ru/3946680/#ixzz4BSKMQuefP>

4. Пятьдесят семь вопросов избирателей Президенту России. – М.: б.и., 1996. – С.24.

5. Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. Верховна Рада УРСР. Закон від 12.02.1991 № 712–XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/o600/page4>

6. Про введення в дію Закону Української РСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» та про поповнення складу; Верховної Ради Кримської АРСР. Верховна Рада УРСР; Постанова від 12.02.1991 № 713–XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/o600/page4>

7. Об органах государственной власти Крымской Автономной Советской Социалистической Республики Органы власти АРК. Верховная Рада АРК; Закон от 10.09.1991 № 119-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/krym/show/rb0119002-91>

8.Тезисы политической платформы Республиканского движения Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/rdk.htm>

9. Конституция Республики Крым Органы власти АРК. Верховная Рада АРК; Закон, Конституция от 06.05.1992 №76/a–1 [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/krym/show/rb076a002-92>

10. Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус автономної Республіки Крим». Верховна Рада України; Закон від 30.06.1992 № 2523–ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2523-12>

11. Програма Республиканской партии Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/rpk.htm>

12. Україні і Росія: хроніка взаємин. 1991 – 2003 рр. – Одеса: Астропринт, 2004.

13. Кучма Л. Про найголовніше / Л. Кучма. – К., 1999. – С.107.

14. Україна молода. – 1995. – №55. – 25 липня.

15. Про Представництво Президента України в Республіці Крим. Верховна Рада України; Закон від 17.12.1992 № 2875–ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/main/o1y1992>

16. Про Представництво Президента України в Республіці Крим. Верховна Рада України; Закон від 17.12.1992 № 2875–ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2875-12>

17. Про Представництво Президента України в Республіці Крим. Президент України; Указ від 31.03.1994 № 119/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/main/o4y1994/page18>

18. Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. Верховна Рада України; Закон від 02.03.2000 № 1524–ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1524-14>

19. Про внесення зміни до статті 15 Закону України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим». Верховна Рада України; Закон від 02.10.2012 № 5391–VІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5391-17>

20. Про звільнення С. Куніцина з посади Постійного Представника Президента України в Автономній Республіці Крим. Президент України; Указ від 26.03.2014 № 342/2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main/o4y2014/page31>

21. Про внесення зміни до Указу Президента України від 26 березня 2014 року № 342. Президент України; Указ від 14.09.2014 № 721/2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/721/2014/paran4#n4>

22. Україна молода. – 1995. – №6. – 20 січня.

23. Урядовий кур'єр. – 1996. – №52. – 19 березня.

24. Україна молода. – 1996. – №40. – 14 травня.

25. Там само. – 1996. – №50. – 7 червня.

26. Крымская правда. – 1997. – №194. – 17 октября.

27. Урядовий кур'єр. – 1997. – №214. – 18 листопада.
28. День. – 1998. – №32. – 20 февраля.
29. Там само. – 1998. – №41. – 5 марта.
30. Там само. – №50. – 18 марта.
31. Зеркало недели. – 1999. – №16. – 23–29 апреля.
32. Кучма Л. Д. После Майдана: записки президента. 2005 – 2006 / Л. Д. Кучма. – К.: Довира: М.: Время, 2007. – С.105.
33. Москаль: у Криму щорічно вбивають одного мера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/07/27/6995064/>
34. Медаль за освобождение Севастополя и Крыма получили: Путин, Газманов, Чалый, Шойгу и еще 128 человек [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sevastopolnews.info/2014/04/lenta/sobytiya/069218099/>
35. Генерал СБУ: Медведчук – ключевая марионетка Путина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.charter97.org/ru/news/2016/6/30/211411/>
36. Урядовий кур'єр. – 2001. – №234. – 15 грудня.
37. Правда Украины. – 2003. – 20 – 26 ноября.
38. 2000. – 2003. – №43. – 24 жовтня.
39. Голос України. – 2005. – №75. – 23 квітня.
40. Николай Багров перед смертью благодарил Путина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/content/article/26970321.html>
41. Почему экс-спикера Крыма сняли с выборов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/content/article/26553344.html>
42. Евгений Супрунюк в «российском Крыму»: камера в СИЗО и нищие соратники [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/content/article/27562612.html>
43. Кто правит Крымом: 11 самых влиятельных политиков автономии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forbes.ru/sobytiya-photogallery/vlast/252068-kto-pravit-krymom-11-samykh-vliyatelnykh-politikov-avtonomii/photo/5>
44. Наливайченко: Верховный Совет Крыма не захватывали, местные власти передали его российским войскам [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://112.ua/politika/nalivaychenko-verhovnyy-sovet-kryma-ne-zahvatyvali-mestnye-vlasti-peredali-ego-rossiyskim-voyskam-293878.html>
45. Владимир Константинов считает себя предателем №1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/a/27592254.html>
46. Зоткін А. Тенденції автономізму ти унітаризму в українському суспільстві (2009–2013 рр.) / А. Зоткін // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 90–91.

47. Кримчанам сподобалося жити в незалежній Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/07/16/6392229/>

48. Литвин вважає, що після здачі Криму Україні буде краще [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/05/1/4999302/>

49. Лідер кримських татар: Російський флот надихає сепаратистів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/08/14/5300693/>

50. Яценюк вже знає, що зроблять з автономією Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/09/30/5432600/>

51. Автономія Криму може припинити своє існування – Грач [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/11/11/5561544/>

52. В УНП пропонують зробити з Криму область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/06/11/6288301/>

53. Кримські сепаратисти домоглися права на скасування Конституції АРК у суді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/24454778.html>

54. Могильов розповів навіщо йому нова Конституція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/07/19/6969115/>

55. Крим хоче права законодавчої ініціативи в парламенті України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/01/20/6981820/>

56. Після реформи «регіоналів» Україна може втратити Севастополь – ЗМІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/06/29/6993209/>

57. Для Януковича севастопольці – взірць патріотизму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/06/14/6966674/>

58. Кто правит Крымом: 11 самых влиятельных политиков автономии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forbes.ru/sobytiya-photogallery/vlast/252068-kto-pravit-krymom-11-samykh-vliyatelnykh-politikov-avtonomii/photo/1>

РОЗДІЛ 2

ПАРТІЇ ЯК СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ (1991–2002 РР.)

Організаційна формалізація політичних партій у Кримській АРСР (з лютого 1992 р. – Республіка Крим, з вересня 1994 р. – Автономна Республіка Крим; АР Крим) відбувалася з певним запізненням, порівняно з материковою Україною. Значним чином цей процес, що мав істотну регіональну специфіку, був похідним від формування нової кримської політичної і економічної еліти*, яка прагнула отримати ефективний інструмент для здійснення владних повноважень. Щодо місцевої суспільної верхівки, частина якої індіферентно сприймала українську державність, то вона, переймаючись власними інтересами, прагнула балансувати у сфері відносин «центр-регіон», не виявляючи особливого нахилу до політичного сепаратизму. Разом з тим, намагаючись посилити власну легітимність й позбутися зайвих конкурентів, саме вона, експлуатуючи суспільні настрої (особливо в умовах, коли основний масив населення півострова із занепокоєнням зустрів проголошення суверенної України, сприймаючи це як потенційну загрозу інтересам і цінностям кримчан), була причетною до розігрування «російської карти», появи міфів щодо «дискримінації росіян», залякування «українським націоналізмом» чи «татарським радикалізмом», через що український та кримсько-татарський громадсько-політичні рухи, які виступали на захист інтересів суверенної унітарної України, були вимушені займати в суспільно-політичному житті регіону другорядні позиції [1, с.21].

---

* Враховуючи, що потужним механізмом селекції, каталізатором у формуванні політичної еліти виступає виборча система, основні етапи формування політичної еліти Криму (як і України в цілому) вповні респондувалися з виборчими кампаніями – президентськими, парламентськими, місцевими. Враховуючи це до таких якісних етапів, які позначалися і на партійному житті, можна віднести такі: 1990, 1991–1994 рр., 1994–1998 рр., 1999–2002 рр. (Див.: Зоткин А. А. «Львы» и «лисы» украинской политики. О властвующей элите / А. А. Зоткин. – К.: Наукова думка, 2010. – С.133).

За цих обставин на момент проголошення незалежності України в Криму серед низки конкуруючих між собою політичних груп (або центрів), які стали базовими у партійному структуруванні півострова, найбільш помітними й активними виявилися дві. Передусім, це об'єднана корпоративними інтересами (що давало підстави для тверджень про ймовірність перетворення півострова на «комуністичний заповідник» [2, с.23–24]) колишня компартійна, радянська і господарська номенклатура, організаційну верхівку якої становила більшість у Верховній Раді Кримської АРСР (з травня 1992 р. – Верховна Рада Криму, з вересня 1994 р. – Верховна Рада Автономної Республіки Крим; Верховна Рада АР Крим), в уряді автономії.

Наступна група уособлювалася з організаційно й ідеологічно різнобарвними рухами проросійської орієнтації, які, зважаючи на перевагу серед жителів півострова росіян, «російськомовного населення», на недалеку перспективу стали найпотужнішими, визначаючи основні суспільно-політичні процеси в Криму, що перетворило регіон на провідну локацію проросійського політичного руху в Україні [3, с.43]. Певну роль каталізатора в активізації проросійського політичного руху в Криму відігравали провокаційні і підбурюючі українофобські заяви, які лунали з початку 1990-х рр. з боку Російської Федерації (далі – РФ), що сприяло поширенню в Криму крайніх форм російського націоналізму – від найбільш поміркованого його вигляду – «етнізації» великодержавницької ідеї у формі апеляції до «слов'янської єдності» до войовничого, що передбачало активну боротьбу проти «місцевих», включаючи і український, «націоналізмів» [4, с.5,7]. В умовах кризи ідентичності і легітимності, як наслідку розвалу СРСР, стрімкого падіння життєвих стандартів це призвело до того, що на початку 1990-х рр. в Криму відбулася радикалізація проросійського руху, його перехід від «республіканських» позицій (на захист і розширення повноважень Кримської АРСР у складі України) на самостійницько-сепаратистські, що передбачало відділення півострова від України.

Проросійські громадські організації, які стали базою для утворення політичних партій, починаючи з такої відомої, як «Республіканський рух Криму», латентно чи відверто заперечували

право на існування Української держави, апелювали до неправо-чинності акта 1954 р. щодо передачі Криму до складу УРСР, широко експлуатували антиукраїнську риторику на кшталт «Не віддамо Крим татарам і українцям!», «Крим завжди був російським», «Рухівці – фашисти і націоналісти!», «Повернути Крим Росії» [2, с.42]. Їхні дії, як правило, були синхронними, а нерідко, й інспірованими з боку шовіністичних політичних сил РФ, що прагнули до дестабілізації ситуації в Криму, містили характер політичного шантажу.

У процесі створення та діяльності політичних партій у Криму, конфігурації регіональної багатопартійності у досліджуваній період можна виділити два характерні періоди, які мали значну прив'язку до законодавчо-нормативної бази.

I період (1991–1997 рр.), починаючи від громадських об'єднань, які створили відповідну базу для утворення політичних партій, реєстрації Міністерством юстиції Республіки Крим у 1993 р. першої політичної партії, що поклало початок формуванню кримської багатопартійності. Упродовж 1993–1997 рр. на півострові було зареєстровано 22 всекримські політичні партії (з них 7 у 1993 р., 12 – у 1994 р., 3 – у 1996 р. [5]. Істотний вплив на процес створення і функціонування партій у Криму відіграло наростаюче напруження по лінії «центр–регіон», через що місцеві політичні об'єднання переважно займали позиції «регіонального інтересу», ставлячи на перше місце захист інтересів Криму, основного етнічного масиву – росіян. Останнє нерідко відображалось і в їхніх назвах – Російська партія Криму, Партія Слов'янської Єдності, Республіканська партія Криму «Росія», Російська національна єдність та ін. Більшість політичних партій півострова об'єднувала їхня опозиційність щодо офіційного Києва, «антизахідна» риторика, негативне ставлення до розпаду СРСР й розриву відносин між Кримом і Росією.

Початок партійному будівництву на півострові поклала Партія економічного відродження Криму (створ. у 1993 р.) (з 1995 р. – Партія економічного відродження) (далі – ПЕВК, ПЕВ), яка одна з небагатьох намагалася розгортати свою діяльність як інституція загальноукраїнського масштабу. В умовах «партійного вакууму» після заборони діяльності КПУ ПЕВК, базою якої було підприємницьке середовище, здійснила спробу набути статусу «провладної

партії» й разом з депутатами-центристами на чолі з головою Верховної Ради Кримської АРСР М. Багровим очолити державотворчі процеси. Спираючись на впливову у недалекому минулому радянсько-партійну номенклатуру, лідери партії були причетні до ухвалення парламентом автономії низки законодавчих актів, спрямованих на посилення політичного і економічного статусу Кримської АРСР, включаючи закони про вибори Президента і парламенту Криму. ПЕВК, близький до неї за спрямуванням Союз на підтримку Республіки Крим (далі – СПРК) у своїй діяльності намагалися поглибити взаємодію з центральними політичними структурами України, всеукраїнськими політичними партіями, однак їхні наміри в руслі гармонізації відносин з офіційним Києвом не знайшли підтримки з боку інших суб'єктів партійного поля Криму.

Найпотужнішими політичними партіями автономії, що відображало суспільні настрої, активність різних елітних груп, стали створені наприкінці 1993 р. Республіканська партія Криму (Партія Республіканського Руху Криму)* (далі – РПК (РРК) на чолі з Ю. Мешковим, базою якої стала громадська організація Республіканський рух Криму, інші проросійські об'єднання та її головний «ідеологічний» конкурент – очолювана Л. Грачем Комуністична партія Криму (далі – КПК) (станом на 1994 р. партія нараховувала 57 тис. членів [6]). Незважаючи на різні ідеологічні позиції та програмні настанови, ці та інші політичні партії Криму поза голосливими заявами щодо захисту населення автономії, незалежно від національності і віросповідання, насправді будували свою політичну діяльність в напрямі реалізації інтересів російської нації, Російської держави. В своїх крайніх проявах проросійські політичні партії РПК (РРК), особливо Російська партія Криму, Народна партія Криму) займали позицію політичного сепаратизму, включаючи й ідею «ненасильницького» включення/повернення Криму до складу Росії (як акту «історичної справедливості», вияву «єдності східноправославної цивілізації»), що порушувало вимоги Конституції України, норми українського законодавства (включаючи і Закон Республіки Крим

---

* Рос. мовою: Республіканская партия Крыма (Партия Республіканского Движения Крыма).

«Про об'єднання громадян»; квітень 1993 р.)^{*}. З їхнього боку були актуалізовані давно спростовані українофобські міфи щодо України, новітнього державотворчого процесу («історична випадковість», «примітивний націоналізм»), що мало грати на користь твердження про «тимчасовість» перебування Криму у її складі.

Щодо «проукраїнських» політичних партій, починаючи з Української Республіканської партії «Собор», Партії демократичного відродження України та ін., то вони (як небажані конкуренти, «націоналістичні»), розраховуючи на підтримку передусім українського етнічного середовища, кримських татар, були вимушені розгортати свою діяльність в Криму в умовах жорсткого спротиву з боку колишньої партійно-радянської номенклатури, місцевих політичних партій. Їхні зусилля щодо об'єднання кримчан навколо ідеї української державності були блоковані переважаючими кількісно проросійськими силами. Як зазначалося з цього приводу на I Всекримському конгресі українців (Сімферополь, 1992 р.), українські патріотичні сили на півострові знаходилися у розгубленості, у розпорошеному стані, сподіваючись здебільшого на допомогу з Києва [2, с.244]. Прагнення ж українських національно-демократичних сил Криму «виступити єдиним фронтом» [7], незважаючи на існуючий потенціал, залишалися нереалізованими. Зважаючи на ці обставини серед усіх регіональних політичних партій Криму лише одна – створений у 1994 р. Український Громадянський Конгрес Криму (далі – УГКК), базуючись на приматі української національної ідеї, намагалася відстоювати загальноукраїнські національно-державницькі інтереси. Однак через незначну кількість членів партія не мала змоги впливати на політичні процеси в регіоні.

Специфіка суспільно-політичного простору півострова була доповнена й високим рівнем криміналізації партійного життя. Це стосувалося як ПЕВК [8, с.22], так і створеної у 1994 р. «кримінальними авторитетами» Християнсько-демократичної партії Криму. Остання на момент реєстрації нараховувала близько

---

^{*} Згідно з нормами Закону Республіки Крим «Про об'єднання громадян», суголосними вимогам загальноукраїнського законодавства, політичним партіям заборонялося вести діяльність з метою насильницької зміни конституційного ладу і територіальної цілісності держави, підризу безпеки держави, розпалювання національної та релігійної ворожнечі.

160 тис. членів [9], включаючи потужне крило легального і тіньового бізнесу. Однак після фізичного знищення її верхівки партія була змушена самоліквідуватися, не проіснувавши і року.

Загалом, у початковий період політичні партії Криму, особливо проросійські, залишалися доволі аморфними, неспроможними до вироблення чіткої політичної програми щодо самореалізації росіян, російськомовного населення в межах Криму та України, узгодити свої дії [10, с.125–127]. Цю ситуацію, а разом з тим і рівень партійних впливів відображав склад Верховної Ради Криму (станом на кінець 1993 р.), в якому найбільш помітними виявилися такі депутатські групи (зі складу членів партій та прибічників) – ПЕВК (34–60 депутатів), КПК (23–25 депутатів), СПРК (10–15 депутатів), РПК (РРК) (10 депутатів), Російська партія Криму (3–8 депутатів) [1, с.50].

Загострення політичної та економічної ситуації стали на заваді становленню стійкої регіональної багатопартійності в Криму. Вже через декілька років після створення припинили своє існування кожна третя політична партія півострова [5]. Станом на середину останнього десятиліття ХХ ст., що зафіксували результати дослідження кримських соціологів («Крымсоисс», 1995 р.), найпотужнішими за суспільними впливами були КПУ – 8,4% респондентів, ПЕВК – 6,5%, РПК (РРК) – 5,3%, Російська партія Криму – 5%, НРУ – 1,3% [11, с.119, 120].

Істотний вплив на розвиток партійного життя Криму спричинила гостра політична криза 1994–1995 рр., яка призвела до краху провідні проросійські політичні партії, втрату ними суспільної підтримки. Ці умови, коли значна частина населення півострова була «глибоко індіферентна» як до політичних процесів, так і політичних партій півострова [11, с.120], полегшили впровадження рішучих заходів офіційного Києва, починаючи з відміни у 1995 р. низки законодавчих актів автономії, які поклали кінець «майже суверенній» добі президентства Ю. Мешкова. Наслідком ж прийняття у 1997 р. Указу Президента України Л. Кучми «Про призупинення дії Закону Автономної Республіки Крим «Про об'єднання громадян» стала ліквідація загальнокримських політичних партій, що завершило період їхнього безальтернативно-монопольного існування в регіоні і поклало початок формуванню нової конфігурації місцевої багатопартійності, яку складали політичні партії

зі загальноукраїнським статусом. Згадані події давали підстави виокреми новий, **II період** у розвитку кримської багатопартійності, який охоплював 1997–2002 рр.

Зміна законодавчо-нормативної бази прискорила процес «проникнення» в Крим загальноукраїнських політичних партій, розпочатий у 1993 р., який до тих пір не відзначався особливою динамікою. Так, з 78 регіональних всеукраїнських партійних структур, зареєстрованих на півострові упродовж 1993–2002 рр., більшість була легалізована починаючи з 1997 р. Певні «вибухи» реєстрації нових партійних структур у Криму відбувалися у 1997 р. (14 організацій) та у 2001 р. (28 організацій) [12], що пов'язувалося з різноманітними виборчими кампаніями.

Центральне місце в суспільно-політичному просторі Криму відтепер посіли загальноукраїнські політичні партії – переважно провладні, а також ті, що експлуатували «ліву» та «слов'яно-фільську» ідеї. Серед них – Партія «Міжрегіональний блок реформ», Народно-демократична партія (далі – НДП), Аграрна партія України (далі – АПУ), СДПУ(о), ПАРТІЯ РЕГІОНІВ; КПУ, СПУ, ПСПУ, СелПУ; Слов'янська партія, Партія Слов'янської єдності України, Партія «За Русь єдину», Партія «Російсько-український союз» (Русь). Своє місце в Криму прагнула зайняти й утворена у Донецьку у 1997 р. провладна Партія мусульман України. Партія, яка ставила за мету лобіювання інтересів депортованих народів, прагнула перехопити на теренах півострова ініціативу від Меджлісу, стати лідером серед кримськотатарського народу. Однак її невдалі спроби участі у місцевих виборах, створенні партійної мережі в Криму закінчилися невдачею [13].

«Повернення» Криму в правове поле України разом з деградацією і розвалом проросійських політичних партій у другій половині останнього десятиліття ХХ ст. завдали істотного удару по феномену «кримського сепаратизму», обмежили антиукраїнську риторику найбільш радикальних місцевих політиків, прискорило інтегрування партійного життя автономії в загальноукраїнське [14]. Після 1997 р. проросійський політичний рух, його кадровий потенціал на найближчу перспективу був сконцентрований навколо громадських організацій (провідній з них – Російській громаді Криму), зосередившись на практичних питаннях захисту інтересів і прав росіян,

особливо у питаннях мови і культури, підтримки зв'язків з історичною батьківщиною, а у подальшому – «просуванні» доктрини «російського миру». Єдиною політичною партією, яка позиціонувала себе як захисника «регіонального інтересу», російськомовного населення, що дозволяло розраховувати на електоральну підтримку не лише в Криму, але й інших теренів України, стала утворена відомим кримським підприємцем і політиком Л. Миримським Партія «Союз» (1997 р.). В її програмі, окрім висловлювання негативного ставлення до розпаду СРСР, нав'язаної «суспільству націоналістичної ідеології», висувалися стратегічні завдання, що полягали у запровадженні федеративно-земельного устрою країни, наданні російській мові статусу другої державної мови, входження України до складу міждержавного Союзу разом з Росією та Білоруссю [15, с.242–243].

З усіх всекримських політичних партій найбільше скористалася зі згаданої ситуації (заодно і підтримавши акт ліквідації місцевих партій) КПК, яка за рахунок переформатування на Кримську республіканську організацію Комуністичної партії України (далі – КРО КПУ) не лише зберегла свої організаційні структури, але й здобула потужний імпульс у своєму розвитку за рахунок загальноукраїнського статусу КПУ, перетворившись до початку ХХІ ст. на провідну політичну партію Криму.

Особливу роль політичні партії Криму як специфічні інструменти політичного життя відігравали під час різноманітних виборчих кампаній, перші з яких – вибори Президента Республіки Крим, вибори до Верховної Ради України та місцевих рад, вибори Президента України, що відбулися у 1994 р., зафіксували найбільший успіх проросійських сил регіону. Істотний вплив на їхні результати справила гостра соціально-економічна криза, падіння життєвих стандартів, що викликало розчарування населення у гаслах побудови Української держави. Причини всіх негараздів суспільна думка була схильна розглядати як наслідок розриву традиційних економічних зв'язків з Росією, нездатності київської влади розв'язати економічні проблеми [1, с.41, 46]. До поширення цих поглядів, а відповідно й формування електоральних настроїв, насамперед були причетні проросійські політичні партії, контрольовані ними ЗМІ, які активно експлуатували ідею проросійського вектора розвитку Криму [16, с.402].

На той час провідні кримські політичні партії виступали під близькими між собою *республіканськими* (зміцнення політичного і економічного статусу Криму у складі України) та *реюніоністськими* (орієнтовані на відновлення СРСР) гаслами. До першої групи належали прибічники М. Багрова, які базувалися на «старому» партійно-адміністративному апараті, що втрачав авторитет і ресурси, а також «республіканські» сили на чолі з провідною в регіоні РПК (РРК). Основним провідником реюніоністських поглядів була КПК, яка розв'язання «кримської проблеми» бачила шляхом тісної інтеграції України у міждержавному союзі з Росією і Білоруссю [17, с.404, 405].

Вибори Президента Республіки Крим (січень–лютий 1994 р.), які відбувалися згідно з Законом Республіки Крим «Про вибори Президента Республіки Крим» (вересень 1993 р.), стали першим прикладом активної участі політичних партій у політичному житті півострова. З шести претендентів на посаду Президента троє були партійними лідерами – Ю. Мешков (РПК (РРК)), С. Шувайніков (Російська партія Криму), Л. Грач (КПК). Помітною на виборах була і роль ПЕВК, яка, розраховуючи на посилення своїх позицій, висунула і підтримувала на виборах «незалежного» кандидата – голову Верховної Ради Криму М. Багрова, який тривалий час був головним претендентом на перемогу.

Особливість виборів полягала у тому, що, окрім одного – представника Президента України в Севастополі І. Єрмакова, всі інші знаходилися в опозиції щодо офіційного Києва. Про це свідчили й виборчі програми кандидатів, які широко використовували популізм, обіцяючи швидке і радикальне підвищення соціальних стандартів [18, с.2]. Умовою втілення цього було набуття Кримом «державного статусу», що мало забезпечити півострів від «імпортованої» з України кризи, зняти бар'єри для економічної інтеграції півострова з Росією. Так, «лояльний» С. Єрмаков новий статус регіону бачив у формулі «незалежний Крим у складі України». Проміжну ланку займав М. Багров – посилення політичної і економічної незалежності Криму мало відбуватися за незмінності кордонів держави. Найбільш радикальні політики намагалися вивести вирішення проблеми поза межі України. Так, Ю. Мешков, лідер виборчого блоку «Росія» (у складі РПК (РРК) та Народної партії Криму), який мав найбільші шанси на перемогу,

йшов на вибори під провідним гаслом «Відновлення Республіки Крим як самостійної демократичної правової держави з наступним відновленням її єдності з Росією». Його програма була спрямована на набуття Кримом статусу «самостійної держави», запровадження подвійного громадянства, входження півострова в рубльову зону, прискорену економічну інтеграцію Криму з РФ. Ю. Мешков не переймався тим, що у своїй передвиборчій агітації він виходив за межі правового поля України, підігруючи шовіністичним силам як у країні, так і за її межами. Зображуючи себе чи не єдиним захисником кримської державності від «самостійників» (!?), прибічників перебування Криму у складі України (!?), він провокативно наголошував на тому, що сама Україна знаходилася на межі розпаду («республіка тріщить по швах»). Багато про що говорили і його натяки на роль РФ, яку вона мала відіграти у становленні державності в Криму («останнє слово за Росією») [19, с.2].

Близьку позицію до нього займав С. Шувайніков, основою передвиборчої програми якого було відновлення російського статусу півострова, «мирного, правового возз'єднання Криму з Росією» [20]. На користь своєї позиції претендент наводив три сценарії щодо майбутнього Криму. *Цілковито неможливим* оцінювалося перебування Криму у складі України («держави-банкрота»), що пов'язувалося з загостренням стосунків з Росією, поширенням «націонал-екстремізму», перетворення більшості населення Криму на біженців. *Тимчасово неможливим* (через брак ресурсів) вважалося і проголошення державної самостійності Криму. *Можливим і доцільним* був третій варіант – «повернення Криму до складу нашої Батьківщини». Втілення цього проекту, начебто, мало створити умови для зміцнення взаємовідносин між слов'янськими державами – Україною і Росією [21, с.2].

Президентські вибори мали велике значення для КПК, яка прагнула політичного реваншу, підтвердження статусу авангардної партії. Основні передвиборчі гасла КПК мало чим відрізнялися від риторики лідерів проросійських партій. Намагаючись використати протестний та ностальгуючий потенціал, у своїй передвиборчій програмі Л. Грач єдиний з кандидатів використав (як козир) інформацію про свою особисту причетність до підготовки і проведення кримського референдуму 20 січня 1991 р. Окрім звичних соціальних гасел, натяків на недопустимість «націоналістичного угару»,

він висував завдання «відновлення єдиної спільної Батьківщини» – союзної держави на всьому «геополітичному просторі СНД» (оновлений СРСР), ядром якого мають стати Росія, Білорусь і Україна, «глибокої економічної інтеграції» Криму з Росією. В ході виборчої кампанії ці наміри Л. Грач прагнув доповнити і конкретизувати, зокрема, ідеєю щодо індивідуального вступу Республіки Крим до СНД [22, с.112–113].

На президентських виборах політичні партії, їхні лідери прагнули виконати і свої тактичні завдання. Передусім, це полягало в об'єднанні зусиль з метою недопущення перемоги на виборах М. Багрова, який уособлювався з «партією влади». З цією метою було створено блок «Опозиція», до якого увійшли головні конкуренти по виборчому марафону – РПК (РПК), КПК, СПРК [23, с.2], що прогнозувало перемогу на виборах представника проросійських сил. За цих обставин М. Багров, втрачаючи традиційний комуністичний електорат («переключений» на КПК) й не набувши необхідної підтримки з боку політико-бізнесових елітних груп, перед агресивною передвиборчою риторикою своїх опонентів виявив цілковиту безпорадність. Його наміри поміркованого тиску на офіційний Київ були представлені супротивниками як намір экс-комуніста «здати» інтереси Криму. Неприйнятним для більшості виборців, налаштованих проти «старої» партійно-радянської номенклатури, виявилось і коло прибічників М. Багрова – підприємницьке середовище, Меджліс.

Виборами прагнув скористатися й малопотужний СПРК. Не маючи змоги висунути власного претендента на посаду Президента, партія намагалася торувати свій шлях у «велику політику» за рахунок підтримки «представника центру» – І. Єрмакова. Однак ці наміри через відсутність суспільної підтримки І. Єрмакова, його невиразну передвиборчу програму («об'єднання сил», створення «нових суспільних відносин» та ін. [24, с.2]) виявилися наперед програшними. У другому турі голосування, мотивуючи це «близькістю позицій», СПРК надала перевагу Ю. Мешкову.

На президентських виборах у першому турі голосування (16 січня 1994 р.) з великим відривом переміг Ю. Мешков – 38,5% голосів проти 17,5% у М. Багрова. Наступна консолідація зусиль проросійських політичних партій, що відбувалася

в умовах певної ейфорії, підживлених переконаннями у швидкому покращенні соціальних стандартів, убезпечення півострова від «націоналістичної» небезпеки, призвела до перемоги у другому турі голосування (30 січня 1994 р.) з результатом 75,2% голосів [25, с.116] Ю. Мешкова, який і став Президентом Республіки Крим. Президентські вибори одночасно із завершенням політичної кар'єри М. Багрова відкрили шлях у «високу політику» для його колишнього підлеглого – Л. Грача (у першому турі голосування він здобув підтримку 12,8% виборців), який на зламі XX–XXI ст. займав одне з ключових місць у політичному житті регіону.

Тріумф проросійських сил на президентських виборах спрогнозував і результати виборів до Верховної Ради Криму (березень 1994 р.), які вперше в Україні відбувалися за змішаною системою – частина депутатів обиралася у багатомандатному виборчому окрузі (за партійними списками), інша – в одномандатних виборчих округах, а також за національними квотами*. Політичні партії отримали виключне право висунування кандидатів у багатомандатному виборчому окрузі.

Згідно з нормами Закону Республіки Крим «Про вибори Верховної Ради Криму» (1993 р.) у виборах передбачалася участь суто «республіканських» (кримських) політичних партій, що вилучало з виборчого процесу всеукраїнські партії. Варто наголосити, що кримське виборче законодавство містило низку обмежень щодо ведення передвиборчої агітації політичними партіями (серед них – заборона агітації, яка порушувала Конституцію і закони Республіки Крим та України [26]), однак під час виборів до парламенту Криму, а до того і президентських виборів, місцеві партії та їхні лідери цих вимог не дотримувалися. Певне «послаблення» у цьому допускало й місцеве законодавство. Наприклад, у згаданому Законі Республіки Крим «Про об'єднання громадян» у Ст.4, що була перелицьована з загальноукраїнського закону, була свідомо вилучена

---

* З 98 депутатів Ради 80 обиралися у 66 мажоритарних і 14 пропорційних виборчих округах, ще 18 мандатів були призначені депортованим і малочисельним народам – кримськотатарський багатомандатний виборчий округ (14 мандатів), одномандатні національні округа (грецький, вірменський, болгарський, німецький).

одна з ключових норм – заборона *«ведення діяльності на користь іноземних держав»* [27], що широко практикувалося кримськими проросійськими партіями.

Так, під час виборів абсолютна більшість ЗМІ Криму, включаючи і друкований орган парламенту автономії – «Крымские известия», були налаштовані на «просування» проросійських, українофобських настроїв, що через створення несприятливої суспільної атмосфери утруднювало участь у виборах проукраїнських політичних сил. Передусім, це стосувалося УГКК, зволікання у державній реєстрації якого не дало йому можливості взяти участь у боротьбі за депутатські мандати [7]. Цькування зазнала й СПРК, лідер якої – С. Куніцин був звинувачений у «зраді», підтримці «жовто-блакитих» і «прорухівських» настроїв, чого виявилось достатньо для нейтралізації його як небажаного конкурента [28].

На виборах до Верховної Ради Криму у 1994 р. спромоглася взяти участь лише половина зареєстрованих політичних партій, серед них – КПК, ПЕВК, СПРК, Кримська партія соціальних гарантій (далі – КПСГ). Явним фаворитом на виборах виступав блок «Росія», якому надавав особливе сприяння новоспечений президент Ю. Мешков. При цьому, низька якість складу кандидатів від блоку, відсутність узгодженої стратегії його складових – РПК (РРК) та Народної партії Криму [29, с.333–334] не бралися до уваги. Низка ж інших, не менш радикальних проросійських партій півострова, залишилася в «тіні» вищезазначеного блоку. Це стосувалося й Російської партії Криму, яка йшла на вибори під гаслами відновлення слов'янської єдності, повернення Криму до Росії. З боку керівництва партії головна небезпека на виборах вбачалася в одному – у можливій появі в місцевому парламенті «проукраїнської сторони», що могло призвести до конфлікту [30, с.3]. Не відрізнялася оригінальністю й КПК, яка виступала на виборах союзником блоку «Росія», включаючи і спільну ідею – «за союз з Росією» [31, с.2].

Враховуючи напружену ситуацію напередодні виборів до парламенту автономії наприкінці лютого 1994 р., низка політичних партій Криму провела «круглий стіл», на якому були зафіксовані основні проблеми виборчого процесу, серед них – вплив адміністративного фактора, проблеми з висуванням кандидатів у депутати, залякування українських та татарських активістів. Заслугове

на увагу фіксація на «круглому столі» головних передвиборчих гасел політичних партій, а також очікувані виборчі досягнення (кількість депутатських мандатів, на які претендували партії), що виявилися цілковито відірваними від реалій життя: «Праця, народовладдя, справедливість, соціалізм» (КПК; до 50% всіх мандатів), «Розум – владі, щастя – людям» (СПРК), «Не гасла, а реальні програми» (Народна партія Криму; більшість мандатів від виборчого списку блоку «Росія»), «Реформи на благо людям» (КПСГ), «Мир, згода всім» (ПЕВК; 10 мандатів) [32, с.2].

Результати голосування, які відбулися 27 березня 1994 р., принесли впевнену перемогу блоку «Росія»*, який у багатомандатному виборчому окрузі здобув підтримку 66,8% голосів виборців, КПК – 11,6%, ПЕВК – 7,1%, СПРК – 2,6%, КПСГ – 2,5% [1, с.51–52]. Обрані депутати в одномандатних виборчих округах ще більше посилили перевагу в парламенті про-російських сил. Загалом, серед депутатського корпусу Верховної Ради Криму блок «Росія» отримав 54 мандати депутатів, КПК – 2, ПЕВК – 1, Російська партія Криму – 1. Єдиною депутатською групою з 14 депутатів, яка займала українські державницькі позиції в парламенті, були представники Меджлісу, обрані за національною квотою у кримськотатарському багатомандатному виборчому окрузі. Виборча кампанія виявилася однією з найменш вдалим для КПУ, яка не змогла вибороти жодного депутатського мандата в одномандатних виборчих округах. Натомість, «нового дихання» набула ПЕВК, яка за рахунок «незалежних» депутатів спромоглася до утворення партійної групи «Реформа» (23 депутати) [33, с.136, 137], що дозволило їй стати помітним суб'єктом у парламенті автономії.

Загалом, за своїм партійним складом Верховна Рада автономії II скликання (1994–1998 рр.), яку очолив представник блоку

---

* Цю перемогу через низьку якість депутатського корпусу небезпідставно кримські дослідники характеризували як перемогу «російського люмпену» (Див.: Темненко В. А. Население Автономной Республики Крым как электоральная машина / В. А. Темненко // Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. Вып.16. Крымское региональное сообщество: генезис. Современное состояние, перспективы. – Симферополь: СОНАТ, 2012. – С.177).

«Росія» С. Цеков, підтвердила своє проросійське спрямування, що давало підстави Представнику Президента України в Криму В. Горбатову (квітень 1995 р.) стверджувати про створення в Криму «самостійної політичної системи», до якої майже неможливо потрапити проукраїнським політичним партіям [16, с.414–415].

У зв'язку з цим особливу увагу викликає аналіз якісного складу депутатського корпусу автономії, зокрема, пов'язаний з місцем народження депутатів, який, відображаючи потужний рівень міграційних процесів, що відбувалися в Криму за останні півстоліття, значною мірою пояснював причину «проросійського», «позаукраїнського» характеру місцевого парламенту. Справа полягала не лише в національній, партійній, але й в громадянській ідентифікації депутатів, що пов'язувалося з їхнім походженням, первинною соціалізацією, яка відбувалася в позаукраїнському середовищі, а отже, сприяло набуттю ними певних ментальних рис і якостей, життєвого досвіду (включаючи почуття патріотизму, громадянського обов'язку), несумісних з реаліями існування суверенної України. Так, серед депутатів Верховної Ради Криму I скликання (1991–1994 рр.), враховуючи неповні статистичні дані, найбільший відсоток становили особи, що народилися поза межами УРСР і Криму – 23%, народилися в УРСР – 19,5%, в Криму – 13,5% [34]. Прямим наслідком активізації антиукраїнських сил під час виборів до Верховної Ради Криму II скликання (1994–1998 рр.) стало явне «перевантаження» серед депутатів вихідців з республік СРСР і ближнього зарубіжжя – 53%, з УРСР – 35%, з Криму – 12% (найменший результат за роки незалежності України) [35]. Подібна диспропорція не на користь України і Криму залишалася і в подальшому: у Верховній Раді АР Крим III скликання (1998–2002 рр.) найбільший сегмент депутатського корпусу і далі становили вихідці з республік СРСР – понад 40% [36], у Верховній Раді АР Крим IV скликання (2002–2006 рр.) – близько 38% [37].

Партійно-ідеологічна ідентифікація кримчан була відображена і під час дострокових виборів до Верховної Ради України (1994 р.). Вибори засвідчили низький рівень зацікавленості населення Криму у виборчому процесі, одну з найнижчих в Україні явку на виборчі дільниці. Так, у першому турі голосування (27 березня 1994 р.) через відсутність 50% виборців вибори були визнані як такі, що не

відбулися, у кожному п'ятому виборчому окрузі Криму, у половині виборчих округів Севастополя [38, с.25]. Майже половину з обраних 23 народних депутатів України від Криму становили представники політичних партій – КПК (10 депутатів), ПЕВК (1 депутат). Водночас, аналіз соціального зрізу народних обранців (серед них виявився лише один партійний функціонер (КПК), а основна маса складалася з керівників промислових та сільськогосподарських підприємств, адміністративного апарату, поодиноких представників інтелігенції [38, с.31–34]) вказував на те, що головним мотивом виборців була не партійно-ідеологічна ознака кандидатів, але їхні статусні позиції, реальні можливості вплинути на розв'язання соціально-економічних проблем.

Подібна мотивація була в основі електоральної поведінки кримчан і під час виборів Президента України (червень–липень 1994 р.). Враховуючи відсутність серед семи претендентів на пост глави держави комуністів, «земляків» на найбільшу підтримку в Криму могли розраховувати лише діючий Президент України Л. Кравчук і опозиційно налаштований щодо нього Л. Кучма. На користь останнього грали особистісні характеристики кандидата (належність до «червоного директорату», окремішність від українських національно-демократичних сил), активно тиражований провідними кримськими ЗМІ імідж реформатора [39, с.1], що дозволяло йому спертися на підтримку промислової еліти, частини державної номенклатури, «лівих» політичних сил. Складові «соціально-орієнтованої» передвиборчої програми Л. Кучми (на відміну від «національно орієнтованої» Л. Кравчука [40]), особливо щодо «вступу України в економічний союз СНД», надання російській мові статусу офіційної надійно «зациклювали» на нього російськомовну більшість півострова. Окрім проросійських політичних партій Криму, на підтримку Л. Кучми виступила і КПК, пов'язуючи з колишнім однопартійцем Л. Кравчуком «загрозу» для держави, яка, начебто, рухалася до «самоізоляції, національної обмеженості, поглиблення політичної і економічної деградації суспільства» [41].

Разом з тим, враховуючи стрімке загострення відносин уперіод «параду суверенітетів» між Києвом і Сімферополем, яке відбулося після обрання Президентом Республіки Крим Ю. Мешкова, Л. Куч-

ма міг розраховувати насамперед на підтримку другорядних політичних партій, які були зацікавлені у підвищенні свого рейтингу за рахунок налагодження зв'язку з «центром». Таким союзником став передусім СПРК, голова якого – С. Куніцин очолив регіональний виборчий штаб майбутнього Президента. У першому турі голосування (26 червня 1994 р.) Л. Кучма набрав на півострові понад 80% голосів виборців (по Україні – 31,2%). У другому турі голосування (10 липня 1994 р.) його підтримка в Республіці Крим і Севастополі виявилася ще вищою – 89,7% і 91,5%, відповідно (по Україні – 52,1%). На виборах Л. Кучма не залишив жодного шансу своїм конкурентам, найбільшу підтримку з яких у Криму, в межах 5,5%–8,9%, отримав лише Л. Кравчук [42, с.176, 180].

Новообраний Президент України Л. Кучма став ключовою фігурою, яка зуміла перебороти небезпечне загострення у відносинах між кримською автономією і центром, і своїми рішучими кроками зуміла повернути Крим у правове поле України. Доволі ефективним інструментом у розв'язанні «кримської проблеми» стали деякі кримські політичні партії, які в умовах прогресуючої на півострові у 1994–1995 рр. суспільно-політично кризи, організаційного розвалу провладних політичних партій (РПК (РРК) та Народної партії Криму) прагнули з допомогою офіційного Києва «здійснити стрибок» у владу. Важливу роль у прискоренні краху політичного режиму Ю. Мешкова відіграла ПЕВК*. Завдяки її діям наприкінці 1994 р. відбулися перші кадрові зміни у вищому ешелоні влади півострова – відставка «московського уряду» Є. Сабурова й призначення на посаду Прем'єр-міністра уряду АР Крим ставленика Президента України Л. Кучми А. Франчука. Згадана подія стала певним «вододілом», після якого почався процес прискореного просування впливів Києва у всі сфери життя Криму, проникнення в регіон всеукраїнських політичних партій.

---

* Партія, яка на початку 1997 р. набула статусу всеукраїнської з новою назвою – ПЕВ, незважаючи на посилення її позицій у Верховній Раді АР Крим та уряді, в умовах втрати підтримки з боку Києва, який робив ставку на інші політичні сили, виявилася неспроможною вистояти у жорсткій боротьбі з конкурентами, через що на початку 1998 р. була вимушена саморозпуститися.

Розраховував на підтримку «центру» й СПРК, який оперував незначними ресурсами (близько 2,5 тис. членів [43]). На початку 1995 р. лідер партії С. Куніцин виступив з ініціативою щодо відставки Президента Ю. Мешкова, проведення дострокових виборів до Верховної Ради АР Крим. Партія, яка, надаючи належне суспільним настроям, і далі акцентувала свою підтримку гасел федералізації України, надання російській мові статусу другої офіційної мови, з метою посилення своїх позицій здійснила кроки з налагодження співпраці з загальноукраїнськими політичними структурами – Партією «Міжрегіональний блок реформ», Трудовим конгресом України, що стало першим прикладом взаємодії між політичними партіями України і АР Крим. З їхнього боку озвучувався намір сформувати блок всеукраїнських і кримських партій центристського спрямування для участі у наступних виборчих кампаніях, що знайшло втілення у 1996 р. зі створенням (шляхом об'єднання низки партій, включаючи і СПРК) пропрезидентської НДП, яка, спираючись на колишні структури СПРК, активізувала свої дії на півострові.

Істотні зміни в політичному житті Криму, які відбулися після краху режиму Ю. Мешкова, зміцнення президентської владної вертикалі, формування за новими принципами багатопартійності, призвели до того, що найбільш радикальні проросійські сили в АР Крим напередодні виборчої кампанії 1998 р. виявилися нейтралізованими. В їхній риторичі була мінімізована антиукраїнська пропаганда, включаючи і актуалізацію проблеми політичного статусу Криму, що здебільшого зводилося до актуалізації «російського патріотизму», поширення антиукраїнських міфів (загрози з боку галицького «українського націоналізму», «форсованої українізації» [44] та ін.), мобілізації російськомовного населення на захист, передусім, його мовно-культурних інтересів*.

---

* Повною мірою цю «прогалину» заповнювали політичні діячі з РФ, серед них – лідер КПРФ, Народно-патріотичного союзу Г. Зюганов, директор Інституту країн СНД К. Затулін, які на початку 1998 р. здійснили агітаційне турне по Криму, що супроводжувалося зустрічами з кандидатами у депутати, активістами російського громадського руху, командуванням Чорноморського флоту РФ. З їхнього боку актуалізувалися проблеми «слов'янської єдності», «відтворення єдиної Вітчизни», «дискримінації» в Україні російської мови і культури тощо.

Разом з тим, як наголошували експерти, на початку 1998 р. суспільні настрої населення АР Крим і надалі формували майже виключно проросійські медіа-ресурси, намагаючись блокувати будь-які проукраїнські впливи. Щодо «україноорієнтованих» політичних партій у Криму, з яких найбільш помітним залишався НРУ, то вони усе ще мали незначні суспільні впливи, вузьку мережу партійних осередків. Однією з причин цього була відсутність виваженої позиції щодо Криму. Висловлювані з їхнього боку загальні принципи щодо вирішення «кримської проблеми» (непорушність кордонів України, недопущення створення «російської автономії» /татарська автономія вважалася більш прийнятною/, виведення з півострова російського Чорноморського флоту) цілковито не сприймалися проросійською більшістю Криму [45, с.2].

Це підтверджували і результати соціологічних досліджень, зокрема, опитування, проведеного у січні–лютому 1998 р. Кримським центром гуманітарних досліджень. Так, з п'яти найбільш потужних всеукраїнських політичних партій, які мали перетнути на чергових парламентських виборах 4 відсотковий виборчий бар'єр, у Криму у першій п'ятірці були присутні дві – КПУ (29,9% голосів респондентів, 1-ша позиція у рейтингу) і НРУ (2,8% голосів, 5-а позиція). 2–4 місця у кримському рейтингу займали явні загальноукраїнські аутсайдери, однак пов'язані з регіоном – Виборчий блок партій «Блок Демократичних партій – НЕП (народовладдя, економіка, порядок)» (за рахунок його учасника – ПЕВ), Партія «Союз» та Партія мусульман України, які могли розраховувати на підтримку виборців півострова в межах 3–4% голосів. Майже 60% респондентів не визначилися в партійних симпатіях або були готові проголосувати «проти всіх» [46].

Про діапазон електоральних уподобань, а разом з тим і певну прив'язку до політичних партій серед інтелектуальної еліти кримчан (управлінців, інтелігенції) свідчили результати дослідження, яке провів Кримський Центр стратегічних досліджень у лютому 1998 р. На запитання «Хто з політичних лідерів Криму найбільшою мірою здатен вивести автономію з кризи?» 27% респондентів вказали на чинного голову Ради Міністрів Криму А. Франчука, 25,4% – лідера КРО КПУ Л. Грача [47].

Усунення з політичного життя більшості кримських партій, які діяли у 1990-х рр., практично «розчистило» ґрунт для здійснення політичного реваншу для комуністів, які в умовах економічної кризи змогли зациклити на себе широкі кола протестно-ностальгуючого і проросійського електорату, що і було продемонстровано під час чергових виборів до Верховної Ради АР Крим, які відбулися 29 березня 1998 р.* У виборах взяла участь рекордна кількість політичних партій – 23 (з 29, зареєстрованих в АР Крим [48]). З них найбільшу активність виявили КРО КПУ (вона висунула найбільше кандидатів – 106), Партія «Союз» (52 кандидати), Партія Труда (24 кандидати), Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Громада» (23 кандидати), Партія слов'янської єдності України (22 кандидати), АПУ (19 кандидатів), ПЕВ (19 кандидатів), Християнсько-демократична партія України (18 кандидатів), НДП (16 кандидатів), СелПУ (15 кандидатів), СДПУ(о) (5 кандидатів), СПУ (5 кандидатів), Українська республіканська партія (4 кандидати) та ін. [49].

Безперечним лідером на виборах виступала КРО КПУ, яка в своїй передвиборчій програмі апелювала до відновлення системи радянської влади («владу трудящих і для трудящих»), державних гарантій соціального захисту, вступу України до міждержавного об'єднання з Росією і Білоруссю – «союзу рівноправних народів». Серед суб'єктів виборчого процесу найбільш радикальну позицію займала «місцева» Партія «Союз», яка у своїй передвиборчій програмі робила наголос на необхідності розширення співпраці Криму з РФ та Білоруссю, вступі України у міждержавний союз з означеними країнами [50, с.50–51]. Актуалізувалися й традиційні вимоги щодо розширення повноважень регіонів, надання російській мові статусу другої державної мови. Популістські гасла на виборах висувала й Партія мусульман України. Однак, враховуючи, що центральною темою програми був захист інтересів мусульман, кримськотатарського народу (включаючи надання громадянства України всім кримським татарам без винятку,

---

* Вибори до Верховної Ради АР Крим відбулися за мажоритарною виборчою системою згідно з Законом України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим» (лютий 1998 р.). У виборах мали право брати участь громадяни, що постійно проживали в АР Крим.

посилення ваги використання кримськотатарської мови в органах державної влади в АР Крим), це, через спротив російського середовища, робили її участь у виборах в АР Крим наперед безперспективною. За цими діями проглядалися тактичні завдання – відтягнути на себе голоси, призначені Меджлісу, а також зайняти його місце в кримськотатарському національному русі.

У результаті виборів у Верховній Раді АР Крим 3-го скликання (1998–2002 рр.) здобули представництво шість політичних партій, серед яких центральне місце зайняли комуністи (за кількістю мандатів: КПУ (КРО КПУ) – 38 мандатів, АПУ – 5, НДП – 4, Партія «Союз» – 4, ПЕВ – 1, СПУ – 1). Великий відсоток і надалі займали безпартійні депутати – 47 мандатів [49]. За показником ефективності участі партій у виборчій кампанії (пропорції кількості депутатів до висунутих кандидатів) упевнено лідирували комуністи – 35,9%. Натомість, для Партії «Союз», яка розраховувала на вагомий результат, цей показник був у межах 8%. Аналіз нового складу Верховної Ради АР Крим вказував на те, що політичною верхівкою України було досягнуте тактичне завдання, яке полягало у нейтралізації «кримського сепаратизму», вилучення з політичного простору півострова найбільш радикальних проросійських сил. Значною мірою це було досягнуто за рахунок того, що місцевим (кримським) партіям в умовах нового законодавства не вдалося після 1997 р. відновити свої структури, особливо поза межами великих адміністративних центрів – Сімферополя та Севастополя [51, с.180].

До парламенту потрапило лише 8 депутатів попереднього скликання, що було свідченням низького рівня довіри громадян до вищого представницького органу автономії. У свою чергу, соціальний склад депутатського корпусу вказував й на істотні зміни у пріоритетах виборців. Насамперед це стосувалося депутатів-«самовисуванців» та «безпартійних». На відміну від виборів–1994, коли в середовищі електорату («підігрітого» відповідним чином) найбільш актуальними були політико-ідеологічні питання, проблема статусу Криму, то тепер вони виявилися відверто ігнорованими. Як наслідок – виборці не підтримали кандидатів, які висували дразливі питання в політичній та міжнародній галузях, натомість надали перевагу управлінцям-виробничникам, які у своїх виборчих програмах пропонували конкретні шляхи розв'язання нагальних

соціально-економічних проблем півострова, локального середовища, пов'язаного з межами виборчого округу. Близько половини з «безпартійних» депутатів (серед них не виявилося робітників, селян, пенсіонерів, учителів) були керівниками промислових і сільськогосподарських підприємств [17, с.404]. Значний відсоток депутатів становили державні службовці, голови районних державних адміністрацій, керівництво структур МВС, головні лікарі, банкіри, для яких, як виявилося згодом, перебування у парламенті стало зручним «стартовим» майданчиком у подальшому просуванні у владних структурах півострова. Лише один з «безпартійних» був належним до громадської організації – Російської громади Криму [52].

На рівні виборів до Верховної Ради України (29 березня 1998 р.) виборці АР Крим, як і на місцевих виборах, продемонстрували високий рівень протестного голосування, антизахідні і ностальгуючі настрої, що дало змогу здобути найбільшу підтримку політичним партіям, які експлуатували «ліву» ідеологію. У багатомандатному виборчому окрузі, як і в Україні в цілому, найбільшу підтримку в АР Крим здобула КПУ, отримавши на всіх виборчих округах півострова безкомпромісну перемогу. Виборчий результат комуністів у Криму перевершив загальноукраїнський показник майже удвічі. Найвищий в країні рівень підтримки КПУ був зафіксований у Севастополі (45,9% голосів), третю позицію у всеукраїнському рейтингу займала АР Крим (39,3% голосів) [53]. Другу позицію в електоральних уподобаннях в АР Крим зайняла Партія «Союз» – 10,7% голосів, третю – НРУ (6,7% голосів). Показники цих партій у Севастополі виявилися набагато меншими (5–7-ме місця у рейтингу). Щодо однієї з головних провладних партій – НДП, то її виборчі успіхи в Криму були доволі скромними. Партія перетнула виборчий бар'єр менш ніж у половині виборчих округів АР Крим і лише у Севастополі з показниками 6,5 і 7,3% зайняла у рейтингу 2-гу позицію [53]. Варто зазначити, що увагу до півострова, який не відрізнявся особливою величиною електорального ресурсу, приділили лише аутсайтери виборчих перегонів. Насамперед це стосувалося Партії «Союз», у виборчому списку якої кримчани становили 70% (!). У виборчому списку Партії мусульман України цей показник доходив до 21% [53].

Незважаючи на переконливу перемогу на виборах КПУ в пропорційній частині, в одномандатних виборчих округах Криму ситуація виявилася цілковито відмінною. З 12 депутатів-мажоритарників від АР Крим і Севастополя лише троє були комуністами. Інші – два члени Партії «Союз», безпартійні мали виборчий ресурс набагато вагоміший – діючі депутати Верховної Ради України, представники центральних і кримських владних структур, бізнес-еліти [54].

У післявиборчий період досягнення компромісу між КРО КПУ та пропрезидентською НДП дозволило створити у Верховній Раді АР Крим правлячу більшість [55], унаслідок чого лідер комуністів автономії Л. Грач посів крісло спікера вищого представницького органу автономії, а С. Куніцин (очільник республіканської організації НДП) був обраний головою Ради Міністрів АР Крим. Результати місцевих виборів знаменували собою процес відновлення «керованості» вертикалі представницької і виконавчої влади в автономії, стабілізації політичної ситуації. Певну ейфорію з цього приводу, наприклад, відображав чинний на момент виборів голова уряду Криму А. Франчук, який схвально сприйняв відсутність у представницькому органі автономії колишніх проросійських депутатів [56]. Такої ж думки дотримувався і його наступник – С. Куніцин, наголошуючи на відсутності в АР Крим російського шовінізму («такої проблеми вже немає»). На його переконання, місцеві жителі в своєму загалі вже звикли до того, що вони є «громадянами незалежної України» [57, с.1]. Насправді ж суспільно-політична «стабільність» у регіоні залишалася хиткою, маючи потенціал до чергового загострення. Передусім, це було пов'язано з провідним становищем у владі АР Крим КРО КПУ, керівництво якої прагнуло посилити свої позиції, роблячи ставку на майбутні президентські вибори.

Вибори Президента України, які відбулися у 1999 р., окрім присутності «полярних» електоральних уподобань кримчан, виявили їхню еволюцію в «центристському» напрямі, динаміку стирання відмінностей (за політичними орієнтаціями) між різними регіонами країни, включаючи й по лінії «Крим – материкова Україна» [58]. Специфіка виборів на півострові полягала як в одному з найнижчих рівнів активності виборців, так і високому рівні протестного

голосування («не підтримали жодного кандидата»), який у першому–другому турах коливався в межах 2,3–4,6%, що було вищим за середні показники по Україні [59, с.296–297].

Серед 13 претендентів на посаду Президента України, які взяли участь у першому турі голосування (31 жовтня 1999 р.) в Криму, продовжуючи попередню традицію, аутсайдерами стали претенденти, які сповідували українську національну ідею. Зокрема, це стосувалося Ю. Костенка (НРУ), який зі своєю «Національно-державницькою програмою» здобув в АР Крим та Севастополі підтримку 0,25% і 0,61% голосів, відповідно [59, с.169] (найнижчі показники по Україні). Разом з тим, й радикальна проросійська риторика лідера Слов'янської партії О. Базиліюка («слов'янська ідея», державний «Слов'янський Союз», «коаліція антинатовських держав») знайшла підтримку у ще меншій (!) кількості виборців – 0,23% та 0,45% голосів, відповідно [59, с.143]. Високий результат отримала в Криму харизматична лідерка ПСПУ Н. Вітренко, яка, окрім звичної антизахідної риторики, в своїй програмі увагу приділила й соціально-економічним питанням, що знаходило підтримку серед кримчан і дозволило їй впевнено зайняти в регіональному рейтингу третю позицію (9% голосів в АР Крим, 12% голосів у Севастополі [59, с.299, 325].

Симпатії ж виборців Криму, враховуючи те, що регіон входив до «червоного поясу», звично розділилися між головними претендентами – чинним Президентом України Л. Кучмою, який напередодні виборів був удостоєний звання «Почесний кримчанин» (жовтень 1999 р.), та лідером КПУ П. Симоненком. Хоча виборцям безумовно імпонували програмні настанови Л. Кучми, включаючи посилення «стратегічного партнерства з Росією», створення умов для «вільного розвитку російської та інших мов» та ін., однак з ним місцевий політикум, населення півострова пов'язували дії з обмеження суверенітету Криму, що сприймалося переважно негативно. У набагато кращому становищі був П. Симоненко, який представляв себе як борця з «антинародним режимом», агітував за створення «Союзу суверенних держав братніх народів» [59, с.202–205]. Позиції претендента ще більше посилювалися за рахунок активної участі у виборчій агітації провідної політичної партії регіону – КРО КПУ, голови Верховної Ради АР Крим Л. Грача. Однак

впливи комуністів через залучення адміністративного фактора, мобілізації місцевих еліт були нейтралізовані. Задовго до початку виборчої кампанії більшість медіа-ресурсів Криму (друковані ЗМІ, телебачення, радіо) були «зациклені» на особу чинного Президента України. Інформація про інших претендентів здебільшого нагадувала «фонову», яка вигідно відтіняла Л. Кучму, пов'язуючи виключно з його особою «доленосне рішення для всієї країни і кримчан» [60, с.1]. Відповідна «атака» була здійснена і проти П. Симоненка, зокрема, шляхом дискредитації у ЗМІ лідера місцевих комуністів Л. Грача.

Незважаючи на ці обставини, у першому турі голосування (31 жовтня 1999 р.) найбільшу підтримку виборців АР Крим здобув П. Симоненко (37,6% голосів), якому з незначним відривом поступився Л. Кучма (34,6% голосів). У Севастополі ж Л. Кучма зберігав мінімальну перевагу перед лідером комуністів – 34,5% проти 34,3%. Така диспозиція претендентів залишилася і під час голосування у другому турі (14 листопада 1999 р.) – в АР Крим П. Симоненка підтримало 51,2% виборців, Л. Кучму – 43,9%. У Севастополі перевага залишилася на боці Л. Кучми [59, с.299, 325]. Місцева провладна політична еліта, даючи оцінку невтішним результатам у Криму Л. Кучми, який і став Президентом України на новий термін, була вимушена звести їх до «перемоги демократії», більшої активності виборців П. Симоненка [61, с.1].

Вибори Президента України стали приводом й для активізації дій кримських партійних структур. Так, напередодні другого туру голосування чергову атаку проти «антинародного режиму» очолив спікер кримського парламенту Л. Грач, намагаючись не лише посилити електоральні позиції П. Симоненка, але й усунути з регіону небажаних конкурентів, провідників впливу офіційного Києва (голову уряду С. Куніцина, представника Президента України А. Корнійчука) [62]. Кризову ситуацію вдалося владнати наприкінці 1999 р. завдяки особистому втручання новобраного Президента України Л. Кучми. У наступному сам Л. Грач опинився під потужним пресом провладних політичних сил, що завдало відчутного удару по ньому і комуністам уже на наступних виборах до Верховної Ради АР Крим, які відбулися 31 березня 2002 р.

Як зазначав очільник Виборчої комісії АР Крим І. Поляков, основна боротьба під час виборів розгорнулася між КРО КПУ та

політичними і бізнес-структурами Криму, належними до «партії влади», що на особистісному рівні пов'язувалося з суперництвом Л. Грача та С. Куніцина, їхніми іменними виборчими об'єднаннями – «Блок Грача» та Виборчий блок «Команда Куніцина». Практично, йшлося про дві опонуючі між собою стратегії щодо майбутнього Криму – посилення (що набувало особливої актуальності на тлі кримсько-російського зближення) автономних прав АР Крим або зміцнення пропрезидентської владної вертикалі в регіоні [63].

На етапі підготовки до місцевих виборів більшу активність виявили саме комуністи. Вже у 2009 р. були розпочаті дії зі створення під орудою спікера Верховної Ради АР Крим виборчого «Блоку Грача», який бачився як міжпартійна структура, що мала очолити всі партійні організації півострова «лівої» (включаючи СПУ, ПСПУ та ін.) і проросійської орієнтації на основі консолідації «ліво-патріотичних» сил [64]. Однак ці амбітні плани не знайшли реалізації, через що «Блок Грача» на етапі виборів міг розраховувати лише на підтримку низки ветеранських та проросійських громадських організацій. Разом з тим, результати соціологічного опитування, проведеного напередодні виборів (лютий 2002 р.), засвідчили, що майже 40% виборців Криму були готові підтримати саме «Блок Грача», КПУ. Проти комуністів були готові голосувати 24,3% респондентів [65].

Згадані показники були зумовлені багаторічною діяльністю Л. Грача, який вповні використав свій статус спікера Верховної Ради АР Крим (включаючи і друкований орган парламенту газету «Крымские известия») для створення образу борця проти «націоналістів і олігархів» [66, с.2], що мало сприяти формуванню широкої виборчої соціальної бази, «зациклення» на нього «лівих» та проросійських сил регіону. Так, незважаючи на постійні нагадування про лояльне ставлення до офіційного Києва («ми будемо працювати в правовому полі України» [67, с.9]), Л. Грач перетворився на головного пропагандиста ідей соборності православ'я та слов'янства («Україна і Росія – це єдиний православний простір. Це єдина Свята Русь») [68, с.2], перетворення Криму на «об'єднуючий міст» між Росією і Україною. Підкреслював Л. Грач і своє позитивне ставлення до тісного співробітництва з «російськими патріотами», Російською громадою Криму [69, с.13]. Участь у

міжнародних телемостах Сімферополь–Москва (березень 2002 р.) дала йому можливість озвучити основні тези своєї передвиборчої програми – союз трьох слов'янських держав – Росії, України і Білорусі, повернення до цінностей Православ'я, Святої Русі («ми – Свята Русь»), неприйняття «націоналістичних поглядів», надання російській мові статусу другої державної мови та ін. [70]. Тоді ж Л. Грач взяв участь у низці резонансних політичних акцій – прийомах офіційних делегацій з РФ, удостоєння звання «Почесний кримчанин» мера Москви Ю. Лужкова, звання «Заслужений діяч мистецтв Автономної Республіки Крим» Й. Кобзона та ін. Комуністи були причетними й до моделювання «потрібного» формату поведінки масового виборця. Наприклад, з їхнього боку набули поширення різноманітні гасла-спонування на кшталт «На кого звернути свою увагу кримчанину, який говорить і думає по-російськи і який прагне возз'єднання з Росією і Білоруссю в одному Союзі (а таких у Криму – абсолютна більшість)?». Була заготовлена і відповідь – «голосувати за ті партії, які зроблять людям прекрасне, мирне і гідне життя, а дітям – щасливе дитинство», тобто за КПУ («Блок Грача»), ПСПУ (Н. Вітренко), «Руський блок», Блок «ЗУБР» (За Україну, Білорусь, Росію) та ін. [71].

Водночас, враховуючи обмежені виборчі ресурси КРО КПУ, «старіння» складу її кадрів та прибічників, посилення партійної конкуренції, безперспективність подальшої експлуатації ностальгуючих настроїв, становище комуністів перед виборами залишалося непевним. Вони були спроможні блокувати в Криму лише опозиційні всеукраїнські виборчі об'єднання, серед них – Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», Виборчий блок політичних партій «Виборчий блок Юлії Тимошенко», які мали підтримку переважно з боку української громади та кримських татар.

Результати виборів до Верховної Ради АР Крим 4 скликання (2002–2006 рр.), започаткувавши новий період у ротації політичної еліти, остаточно перегорнули «комуністичну сторінку» в партійному житті Криму. Відтепер політику в автономії почали визначати нові політичні партії, пов'язані передусім з «партією влади», що посилює рівень впливу і контролю автономії з боку «центру».

Депутатський корпус Верховної Ради АР Крим оновився майже на 70%, його основу становили «прагматики» – представники правоохоронних та контролюючих органів, державних адміністрацій, керуючого складу виробничої сфери, які відтіснили на другорядні позиції партійних функціонерів [72].

До парламенту автономії потрапило рекордне представництво від одинадцяти політичних партій: КПУ (15 депутатів), АПУ (11), НДП (8), СДПУ(о) (3), ПАРТІЇ РЕГІОНІВ (3), Партії «За Русь єдину» (у подальшому – Партія «Руський блок») (2), СелПУ (1), Партії промисловців і підприємців України (1), Партії «Русько-Український Союз» (1), Політичної партії «Трудова Україна» (1), Партії «Демократичний Союз» (1) [73]. Більшість депутатів парламенту і надалі становили безпартійні (переважно представники управлінської та бізнес-еліти Криму), які, судячи з аналізу їхніх передвиборчих програм, більше поклалися на свій адміністративний ресурс, а у веденні агітаційної кампанії часто не виходили за межі питань соціальної сфери своїх виборчих округів [74, с.2].

Хоча комуністи і сформували найчисельнішу партійну депутатську групу – «Комуністи і народовладдя» (за кількістю депутатів вона більш ніж удвічі поступалася партійній фракції у парламенті попереднього скликання), вони остаточно втратили можливість впливати на роботу Верховної Ради АР Крим [75]. Зазнавши поразки у боротьбі за посаду спікера парламенту Криму, Л. Грач на наступний період присвятив себе участі у всеукраїнській політиці, будучи народним депутатом України у Верховній Раді України IV скликання, куди він потрапив за виборчим списком КПУ.

«Розпорошений» партійний склад парламенту, далеко не переконливий виборчий успіх Виборчого блоку «Команда Куніцина» не завадив саме йому стати основою для формування парламентської більшості з кола провладних партій: НДП, АПУ, СДПУ(о), ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, Політична партія «Трудова Україна». Внаслідок коаліційних домовленостей Верховну Раду АР Крим очолив Б. Дейч, який напередодні виборів став членом ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. С. Куніцину вдалося знову обійняти посаду голови Ради Міністрів АР Крим. Невдовзі у парламенті була створена депутатська група «Стабільність» (79 депутатів), що дало обґрунтований привід

Б. Дейчу заявити про досягнення «політичної стабільності» в Криму, завершення «беззмислової і безперспективної війни суверенітетів» [76, с.16, 46].

Одним з наслідків виборів стало те, що разом зі стрімким падінням впливів комуністів, після довгої перерви до Верховної Ради АР Крим потрапили окремі проросійські політичні партії та рухи (Партія «За Русь єдину», Партія «Русько-Український Союз», Російська громада Криму), що поклало початок новому етапу активізації проросійського політичного руху на півострові. Далеко не останню роль у нарощуванні його потужності, окрім зростаючих впливів з боку РФ, відіграло блокування проросійських політичних партій регіону (передусім, Партії «Руський блок») з ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ, з якою у них виявилися спільні противники – «українські націоналісти», а згодом національно-ліберальна опозиція [29, с.339].

Подібні тенденції були виявлені і на виборах до Верховної Ради України IV скликання (2002–2006 рр.) (березень 2002 р.). Результати голосування засвідчили, що кримчани у багатомандатному виборчому окрузі і надалі найбільшу підтримку надавали КПУ, передвиборча програма якої традиційно відбивала інтереси протестного електорату, «російськомовного населення», відстоювала «східний» вектор розвитку України. Комуністи здобули безальтернативну перемогу на всіх виборчих округах Криму, зайнявши у всеукраїнському рейтингу 2-гу і 4-ту позиції (33,9% голосів в АР Крим, 32,7% голосів у Севастополі). З великим відривом від лідера 2–4-ї позиції в АР Крим та Севастополі з показниками від 3,7% до 13,2% зайняли провладні сили – Виборчий блок «За Єдину Україну!» та СДПУ(о). Переможець парламентських виборів – Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» з показниками підтримки у 2,9% (Севастополь) та 9,7% (АР Крим) голосів посів у кримському рейтингу 3-тю і 8-му позиції [77].

З кола суб'єктів виборів, які не перетнули виборчий бар'єр, найбільшу підтримку в Криму (в межах 3,5%–8,8%) отримали прибічники проросійського руху, експлуатанти «лівої» ідеї. Серед них – Виборчий блок політичних партій «Руський блок» (Партія «За Русь єдину», Партія «Русько-Український Союз», Партія «Союз») (3-тя у Севастополі і 5-та в АР Крим позиції у кримському рейтингу), який

йшов на вибори під гаслом «За російську мову, єдність та гідне життя!», а також Виборчий блок політичних партій «Блок Наталії Вітренко» (5-та і 6-та позиції у кримському рейтингу) [77]. Згадані два виборчі блоки об'єднувала антизахідна риторика, вимоги входження України до міждержавного союзу разом з Росією і Білоруссю, захист російської мови і культури, канонічного православ'я, обґрунтування необхідності базування (як «частини загальної спадщини») Чорноморського флоту в Севастополі.

Парламентські вибори в черговий раз засвідчили «периферійність» кримського регіону в політичному житті України. Так, у партійних списках кримчани займали незначну частку і, як правило, далеко за «прохідною межею». Лише в партійному списку Виборчого блоку політичних партій «Руський блок» кримські партійні активісти становили частку у понад 10% [78]. У складі ж шести суб'єктів виборів, які перетнули 4% виборчий бар'єр і стали парламентськими, здобули мандати народних депутатів України лише четверо кримчан: один від Виборчого блоку політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», двоє від КПУ, один від СДПУ(о).

На дванадцяти мажоритарних виборчих округах Криму до Верховної Ради України були обрані переважно «політичні багатоваговики» – депутати Верховної Ради України і Верховної Ради АР Крим, представники владної вертикалі, бізнесу, які, спираючись на адміністративний та медіа-ресурси, здебільшого мали символічну конкуренцію у виборчих округах. З них представники політичних партій становили більше половини: 3 – СДПУ(о), 1 – КПУ, 1 – АПУ, 1 – ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, 1 – НДП, 1 – Політична партія «Трудова Україна» [79]. У своїх виборчих програмах переможці, окрім уваги до нагальних соціально-економічних проблем своїх виборчих округів, у більшості випадків надавали належне традиційним вимогам, що стосувалися інтеграції України до міждержавного союзу з Росією і Білоруссю, наданню російській мові статусу другої державної.

***

Проголошення незалежності України відкрило нову сторінку в суспільно-політичних процесах її невід'ємної складової – Кримської АРСР (згодом – Республіки Крим, Автономної Республіки Крим), в

яких істотну роль відігравав інститут політичних партій. Новітній процес партогенезу, формування і конфігурація багатопартійності в Криму, відбуваючись з певним запізненням, порівняно з материковою Україною, мали свої специфічні риси. Вони були зумовлені історичним минулим півострова, його багатонаціональним складом з помітною перевагою росіян, російськомовного населення. В умовах кризи ідентичності і легітимності, як наслідку розвалу СРСР, коли основний загаль населення Криму із занепокоєнням зустріч створення суверенної України, сприймаючи її як потенційну загрозу інтересам і цінностям кримчан, це спричинило появу місцевих політичних партій, які виступили як політичні інституції, призначені для захисту «регіонального інтересу» – Криму, кримчан.

Інститут політичних партій як ефективний інструмент для здійснення владних повноважень, посилення політичної легітимності прагнула використати і місцева (головним чином колишня партійно-радянська) верхівка. Її ж переважно індиферентне ставлення до української державності, балансування у сфері відносин «центр–регіон», безвідповідальне підігрування поширеним проросійським настроєм в результаті визначило основне спрямування місцевої багатопартійності, провідні позиції в якій на початку 1990-х рр. зайняли політичні партії «лівої» і проросійської орієнтації.

Щодо «україноспрямованих» політичних партій (починаючи з НРУ), які могли розраховувати передусім на підтримку українського та кримськотатарського середовища, їхні зусилля щодо об'єднання кримчан навколо ідеї української державності були блоковані переважаючими проросійськими силами, через що вони не змогли зайняти помітну роль у політичних процесах Криму. Серед причин, які були на заваді «вкорінення» в кримське середовище українських національно-демократичних партій, була і відсутність чіткої позиції у питанні «інтеграції кримської автономії в Україну». Їхні вимоги щодо непорушності кордонів, дотримання унітарності країни, виведення з півострова Чорноморського флоту Російської Федерації не сприймалися проросійською більшістю.

Упродовж 1991–2002 рр. у діяльності політичних партій, їхній ролі в політичних процесах Криму можна умовно виокремити два якісні періоди:

перший (1991–1997 рр.), починаючи з громадських об'єднань, що створили базу для утворення політичних партій, реєстрації у 1993 р. першої політичної партії Міністерством юстиції Республіки Крим. Він був пов'язаний виключно з «всекримськими» політичними партіями «лівого» і проросійського спрямування, які відповідно до місцевого законодавства займали монопольне становище в суспільно-політичному житті автономії. Умови «правового вакууму», відсутності інструментів впливу з боку офіційного Києва дозволили кримським політичним партіям, які опанували місцевий парламент і уряд, перейти від позицій захисту «регіонального інтересу» до політичного сепаратизму. Внутрішня гостра криза провідних кримських політичних партій, втрата ними суспільної довіри, рішучі кроки центральної влади з повернення Криму до правового поля України, включаючи і законодавче призупинення діяльності у 1997 р. кримських політичних партій, поклало початок розбудови на півострові багатопартійності за загальноукраїнськими стандартами, що разом з остаточною нейтралізацією проросійських політичних партій призвело до появи нових лідерів партійного життя;

другий (1997–2002 рр.) пов'язаний з активним проникненням до Криму всеукраїнських політичних партій, політичною мімікрією місцевої політичної еліти, вимушеної пристосовуватися до нових умов, що знайшло вияв у швидкому розгортанні республіканських осередків передусім провладних політичних партій, а також партій «лівої» орієнтації. Існуючі ментальні характеристики кримського соціуму, не зняті суперечності у відносинах по лінії «центр–регіон» і надалі стримували поширення в Криму політичних партій національно-демократичного спрямування.

Знаковими подіями в політичному житті в Криму стали виборчі кампанії, які, будучи відповідними каталізаторами селекції і ротації політичної еліти, визначали основні партійні пріоритети серед населення півострова. Передусім, це стосувалося виборів Президента Республіки Крим Ю. Мешкова (1994 р.), безальтернативна перемога якого була здобута за рахунок мобілізації проросійських політичних партій. Участь кримчан у виборах Президента України у 1994 і 1999 рр., до Верховної Ради України у 1994–2002 рр., підтвердили перевагу в кримському соціумі

залишкових ностальгуючих (за СРСР) та протестних настроїв, що виливалося у підтримку головним чином проросійських та «лівих» політичних партій.

Особливу роль у партійному структуруванні Криму відіграли вибори до місцевого представницького органу – Верховної Ради Криму (1994 р.), Верховної Ради АР Крим (1998 р., 2002 р.), «стрибокоподібні» результати яких, відбиваючи зміну суспільних настроїв, активність політичних партій, вказували на значну динаміку політичних процесів у Криму. Про це свідчив і аналіз результатів виборів, відсутність сталого зв'язку, спадкоємності між переможцями – проросійські політичні партії у 1994 р. (блок «Росія»), Комуністична партія України у 1998 р., конгломерат провладних політичних партій (НДП, СДПУ(о), ПАРТІЯ РЕГІОНІВ та ін.) у 2002 р., що знаменувало собою остаточне утвердження контролю над політичними процесами АР Крим з боку офіційного Києва.

1. Регионы Украины: хроника и руководители. Т.3: Крым и Николаевская область / Науч. ред. К. Мацузато. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no20_ses/SES20-11_23.pdf

2. Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5 ч. / упор.: Л. Рябошапка, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк; за ред. Л. Рябошапка, А. Луцького. – Львів: Ліга–Прес, 2015. – Ч.2. – 732 с.

3. Музичко О. Є. Проросійські суспільно-політичні організації на півдні України як фактор дестабілізації ситуації в регіоні: сучасний стан проблеми та шляхи її вирішення / О. Є. Музичко // Стратегічні пріоритети. – 2006. – №1. – С.42–47.

4. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.) / Майборода О.; Центр досліджень національної безпеки при Національному університеті «Києво-Могилянська академія». – К., 1999. – 28 с.

5. Список крымских политических партий, действовавших в 1993–1997 гг. // Крым политический [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie>

6. Ядуха В. Местные коммунисты требуют вернуть собственность партии / Ядуха В. // Сегодня, Москва. – 1994. – 21 октября [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: https://sites.ualberta.ca/~khineiko/segodnia93_95/1122253.htm

7. Второй съезд УГКК // Крым политический [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie/199-ukrainskij-grazhdanskij-kongress-kryma/6980-vtoroj-s-ezd-ugkk>

8. Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток / М. Кармазіна // Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980–х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / за ред. М. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С.4–60.

9. Криминальный авторитет Евгений Поданев // Криминальные авторитеты в законе. Криминальный мир [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mzk1.ru/2016/01/kriminalnyj-avtoritet-evgenij-podanev/

10. Колупаев Д. В. Русское национальное движение в Крыму: проблемы и перспективы / Колупаев Д. В. // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы: Научно-практическая конференция / Институт истории Украины НАН Украины, Крымский гос. индустриально-педагогический институт. – Симферополь, 1996. – С.123–127.

11. Кислая А. А. Политический портрет Крыма / Кислая А. А. // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы: Научно-практическая конференция / Институт истории Украины НАН Украины, Крымский гос. индустриально-педагогический институт. – Симферополь, 1996. – С.118–120.

12. Список крымских отделений всеукраинских политических партий в Автономной Республике Крым (1993–2014 гг.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/parties/ukrainsky>

13. Яремчук В. Партія мусульман України / В. Яремчук // Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980–х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / За ред. М. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С.325–327.

14. Копиленко О. Крим як невід’ємна складова частина України: правові аспекти / Копиленко О. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/1.pdf>

15. Партія «Союз» // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) / Керівник проекту – М. С. Кармазіна; довідковий матеріал – М. С. Кармазіна, Т. А. Бевз; упорядники – Т. А. Бевз (координатор проекту), Д. В. Веденєєв, П. П. Гай-Нижник, О. М. Любовець, С. В. Полтавець, О. М. Собачко. В. Д. Яремчук. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 808 с.

16. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С. В. Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 884 с.
17. Крим в етнополітичному вимірі / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
18. 16 января 1994 года – выборы первого Президента Республики Крым // Крымская газета. – 1994. – 13 января.
19. Интервью с кандидатом в Президенты Крыма Ю. А. Мешковым // Крымская газета. – 1994. – 11 января.
20. Русская партия сепаратизм не приемлет // Крым политический. – 2014. – 21 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie/185-russkaya-partiya-kryma/6654-russkaya-partiya-separatizm-ne-priemlet>
21. Предвыборная программа кандидата в президенты Республики Крым от Русской партии Крыма Сергея Ивановича Шувайникова // Крымская газета. – 1994. – 12 января.
22. Горенкин В. А. К вопросу об участии Коммунистической партии Крыма на президентских выборах в Республике Крым / Горенкин В. А. // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы: Научно-практическая конференция / Институт истории Украины НАН Украины, Крымский гос. индустриально-педагогический институт. – Симферополь, 1996. – С.111–114.
23. Куницин С. СПРК: время собирать камни! / С. Куницин // Крымская газета. – 1994. – 19 февраля.
24. Главный принцип – объединение. Программа кандидата на пост Президента Республики Крым Ивана Федосовича Ермакова // Крымские известия. – 1994. – 5 января.
25. Киселёва Н. В. Этнополитические процессы в Крыму: исторический опыт, современные проблемы и перспективы их решения / Н. В. Киселёва, А. В. Мальгин, В. П. Петров, А. А. Форманчук. – Симферополь: Салта, 2015. – 352 с.
26. Закон Республики Крым «О выборах Верховного Совета Крыма» (17 сентября 1993 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/krym/show/rb0378002-93/page2>
27. Закон Республики Крым «Об объединении граждан» (22 апреля 1992 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/krym/show/rb290a002-93>
28. Яковлев К. От эйфории – к банкротству, или за что избирательный блок «Россия» так невзлюбил партию «Союз в поддержку Республики Крым» / К. Яковлев // Крым политический. – 2015. – 2 января

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie/186-soyuz-v-podderzhku-respubliki-krym/6930-ot-ejforii-k-bankrotstvu-ili-za-chto-izbiratelnyj-blok-rossiya-tak-nevzlyubil-partiyu-soyuz-v-podderzhku-respubliki-krym>

29. Мальгин А. В. «Русский Крым» в посторанжевой Украине: новые реалии – старые проблемы / А. В. Мальгин // Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. Вып.16. Крымское региональное сообщество: генезис. Современное состояние, перспективы. – Симферополь: СОНАТ, 2012. – С.333–347.

30. Иванов Н. Русская партия от цели не уступает / Н. Иванов // Крымские известия. – 1994. – 8 апреля.

31. Л. Грач: «Защищать интересы трудового народа никакая другая партия не будет...» // Крымские известия. – 1994. – 25 марта.

32. Будет ли у нас парламент здравого смысла? / Круглый стол «Крымских известий». Выборы крымского парламента // Крымские известия. – 1994. – 23 февраля.

33. Медведев Е. П. Партия экономического возрождения Крыма (1993–1996 гг.) / Е. П. Медведев, Е. А. Хан // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы: Научно-практическая конференция / Институт истории Украины НАН Украины, Крымский гос. индустриально-педагогический институт. – Симферополь, 1996. – С.135–137.

34. Список депутатов Верховного Совета Крыма первого созыва (22 марта 1991 г. – 10 мая 1994 г.) // Крым политический. – 2013. – 1 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/state-sovet-kryma/deputat/15-deputy-1>

35. Список депутатов Верховного Совета Крыма 2-го созыва (10 мая 1994 г. – 30 апреля 1998 г.) // Крым политический. – 2013. – 4 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/state-sovet-kryma/deputat/17-deputy-2>

36. Підраховано автором на основі: Список депутатов Верховного Совета Крыма 3-го созыва (30 апреля 1998 г. – 29 апреля 2002 г.) // Крым политический. – 2013. – 4 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/state-sovet-kryma/deputat/18-deputy-3>

37. Депутаты Верховного Совета Крыма 4-го созыва (29 апреля 2002 г. – 12 мая 2006 г.) // Крым политический. – 2013. – 4 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/state-sovet-kryma/deputat/19-deputy-4>

38. Вибори в Україні 1994 року / Міжнародна Фундація Виборчих Систем. – Київ–Вашингтон, 1994. – 199 с.

39. Гаврилева Н. Блок «Кучма–Гринев» готовится к выборам / Гаврилева Н. // Крымская газета. – 1994. – 28 января.

40. Хан Е. А. Выборы Президента Украины в 1994 г.: электорально-географическая модель / Хан Е. А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/35973/37-Khan.pdf?sequence=1>

41. Заявление республиканского комитета КПК (1994 г.) // Крым политический. – 2015. – 2 января [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie/201-menyu/party/ukrainsky/soyuz-kommunistov-kryma-kommunisticheskaya-partiya-kryma-krymskaya-respublikanskaya/skk-kpk-kpu-sobytiya/7008-zayavlenie-respublikanskogo-komiteta-kpk>

42. Вибори в Україні 1994 року (друге доповнене видання) / підготовлене за допомогою Агентства Сполучених Штатів з Міжнародного Розвитку (USAID) та Центральної виборчої комісії України. – К., 1995. – 231 с.

43. Яковлев К. Второй съезд СПРК / Яковлев К. // Крым политический. – 2015. – 2 января [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie/186-soyuz-v-podderzhku-respubliki-krym/6927-ekzamen-na-professionalizm>

44. Справка / Подготовлена Отделом Украины Института стран СНГ. «Национальная газета». №2. 1998 // Крымская правда. – 1998. – 21 марта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://c-pravda.ru/newspapers/archive/1998/03/21>

45. Лашенко С. Украинская идея в Крыму / С. Лашенко // Крымские известия. – 1997. – 8 апреля.

46. Киселева Н. Служба социологии КЦГИ сообщает: Крымский парк избирательного периода / Н. Киселева // Крымская правда. – 1999. – 4 марта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://c-pravda.ru/newspapers/archive/1998/03/04>

47. Социологический опрос. Крымская интеллектуальная элита о политиках Крыма, Украины и России // Крымская правда. – 1998. – 6 марта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://c-pravda.ru/newspapers/archive/1998/03/06>

48. Обращение Крымского Республиканского Совета ветеранов войны, труда и военной службы // Крымская правда. – 1998. – 28 марта // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://c-pravda.ru/newspapers/archive/1998/03/28>

49. Велігодський В. М. Діяльність політичних партій і організацій в період розбудови Автономії Криму (кінець 80-х – 90-х рр.) / В. М. Велігодський [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/74572/16-Veligodsky.pdf?sequence=1>

50. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки / упоряд. М. Томенко, О. Проценко. – К.: Заповіт, 1998. – 128 с.

51. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (На матеріалах періодики Заходу) / Р. Офіцинський. – К.: Інститут історії України НАН України – Ужгород: Гражда, 2005. – 468 с.

52. Список депутатов Верховного Совета Крыма 3-го созыва (30 апреля 1998 г. – 29 апреля 2002 г.) // Крым политический. – 2013. – 4 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/state-sovet-kryma/deputat/18-deputaty-3>

53. Вибори до Верховної Ради України 1998 р. // Центральна виборча комісія. Офіційний веб-сервер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1..rejim=0

54. Народні депутати України 3-го скликання (1998–2002) // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/d_index_arh?skl=3

55. Григорян А. Основные этапы становления крымской политической элиты Крыма в период начала 90-х по 2000 год / А. Григорян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/93109/20-Grygorian.pdf?sequence=1>

56. А. Р. Франчук: «Отношения между парламентом и правительством в Крыму будут складываться нормально» // Крымская правда. – 1998. – 7 апреля // <http://c-pravda.ru/newspapers/archive/1998/04/07>

57. Шлинчак В. Сергей Куницын: «правительству не стыдно смотреть в глаза людям» / В. Шлинчак // Крымский мост. – 1999. – 14 октября. – С.1–2.

58. Белецкий М. Президентские выборы 1999 года в Украине: региональный аспект / М. Белецкий, М. Погребинский, А. Топтыго // Аналітик. Київський центр політичних досліджень і конфліктології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.analitik.org.ua/ukr/publications/joint/3dd39f2e/>

59. Вибори Президента України 1999. Інформ.-аналіт. вид. / Центральна виборча комісія; Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К., 2000. – 395 с.

60. К избирателям Крыма / Депутаты фракции «Республика» // Крымская газета. – 1999. – 12 ноября.

61. Борис Дейч: Демократия и здравый смысл победили / Беседовал Г. Денисов // Крымская газета. – 1999. – 25 ноября.

62. Семена Н. «Корни прав» и «корона обязанностей»... / Н. Семена // ZN, UA. – 1999. – 29 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/korni_prav_i_krona_obyazannostey.html

63. Иван Поляков: «Идет отчаянная борьба за власть в регионе» / Интервью взял О. Володин // Крымская правда. – 2002. – 19 марта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://c-pravda.ru/newspapers/archive/2002/03/19>

64. В Крыму будет создан «Блок Грача» // Ліга. Новости. – 2009. – 2 березня [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.liga.net/news/politics/434259-v-krymu-budet-sozdan-blok-gracha.htm>

65. Служба социологии сообщает. Лидер или партия: политическая ориентация крымского избирателя // Крымская правда. – 2002. – 13 марта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://c-pravda.ru/newspapers/archive/2002/03/13>

66. Бой в Крыму: Борьба за власть в единственной украинской автономии достигает апогея // Крымская правда. – 2002. – 5 марта.

67. Грач Л. И. Крым – мост доверия // Грач Л. И. О правовом урегулировании крымской геополитической проблемы (выступления, размышления, комментарии в 2-х частях), часть 2 / Л. И. Грач. – Симферополь: Изд-во «Таврида», 2000. – С.7–11.

68. Леонид Грач: «Украина и Россия – это единая Святая Русь» // Крымские известия. – 2002. – 27 февраля.

69. Грач Л. Крым – символ единения народов / Л. Грач. – Симферополь: Изд-во «Таврида», 2001. – 330 с.

70. Площадь в роли трибуны / По материалам информгентств // Крымская правда. – 2002. – 5 марта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://c-pravda.ru/newspapers/archive/2002/03/05>

71. За кого голосовать? / Редакция «Крымской правды» // Крымская правда. – 2002. – 29 марта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://c-pravda.ru/newspapers/archive/2002/03/29>

72. Довибори до Верховної Ради Автономної Республіки Крим // Інститут політики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc09-2002-04>

73. Семена Н. Новая власть в Крыму... Сможет ли она быть качественно иной и стабильной? / Н. Семена // Зеркало Недели. – 2002. – 11–17 мая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20020622042428/http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/392/34748/>

74. Предвыборные программы кандидатов в депутаты Верховной Рады Автономной Республики Крым по избирательному округу №51. Дзоз Виталина Алексеевна // Крымская газета. – 20 марта.

75. Сергиенко С. Без России у нас будущего нет / С. Сергиенко // Крымская правда. – 2002. – 12 апреля // <http://c-pravda.ru/newspapers/archive/2002/04/12>

76. 2002–2004. Крымский парламент: результаты и перспективы / Управление делами Верховной Рады Автономной Республики Крым. – Симферополь, 2004. – 328 с.

77. Вибори до Верховної Ради України 2002 р. // Центральна виборча комісія. Офіційний веб-сервер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>

78. Центральна виборча комісія. Офіційний веб-сервер. Вибори до Верховної Ради України 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>

79. Народні депутати України IV скликання (2002–2006) // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list?skl=5

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ ТА СУПЕРЕЧНОСТІ УЧАСТІ ПАРТІЙ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ В АРК НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Найпоширенішою формою політичної участі є участь у виборах. Рівень включеності суб'єктів у політичну діяльність дає підстави виділити дві форми політичної участі: електоральну і партійну. Електоральна участь не виходить за межі участі у виборах, є періодичною і передбачає виконання виборцем ролі об'єкта впливу політичних структур. Партійна участь є регулярною і виявляється у членстві у партії, пожертвуваннях для партії, відвідуванні зборів, мітингів, участі у політичних кампаніях, виконанні ролі кандидата на керівну посаду в політичній сфері. Переваги політичної участі виявляються у різноманітних формах політичного процесу – на виборах, під час формування органів державної влади, забезпечуючи ротацію політичної еліти і збереження соціальної стабільності соціуму.

З початком 2000-х років відчутними стали зміни у партійних прерогативах кримських політиків*, а отже, і електорату. Відбулася трансформація від електоральних преференцій Комуністичної партії України, яка на усіх виборчих кампаніях домінувала в Автономній Республіці Крим, до ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Однак це не було зміною ідейних орієнтирів, а швидше – партійних кольорів – від червоного до біло-блакитного, оскільки проросійські ідеї щодо статусу російської мови як другої державної домінували у програмах, а особливо у перевиборчих програмах ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та її кандидатів.

Основна ідеологема ПАРТІЇ РЕГІОНІВ – відданість ідеології домінування інтересів регіонів – позитивно сприймалася як елітою, так і електоратом автономії під час виборчої кампанії. Вперше впізнаваність партія здобула під час парламентської виборчої

---

* Зокрема, уже у 2001 р. членами ПАРТІЇ РЕГІОНІВ стали Б. Дейч (з 1998 р. – перший заступник голови Верховної Ради АРК, а у 2002–2006 – голова); В. Кисельов (1997–1999 – Постійний Представник Президента України в АР Крим; 2000–2001 – в.о. заступник голови, Ради Міністрів АР Крим; 2002–2006 – 1-й заступник Голови Верховної Ради АР Крим) та ін.

кампанії 2002 р. у складі виборчого блоку «За єдину Україну!». Основою блоку була Народно-демократична партія. Співпрацю ці політичні сили продовжили і під час президентської виборчої кампанії. Займаючи активну позицію і маючи своїх представників у різних гілках влади, вони підписали 8 липня 2004 р. Угоду про створення виборчої коаліції громадсько-політичних сил.

Політичний портрет ПАРТІЇ РЕГІОНІВ напередодні президентських виборів 2004 р. виглядав таким чином: представники партії були у складі Верховної Ради АРК. Члени партії А. Гриценко та М. Колісниченко були віце-прем'єрами кримського уряду. Важливим ресурсом організації була зважена й толерантна політична поведінка Голови Верховної Ради АРК Б. Дейча, який вміло регулював динаміку інтересів місцевих еліт, у тому числі на рівні не тільки республіканської законодавчої, а й виконавчої влади, використовував можливості парламентської газети «Крымские известия», щотижневика «Республика Крым», інформаційних програм Державної ТРК, а також найтиражнішої на півострові «Крымской правды». КРО ПАРТІЇ РЕГІОНІВ активно інтегрувала в свої лави керівництво Російської громади Криму та Партії «Руський блок» (О. Родівілов). Незважаючи на значні ресурси партії, все ж відчутною була на півострові партійна конкуренція.

Другою за популярністю та впливовістю політичною силою в АРК у перше десятиліття ХХІ ст. усе ще залишалася Комуністична партія України, яка діяла на одному «електоральному полі» з ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ. Адже Крим був чи не єдиним регіоном, де концентрація електорату комуністів була суттєвою, а місцеві комуністичні осередки входили в районні органи влади. Проте суперечності між очільниками КПУ та Кримського регіонального відділення (аж до позбавлення Л. Грача партійного квитка КПУ), співпраця П. Симоненка з ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ, частково з БЮТ і з відомими олігархами, зокрема К. Григоришиним, що похитнуло довіру до лідера КПУ малозабезпечених пенсіонерів та ветеранів Криму, спричинивши «дифузію комуністичного електорату між кількома партійними утвореннями» [1], а також конфлікт у середовищі кримських комуністів значно знизили впливовість КПУ на політику автономії. Після виключення з КПУ Л. Грач очо-

лив Комуністичну партію робітників і селян, але після конфлікту з колишнім керівництвом КПРС був виключений і з цієї партії, а наприкінці 2013 р. у Криму створив і очолив Політичну партію «КОМУНІСТИЧНА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ» (КМЛПУ). Інші ліві політичні партії (Прогресивна соціалістична партія України, Комуністична марксистсько-ленінська партія України) культивували ностальгію за часами СРСР, висуваючи вимоги соціальної справедливості.

Носіями ідеології російського імперського націоналізму та адептами ідеї «русского мира» виступали проросійські партії, які активно діяли в Криму на початку ХХІ ст. У програмних засадах політичних партій фіксувалися ідеї, які були спільними для переважної більшості з них: федеративний устрій України, збереження російського етнополітичного характеру АР Крим та м. Севастополь, інтеграція з Росією і Білоруссю, вступ до Митного союзу, посилення політичних, економічних та культурних зв'язків з Російською Федерацією, протидія співробітництву України з НАТО та європейській інтеграції України, надання особливого статусу російській мові. Програми партій містили націоналістичні, імперські та панслов'янські ідеї. Зокрема, Слов'янська партія своєю стратегічною метою визначала відтворення національної, духовної, економічної та історичної єдності України, Білорусії та Росії, стверджуючи, що без такої «єдності наш народ приречений на неминучу економічну, політичну і національну катастрофу, а Україна втратить свою незалежність і перетвориться в колоніальний придаток Заходу» [2, с.134]. У програмі Партії «Руський Блок» було сформоване бачення кримської проблеми, яке передбачало, що «загальний процес інтеграції України і Росії в міждержавний Союз усуне всі гострі кути, які спричиняють нестабільність на Кримському півострові» [2, с.481]. Чітко простежувався регіоналізм у програмних засадах Партії «Союз», констатуючи, що це партія, насамперед, «регіонального інтересу», її члени були прихильниками федералізму та децентралізації державної влади [2, с.243].

У Криму існував стабільний електорат, який підтримував проукраїнські патріотичні сили, який становив від 5 до 10 % усіх виборців. Організації «проукраїнського» націонал-патріотичного

спектра були представлені Кримською регіональною організацією Політичної партії «Народний Союз – «Наша Україна» (НСНУ), Кримським відділенням Народного Руху України (НРУ), а також Кримською регіональною організацією ВО «Батьківщина». Яскраво виявлена регіональна спрямованість Кримської регіональної організації ВО «Батьківщина» певною мірою ідеологічно відрізняла цю структуру від загальноукраїнської.

Для «ідеологічно визначеної» частини суспільства умовно було два пріоритети: проукраїнський напрям (14%) та проросійський напрям, який включав ідеї возз'єднання України з Росією (13%) [3].

На початку 2004 р. в Автономній Республіці Крим були зареєстровані та діяли регіональні організації і відділення 94 політичних партій*. Активізація діяльності політичних партій у боротьбі за електорат Криму розпочалася задовго до президентських виборів 2004 р. Особливою активністю відзначалися дві політичні партії, місцем реєстрації центральних органів яких був Донецьк, – Слов'янської партії та Партії мусульман України (ПМУ). Очільник Слов'янської партії О. Базилук уже на початку 2004 р. відновив діяльність кримської організації на чолі з народним депутатом Верховної Ради Криму, очільником Конгресу російських громад С. Шувайниковим, який головним завданням вважав «змусити державу поважати права росіян і російськомовних» [4].

Партійний з'їзд Партії мусульман України на початку 2004 р. прийняв рішення про реорганізацію партії. Основний акцент у майбутній діяльності робився на Крим – оскільки тут компактно

---

* За інформацією Головного управління Міністерства юстиції України в АРК з початку 2004 р. в Криму зареєстровані регіональні організації 3 партій: реєстраційне свідоцтво одержали місцевий осередок Партії освітян України в АРК, Кримська регіональна організація Всеукраїнської політичної партії «Екологія і соціальний захист» і Кримська республіканська організація партії «Відродження». Крім того, зареєстровані Сімферопольські міські організації 5 партій: Партії освітян України, Партії захисту знедоленого народу України, Партії приватної власності, Партії мусульман України, Партії побудови, правозахисту недержавних організацій України – «Партії правозахисту». У 2003 р. в Криму було зареєстровано 25 регіональних організацій партій, у 2002 р. – лише 5. (В Криму діють 94 партії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svit-lytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=2167>)

проживала найбільша кількість мусульман країни – кримські татари. Зазначимо, що Кримська організація ПМУ попередні 5 років проіснувала, не маючи жодної первинної організації. Однак лише упродовж місяця після з'їзду вони з'явилися у Чорноморському, Нижньогірському, Сакському районах і містах Джанкої, Євпаторії, Старому Криму, Судаку [4], які з початком виборчої кампанії підтримали кандидата у президенти В. Януковича.

До Коаліції громадсько-політичних сил «Крим за Януковича» (2004 р.) входило понад 80 кримських партійних і громадських організацій: Федерація греків Криму, Асоціація єврейських організацій та громад Криму, кримські товариства вірмен, поляків, болгар, Асоціація кримських караїмів «Крим-карайлар» і Кримське товариство радянських німців «Відродження», Кримський республіканський фонд міжнаціональної злагоди, до складу якого входили два десятки дрібних етнічних організацій і який фінансувався урядом Криму.

Угоду про створення коаліції демократичних сил «Кримчани – за Ющенка» на підтримку кандидата у Президенти В. Ющенка підписали представники 26 кримських відділень політичних партій і громадських організацій*. Серед них відділення Ліберальної партії України**, Партії «Яблуко», Російської громади Причорномор'я, Російського земляцтва Криму та інші [5].

---

* Під угодою про створення коаліції поставили свої підписи керівники кримських організацій партій ЛПУ, УРП «Собор», ВО «Батьківщина», СДПУ, ХДС, «Яблуко», УНП, НРУ, ДемПУ, МПУ, Всеукраїнські громадські організації «Наша Україна» і «За Україну! За Ющенка!». Лідера «Нашої України» у Криму також вирішили підтримати Кримський Союз власників землі, Всекримське товариство вчених, Кримське відділення Союзу офіцерів України, Громадське об'єднання «Вільний вибір», Сімферопольська організація Союзу українців, Кримськотатарський молодіжний центр, «Союз молодих державних службовців України», «Молода Батьківщина», Всеукраїнська громадська організація «Товариство українських офіцерів», Кримський центр прав людини ім. П. Григоренка, Російське земляцтво Криму, КУН, Кримський республіканський благодійний фонд, Чорноморський благодійний фонд, Всекримське об'єднання виборців за громадянський мир і міжнаціональну злагоду. (У Криму створили коаліцію «Кримчани за Ющенка!». 05.08.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.comments.ua/politics/6200-U_Krimu_stvorili_koalitsiyu.html)

** Кримська регіональна організація Ліберальної партії України – єдина з регіональних організацій партії, яка на виборах Президента України не підтримувала кандидатуру В. Януковича.

Наприкінці серпня 2004 р. у проросійському русі Криму відбувся черговий розкол – Партія «Російський блок» і Російський рух України заявили про вихід з коаліції на підтримку В. Януковича. Натомість Конгрес російських громад Криму поширив заяву, в якій звинуватив керівників партії «Російський блок» і Російського руху України у продажності В. Ющенку та у тому, що вони «претендують на право представляти у політичному житті України все російське і російськомовне населення», але «страждають меркантильним політичним прагматизмом і, як правило, без матеріальної та фінансової вигоди нічого не роблять» [6].

Програми кандидатів у Президенти 2004 р. пропонували альтернативні напрями розвитку країни, її економічні й політичні пріоритети, зовнішньополітичні орієнтири. В. Янукович у своїй передвиборчій програмі на перше місце ставив проблеми економічного піднесення, які повинні були привести до консолідації українського суспільства, надання російській мові статусу другої державної мови і відмову від вступу України до НАТО. Натомість В. Ющенко порушував питання захисту і зміцнення в Україні демократії, сформулювавши план дій «Десять кроків назустріч людям», обминувши тему статусу і повноважень кримської автономії.

Напередодні другого туру голосування було розповсюджено фейк під назвою «Відкритий лист В. Ющенка до кримськотатарського народу», в якому йшлося про негайне, у разі перемоги, перетворення Криму на кримськотатарську автономію, виселення з нього росіян та введення кораблів НАТО до Севастополя. Штаб В. Януковича заперечував свою причетність до розповсюдження фейку, однак на мітингу на підтримку кандидата від влади віцеспікер автономії, очільник КРО ПАРТІЇ РЕГІОНІВ В. Кисельов говорив про те саме [7].

У передостанній день агітації урядова «Крымская газета» із маркуванням «Політична реклама» опублікувала в одному блоці з програмою В. Януковича – «для наочності порівняння – псевдопрограму В. Ющенка». У ній були ті самі ідеї, що і у листівці: створення кримськотатарської автономії, негайний вступ у НАТО, прискорена українізація країни, закриття кордонів із Росією як умова вступу до Європейського Союзу. Щоправда, з'явилася ще одна «ідея»: «розміщення на території України таборів для біженців із Кавказу та інших гарячих точок». Однак прокуратура

Криму не виявила нічого протиправного у розповсюдженні листівок без вихідних даних із псевдозверненням В. Ющенка до кримськотатарського народу [7].

За результатами виборів 2004 р. В. Ющенко здобув у Криму 15,4% голосів (178 755 виборців) підтримки. Меджліс доводив, що 108 тисяч із них – це голоси кримських татар. При цьому ніхто не рахував, скільки голосів, і не тільки в Криму, втратив кандидат В. Ющенко, а потім і Політична партія «НУ–НС» «завдяки» технологіям опонентів: «Ющенко – Президент кримських татар» або «У випадку перемоги помаранчевих кримські татари отримують національну автономію», а також через бездіяльність в Криму Президента В. Ющенка та Кабінету Міністрів України. Створена Л. Кучмою Рада представників кримськотатарського народу, яка активно працювала при Президенті України, за роки каденції В. Ющенка збиралася... один раз [8].

Таблиця 3.1.

**Активність виборців на президентських виборах 2004 р.
(порівняння трьох голосувань)**

Дата голосування	Україна	м. Севастополь	Автономна Республіка Крим	В. Ющенко	В. Янукович
31.10.2004	74,54	70,27	65,94	12,79	69,17
22.11.2004	80,4	81,86	78,14	14,59	81,99
26.12.2004	77,19	79,88	75,25	15,41	81,26

Джерело: Центральна виборча комісія: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>

Очільник кримської організації Народно-демократичної партії С. Куніцин в останні дні 2004 р. ініціював створення політичної коаліції «Народний вибір Криму». У заяві про створення коаліції вказувалося за що, а не за кого був «народний вибір Криму»: за статус російської мови, подвійне громадянство, соціально-орієнтовану економіку, економічну автономію, за самостійну геополітичну стратегію розвитку Криму [9].

У лютому 2005 р. відбувся об'єднавчий форум демократичних сил, організований прихильниками В. Ющенка за участю представників партій та організацій, які входили до коаліції «Кримчани – за

Ющенка», народних депутатів України від Криму і депутатів багатьох місцевих рад, священнослужителів майже всіх конфесій, включно з митрополитом УПЦ МП Лазарем. Запрошенні були й керівники автономії, які очолювали КРО ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і НДП. Метою форуму було згуртувати розколоту виборами політичну спільноту автономії і підтримати програму Президента. Освистаними залишили трибуну спікер парламенту Б. Дейч, лідери кримських організацій Партії промисловців і підприємців України, Християнсько-Демократичного Союзу, які підтримували В. Ющенка, так і опоненти – представники ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, Слов'янської партії, а також «помаранчеві» політики: керівник кримського головному НБУ А. Бурдюгов та віце-спікер, заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу І. Умеров [10]. Власне, об'єднавчий форум демократичних сил був свідомо й організовано провалений, засвідчивши про суперечності і конфлікти у команді новообраного Президента.

У кримському парламенті була створена нечисленна депутатська група «Сила в єдності» на підтримку В. Ющенка, яка була перейменована на «Народний союз – «Наша Україна». Натомість, колишня більшість – група «Стабільність» змінили свою назву на: «Народний союз «Стабільність», яка об'єднала депутатів, які представляли ПАРТІЮ РЕГІОНІВ, СДПУ(о), НДП, Народну партію, депутатів – кримських татар, які не входили у жодні партії, інших безпартійних. Після виборів у виконком ПАРТІЇ РЕГІОНІВ ніхто з представників Криму не ввійшов [11].

Політика нового українського Президента і особливості земельних самозахоплень з боку кримських татар, зростання підтримки з боку Росії призвели до збільшення і зростання популярності російських організацій у Криму, зокрема, радикальних. Серед них: Російський фронт Сергія Шувайникова, Російська громада Криму, Молодіжний рух «Прорив» (А. Добичін), Євразійська спілка молоді Криму, Народний фронт «Севастополь – Крим – Росія»* (2005 р., В. Подьячий), «Руський Крим» (С. Юхін). Остання своїми виступами під гаслом «Україна – без Криму!», відвертими закликами до сепаратизму привертала увагу не лише преси, а й СБУ.

---

* Кожна з організацій мала «ідейного натхненника» у Російській Федерації: Російська громада Криму – К. Затуліна, Народний фронт «Севастополь-Крим-Росія» – Ю. Лужкова, молодіжний рух «Прорив» – М. Колерова, Євразійська спілка молоді Криму – В. Суркова, О. Дугіна.

Проти очільників організації було порушено кримінальну справу і змусило їх до втечі за межі Криму і України. Метою Молодіжного руху «Прорив» визначалася силова протидія «помаранчевій окупації». Усі ці організації вимагали більш радикальних дій, ніж ті, які проголошувала Російська громада Криму та її політичне «крило» – Кримська організація партії «Руський блок».

Російська громада Криму у 2004–2005 рр. стала однією з базових суспільно-політичних сил в автономії, які чинили політичний опір «помаранчевій революції». Її представники проводили в Сімферополі багатотисячні мітинги проти політико-правового свавілля в м Києві, на підтримку В. Януковича як кандидата, який виграв президентські вибори, заявляючи про нелегітимність третього туру президентських виборів на Україні. У цей час не спостерігалось, фактично, припинення діяльності Кримської організації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та втеча її очільників. Центральне керівництво ПАРТІЇ РЕГІОНІВ відзначало активність Російської громади Криму і встановило з нею партнерські відносини [12].

Виборча кампанія ПАРТІЇ РЕГІОНІВ з виборів до парламенту України і до місцевих рад почалася з участі В. Януковича в святкуванні 12 червня 2005 р. Дня Росії в м Сімферополі, де йому було присвоєно звання «Почесний член Російської громади Криму».

Не останню роль відігравали і засоби масової інформації. Приміром, на 378 тисяч жителів Севастополя видавалося десять агресивних антиукраїнських газет: «Русский Севастополь», «Российская община», «Русский выбор», «Русский блок», «Севастопольская правда», «Колесо», «Последний бастион», «Территория М», «Черноморец», «Русичи»*, частина накладу яких розповсюджувалася безкоштовно, і причому безперешкодно, у державних установах, у районних адміністраціях. Траплялося, що і головними редакторами були не просто проросійськи налаштовані громадяни, а й громадяни Росії, які мали відношення до російських силових структур. Зокрема, газету «Черноморец» очолював капітан першого рангу С. Горбачов, військовослужбовець Чорноморського флоту Російської Федерації, перший заступник головного редактора газети «Флаг Родины», офіційного органу Міністерства оборони

---

* Кожна газета мала наклад у середньому п'ять тисяч примірників. Усі севастопольські газети друкувалися у друкарні Чорноморського флоту Російської Федерації.

Російської Федерації. А газета «Русичи» видавалася у Севастополі за благословенням тодішнього патріарха Московського і всея Руси Алексія II і роздавалася в усіх церквах Московського патріархату.

Орган місцевих комуністів «Севастопольская правда» в одному з номерів написала, що в Україні триває процес відродження фашизму, очолюваний Президентом В. Ющенком. Газета «Русский Севастополь» у лютому 2006 р. опублікувала статтю одного з діячів місцевої російської громади Є. Морозова «Аннексированный Крым», основна її ідея – Крим захоплений Україною, ніяких українців немає, це австрійська вигадка. В. Пашков у статті «Русский проект для Украины» зазначав: «Проблема русских Украины в том, что впервые, пожалуй, в истории нам приходится жить в государстве, в духовной основе которого заложены откровенно антирусские, антироссийские интенции» [13]. У передовиці «Российская община Севастополя» у День російської культури наголошувалося: «Да, сейчас мы разделены границей, но верим, что пройдет время, и разделенный русский народ снова воссоединится в единой великой державе» [14]. Газета «Русичи» у номері 10 за 2006 р. опублікувала матеріал «Войну между Украиной и Россией начнут в 200...?».

Отже, у період після президентських виборів 2004 р. в Криму активізувалася діяльність проросійських організацій. Цей період став часом створення нових організацій, які здійснювали активну проросійську політику. Значну роль у цьому процесі відігравали ЗМІ. Натомість, центральна влада практично усунулася від політичної участі у політиці АРК.

Вибори 2006 р. стали своєрідним символічним продовженням жорсткого протистояння «помаранчевих» і «біло-синіх» політичних сил [15]. Фактично вперше вибори до Верховної Ради АРК відбувалися виключно на пропорційній основі. Отже, в Україні відбулося структурування влади за партійною ознакою. Напередодні парламентських виборів у Криму діяли регіональні організації 121 української політичної партії. Суб'єктами виборчого процесу на території автономії стало 19 виборчих блоків, які об'єднували 47 партій. Усього ж за голоси кримських виборців боролися 75 політичних партій України [16].

Досить поширеною була думка про те, що «населення Криму все одно буде вибирати не за політично-партійними вподобаннями,

а за особистісно-лідерським критерієм» [17]. На виборах політичні партії отримали легальну можливість вести антиконституційну пропаганду, пронизану ксенофобією і національною ненавистю: У Севастополі висіли білборди з обличчям Наталії Вітренко і закликом: «Остановим оранжевых нацистов!» [18].

Напередодні парламентських виборів 2006 р. до ПАРТІЇ РЕГІОНІВ інкорпоровали представників прокремлівських структур. Зокрема, лідери «Російської громади Криму» і Кримської організації Партії «Російський блок» С. Цеков, О. Черноморов, А. Жилін та О. Слюсаренко змінили партійність і стали членами ПАРТІЇ РЕГІОНІВ [19], а Кримські республіканські організації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і Партії «Російський блок» створили Виборчий блок «За Януковича» для участі у виборах до Верховної Ради автономії [20]. Зазначимо, що утворене виборче об'єднання контролювало депутатську більшість і керівництво парламенту автономії, ключові посади в уряді Криму і низку посад голів у найбільших містах Криму.

Міжпартійна конференція затвердила передвиборчу програму Виборчого блоку «За Януковича» і виборчий список з 100 кандидатів – 70% списку сформований ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ, 30% – Партією «Руський блок». Список очолив перший заступник голови Ради Міністрів Криму, депутат парламенту автономії А. Гриценко [20]. У першу десятку увійшли голова Республіканського комітету профспілок працівників освіти і науки С. Сидорова, голова Російської громади Криму, депутат кримського парламенту С. Цеков, начальник управління оборонно-мобілізаційної роботи Ради Міністрів Криму О. Волков, генеральний директор ТОВ «Кримтеплиця» О. Васильєв, 1-й заступник голови КРО ПАРТІЇ РЕГІОНІВ П. Запорожець, голова Партії «Руський блок» О. Свистунов, заступник голови Ради Міністрів Криму, депутат парламенту автономії М. Колісниченко, голова Кримської республіканської ради ветеранів війни, праці та військової служби О. Крижко, генеральний директор аеропорту «Сімферополь», депутат кримського парламенту В. Ануфрієв. Блок розраховував на дві третини мандатів [20]. У кримський парламент від блоку балотувався колишній віце-прем'єр України Д. Табачник і народний депутат України Г. Антоньєва. Основні положення передвиборчої програми блоку «За Януковича» включали, зокрема, надання російській мові статусу другої державної в

Україні та право кримчан на проведення референдуму про статус російської мови, підтримка позаблокового статусу України, реалізація досягнутих міждержавних угод щодо створення ЄЕП і суворе виконання Україною угод щодо Чорноморського флоту [20].

Серйозним конкурентом виборчого блоку «За Януковича!» був Російський об'єднаний блок «Крим–Росія», створений у січні 2006 р. за ініціативи Російського фронту Сергія Шувайникова за участі кримських організацій Партії малого і середнього бізнесу, Партії «Совість України» і Слов'янської партії [21]. Важливо зазначити, що очільник Російського фронту Сергія Шувайникова – С. Шувайников відмовився від балотування, вважаючи, що це «продумане особисте рішення, оскільки у майбутньому складі Верховної Ради Криму не буде політиків, які стоять на позиціях російської національної ідеології. З його погляду, «російська національна політика» з'явиться у Криму тільки тоді, коли етнічні росіяни півострова створять свої «структури національної представницької влади, на зразок Курултаю і Меджлісу кримсько-татарського народу [21].

Керівник Кримської республіканської організації Народно-демократичної партії С. Куніцин звернувся з пропозицією до Народної Партії (В. Литвин) про створення в автономії передвиборчого блоку «Литвин – Куніцин» [22]. Народна Партія не підтримала таку пропозицію. Х конференція Кримської республіканської організації Народної Партії схвалила рішення Політвиконкому Народної Партії про створення Народного блоку Литвина. Натомість, Блок Куніцина створили кримські організації Народно-демократичної партії (НДП), Партії державного нейтралітету України і Демократичної партії України наприкінці 2005 р., перед місцевими виборами, очолив його колишній двічі прем'єр-міністр Криму, радник Президента України С. Куніцин [23].

Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» виступав за надання російській мові статусу державної, вимагав виходу з МВФ та утворення міждержавного союзу з Росією та Білоруссю, проти вступу України до НАТО, СОТ і ЄС, позитивно ставився до базування Чорноморського флоту РФ у Криму [24]. Н. Вітренко і очільник Партії «Союз» Л. Миримський підписали відкритий політичний договір, згідно з яким передбачалося, що блок «Народна опозиція» та Партія «Союз» сприятимуть прийняттю проекту нової

Конституції Криму Верховною Радою АРК після виборів до Верховної Ради України та Верховної Ради АРК у 2006 р. Проект передбачав значне розширення прав автономії і зменшення впливу центральної влади на процеси, які відбувалися у Криму, пропонувалося наділити реальною владою Верховну Раду АРК, уряд і органи місцевого самоврядування Криму [25].

У зв'язку з діяльністю екстремістських проросійських організацій у Криму, які мали «антиукраїнську спрямованість і націленість на руйнування суверенітету та цілісності Української держави», влітку 2006 р. свою позицію щодо державного устрою країни висловило ВО «Свобода». У заяві 11 червня 2006 р. партійне утворення виступило за ліквідацію автономії Криму та переформування її в Кримську область, щоб «позбавити іноземних окупантів можливості проводити PR-кампанії за сценарієм Кремля» [26]. Місту Севастополю пропонувалося надати право вільного порту і запровадити пільговий податковий режим для курортно-рекреаційної економічної діяльності на території Південного та Західного узбережжя Криму [27]. Ці питання пропонувалося винести на референдум.

Напрямом своєї роботи ВО «Свобода» визначала боротьбу за розірвання пролонгації угод про перебування російського Чорноморського флоту в Україні і виведення підрозділів російських військових з території держави до 2017 р. Свободівці також вимагали посилити контроль над діяльністю російських військових у Криму і здійснити перерахунок орендних ставок за перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України [27].

Політичні партії Криму проросійського спрямування різними засобами намагалися ігнорувати загальноукраїнські акції: прихильники Комуністичної партії України чергували біля храму невідомого Київського патріархату Української православної церкви в центрі Сімферополя, щоб перешкодити проведенню в столиці Криму міжнародної акції Незгасима свічка на згадку про загиблих під час голоду 1932–1933 років [28].

Вагомим для виборчої кампанії 2006 р. і далі залишалося кримськотатарське питання. Політичним партнером Меджлісу на виборах став Народний Рух України. Кримське відділення НРУ виступало за підтримку ідеї створення кримськотатарської автономії у складі України. Меджліс і місцеві прибічники ВО «Батьківщина» вели публічну й жорстку боротьбу за голоси кримських

татар. Меджліс відстоював свою монополію, а ВО «Батьківщина» отримувало голоси репатріантів, незадоволених політикою Меджлісу і В. Ющенко [8]. Кримські організації Політичної партії «НС–НУ» виступали за введення діяльності Меджлісу та інших організації кримськотатарського руху у цілком продержавне русло, на підставі перегляду з їхнього боку ідеї створення власної державності в Криму.

Результати виборів до Верховної Ради України у Криму виявилися передбачуваними: ПАРТІЯ РЕГІОНІВ здобула 58,01%; Блок «НАША УКРАЇНА» – 7,62%, Блок Юлії Тимошенко – 6,54%, Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» – 6,18; Комуністична партія України – 4,54% [29].

Вибори 2006 р. в Криму відзначалися значними порушеннями. Виникла навіть необхідність перегляду результатів виборів до Верховної Ради АРК. Представники низки кримських політичних сил – Блок Куніцина, Опозиційний блок «Не так!» та Партія Зелених України провели акції протесту та мітинг за назвою «Проти порушень і свавілля влади на виборах», виступаючи проти перемоги ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та створеного нею Блоку «За Януковича!» на виборах 2006 р. Опоненти «регіоналів» та їхні колишні союзники вважали цю перемогу нечесною і вимагали мінімум – перерахунку бюлетенів, максимум – перевиборів до Верховної Ради АРК [30]. До вимог визнати вибори депутатів Верховної Ради автономії недійсними приєдналися кримські організації Політичної партії «Народний Союз – «Наша Україна», Блоку Юлії Тимошенко, Партії підприємців і промисловців України, Блоку «Наш Крим», а також низка дрібніших політичних сил автономії*. Лідер кримських комуністів Л. Грач оголосив про початок політичної кампанії масової громадянської непокори, спрямованої на скасування «сфальсифікованих результатів виборів». Його однопартійці розбили наметове містечко

---

* Протести проти порушень під час виборів висловили 16 кримських організацій партій і блоків, які підписали звернення. Серед підписантів явні політичні антагоністи: Опозиційний блок «Не так!», Соціалістична партія України, Партія Зелених України, Блок Юлії Тимошенко, Народно-демократична партія, Партія «Союз», Комуністична партія України, Комуністична партія трудящих, блок «Наш Крим», Партія «Реформи і порядок», Політична партія «Народний Союз «Наша Україна», Народний блок Литвина, Партія національно-економічного розвитку України «За Крим без корупції», Кримськотатарський блок, Патріотична партія України і Національно-консервативна партія.

на центральному майдані Сімферополя і закликали усі політичні сили Криму «єдиним фронтом виступити проти криміналітету» [30]. Добитися перерахунку голосів не вдалося.

За результатами виборів до Верховної Ради АРК найбільшу кількість голосів – 32,55% (324 750 голосів) здобув Виборчий блок «За Януковича». На другому місці Партія «Союз» – 7,63% (76 143), на третьому – Блок Куніцина, який набрав 7,56 % (75 391) [29]. Комуністична партія України здобула 6,55% (65 357) голосів, кримська крайова організація Народного Руху України, за списком якого балотувалися представники Меджлісу кримськотатарського народу – 6,26% (62 416), кримський Блок Юлії Тимошенко «Прозора влада» – 6,03% (60 187), Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» – 4,97% (49 541) і Опозиційний блок «Не Так!» – 3,09% (30 839) [29]. За такого розкладу Блок «За Януковича» здобув 44 з 100 місць у кримському парламенті, Блок Куніцина і партія «Союз» – по 10, Комуністична партія України – 9, кримська крайова організація НРУ і кримський БЮТ – по 8, Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» – 7 і Опозиційний блок «Не Так!» – 4[29].

Таблиця 3.2

**Результати виборів до Верховної Ради
Автономної Республіки Крим у 2006 р.**

Партія / виборчий партійний блок	Кількість голосів, відданих за блок і партію	Кількість місць в парламенті АРК
Блок «За Януковича»	32,55% (324 750 голосів)	44
Партія «Союз»	7,63% (76 143)	10
Блок Куніцина	7,56% (76 143)	
КПУ	6,55% (65 357)	9
Народний Рух України	6,26% (62 416)	8
БЮТ	6,03% (60 187)	7
Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	4,97% (49 541)	7
Блок «Не так!»	3,09% (30 839)	4

Джерело: Оглашены итоги выборов в крымский парламент: 44 из 100 мест получил блок «За Януковича» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.com/world/18apr2006/krym.html>

Завдяки зміні партійності і участі у Блоці «За Януковича» члени Партії «Руський блок» отримали 12 місць у кримському парламенті. С. Цеков (перший віце-спікер парламенту, а також голова Кримської організації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ), О. Слюсаренко, А. Жилін (член Президії ВР АРК). О. Черноморов за списком ПАРТІЇ РЕГІОНІВ став народним депутатом України. Висуванці «Російської громади Криму» вперше потрапили до кримського уряду, де були представлені на рівні заступників міністрів, а в органах місцевого самоврядування – на рівні, переважно, секретарів рад і керівників депутатських комісій. Для Партії «Руський блок» це стало «справжнім проривом у кримську владу» [31]. Кримська крайова організація Народного Руху України сформувала у Верховній Раді АР Криму фракцію «Курултай Рух» на чолі з Р. Ільєсовим. Саме завдяки політичному блокуванню з Меджлісом та підтримці кримськотатарського виборця лідера кримського відділення Народного Руху України Л. Пілунського було обрано депутатом Верховної Ради АРК.

Коаліційну більшість у парламенті Криму сформував переможець перегонів – Блок «За Януковича!», до якої ввійшли фракції Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція», КПУ, Партії «Союз» та 2 представники Опозиційного блоку «Не так!» (усього 71 мандат). Представники від Блоку «За Януковича!» у складі уряду отримали 15 місць (51,7%), представники НРУ – 4 (13,8%), у т.ч. посаду першого заступника голови Ради Міністрів АРК, представники Партії «Союз» – 2 (6,9%), представники КПУ – 4 (13,8%), у т.ч. посаду заступника голови Ради Міністрів АРК, Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція» – 3 місця (10,3%) [32]. Розклад політичних сил за результатами виборів до органів місцевого самоврядування в автономії кардинально не відрізнявся від складу Верховної Ради АРК. Блок «За Януковича!» дістав можливість сформувати більшість й у міських радах: Євпаторії (кількість депутатів ради – 50, кількість депутатів від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ – 28), Керчі (50–27), Ялти (50–27), Сак (41–24), Судака (40–20) та інших міст [32]. Майже в усіх районних радах більшість депутатських мандатів належала ПАРТІЇ РЕГІОНІВ – у Кіровській (кількість депутатів ради – 46, кількість депутатів від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ – 24), Червоногвардійській (відповідно 50 і 27), Ленінській (50 і 29) та Сімферопольській (60 і 32) та інших [32]. Отже, в АРК відбулося

закріплення влади в законодавчому та виконавчому органах влади за ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ.

Розпочався «дерибан» прибережних земель і витіснення «донецькими» «кримських», постійні скандали зі зростаючими апетитами представників правлячої партії – «Мерседес» для голови Верховної Ради АРК А. Гриценка, гольф-клуб для народного депутата України А. Пригодського, низка інвестиційних проектів на десятках і сотнях гектарів та невдоволення реалізацією обіцяного «вже сьогодні» [33]. Опоненти «регіоналів» активно використовували тему «зрадництва інтересів кримських росіян» увесь період після виборів 2006 р. рейтинг кримських «регіоналів» повільно, але стабільно знижувався. Проте симпатії виборців переходили не до їхніх політичних опонентів, а до соратників і партнерів – насамперед, до Партії «Руський блок», і незначна кількість – до КПУ і ПСПУ. Причина – невиконання передвиборчих обіцянок-гасел про державний статус російської мови, військову позаблоковість України, а також заяви кандидата в Президенти В. Януковича про подвійне (для кримчан – безальтернативно російське) громадянство.

Кримські «регіонали» у червні 2007 р. виступили з сенсаційною заявою про інформаційну блокаду їхньої політичної сили, у той час коли представники ПАРТІЇ РЕГІОНІВ – керівники автономії мали найвищі показники згадуваності в пресі, керівництво Кримом і місцевими органами влади здійснювали представники партії, а повідомлення про їхню діяльність, рішення і заяви заповнювали ефіри і шпальти місцевих ЗМІ [34]. Однак політична криза в Україні, боротьба між парламентом і Президентом за контроль над владою завершилася рішенням про розпуск парламенту і проведення дочасних виборів. А це означало, що знову потрібно боротися за місце як в українському парламенті, так і в парламенті автономії.

На дострокових парламентських виборах 2007 р. ПАРТІЯ РЕГІОНІВ використовувала в агітації ті самі гасла, що й у попередній виборчій кампанії, конкуруючи з комуністами: антинатовські маневри, педалювання теми російської мови, збирання підписів за референдуми, не вирішеність земельної проблеми репатріантів, яка підтримувала постійне напруження й високий рівень антитатарських (антипомаранчевих) настроїв – пропагували представники ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Ключовий меседж партії «Щаслива

родина – успішна країна» відзначався ідейною слабкістю та не мав жодної прив'язки до самої партії, адже в визначеному слогані партія абсолютно не визнавалася, і це гасло могло бути застосованим будь-якою іншою політичною силою [35]. Крім того, ПАРТІЯ РЕГІОНІВ «запозичила» в опонентів ініціативу в продукуванні популістських соціальних гасел щодо виплати породіллям за новонароджених дітей (Блок «Народний Союз – «Наша Україна» (2007), В. Ющенко (2004)), ідеї проведення референдуму щодо основ конституційного ладу України (Блок «Народний Союз – «Наша Україна», Блок Юлії Тимошенко (2007)).

Водночас почали з'являтися нові виборчі блоки, які прагнули скласти конкуренцію ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Назва Виборчого блоку «Український регіональний актив» («УРА»), створеного на базі Народно-демократичної партії, не мала жодного відношення до розкрученого бренду ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Слово «регіональний» в назві нового блоку присутнє з тієї причини, що ця політична сила робила ставку на регіональну політику. Крім того, за списком блоку «УРА» до парламенту балотувалося багато керівників регіонального рівня – 4 колишні і діючі губернатори, десятки голів міст та селищ, а також депутати рад різних рівнів [36].

Договір кримських регіональних організацій ВО «Батьківщина» та Політичної партії «Народний Союз – «Наша Україна», підписаний 7 березня 2007 р., давав певні підстави для висновку щодо поступового створення на рівні АРК (як і в цілому на загальноукраїнському рівні) потужних макрополітичних об'єднань двох провідних партій. Поряд із цим, слід вказати на певні ідеологічні розходження між Кримськими регіональними організаціями ВО «Батьківщина» та Політичною партією «Народний Союз – «Наша Україна». Так, Кримська регіональна організація ВО «Батьківщина» на чолі з кримським політиком та бізнесменом, народним депутатом України А. Сенченко значну увагу приділяла розвитку регіону саме як автономного утворення у складі України. Це стосувалося ідеї захисту російської мови, обережному ставленню до НАТО тощо. Для Кримської регіональної організації Політичної партії «Народний Союз – «Наша Україна» була характерна євроатлантична та націонал-патріотична риторика, в центрі уваги – захист української мови.

Вдалою була піар-кампанія Блоку Юлії Тимошенко. Насамперед, завдяки ефективній адресній телевізійній рекламі, наповненій ідейною конкретикою та чіткою адресністю та влучно підібраній головній міфологемі – «Український прорив». КПУ чітко визначили свою електоральну нішу, і позиціонували себе як крайньо ліва партія прорадянської орієнтації із головним меседжем «Хто ми – нащадки Ватутіна і Ковпака чи Шухевича і Бандери?». Головне гасло Блоку Литвина «Країні потрібен Литвин» було реміксом, запозиченим із американських виборів («Країні потрібен Гор»). Однак факт запозичення практично не був помічений українськими виборцями.

Агресивність, жорсткість кампанії, розрахунок на розчарованих виборців дали позитивний результат. Особливостями виборчої кампанії можна також вважати падіння рейтингу більшості лівих політичних партій та зростання популярності ВО «Батьківщина».

Упродовж виборчої кампанії неодноразово фіксували фальсифікації. Зокрема, щодо виборчих списків. Представники Блоку Юлії Тимошенко виявили 19 тисяч двійників, а також занесення до виборчих списків неповнолітніх дітей і більше 20 тисяч осіб, старших 85 років (це при тому, що у Криму не проживає стільки довгожителів). Усього до виборчих списків у Криму занесено зайвих майже 40 тисяч осіб – тобто обсяг фальсифікацій становить близько 5% від тих, хто зазвичай бере участь у виборах в Автономній Республіці Крим [37]. Підкуп членів виборчих комісій відзначали у штабах усіх політичних сил. Зокрема, представникові Блоку Юлії Тимошенко за те, що він голосуватиме по команді представника ПАРТІЇ РЕГІОНІВ в Джанкої, пропонували п'ять тисяч доларів. Це за умови, що сума хабарів членам дільничних виборчих комісій коливалася у межах 100–200 доларів [38].

Результати виборчої кампанії 2007 р. по Україні відрізнялися від АРК. Лідерами виборчих перегонів в АРК 2007 р. стали ПАРТІЯ РЕГІОНІВ* (1-ше місце, 60,98%), Блок «Народний Союз – «Наша Україна» (2-ге місце, 8,23%), Комуністична партія України (3-тє місце, 7,62%), Блок Юлії Тимошенко (4-тє місце, 6,93%), ПСПУ

---

* Результат, отриманий ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ, швидше свідчить про стабільність підтримки і призупинення зростання рейтингу ПР, аніж про позитивну динаміку до його зростання.

(5-те місце, 4,1% голосів виборців, а в м. Севастополі – 6,64%) та «Блок Литвина» (6-те місце, 3,91%) [39]. Орієнтований на електорат ПАРТІЇ РЕГІОНІВ у Криму Виборчий блок Л. Супрун – «УРА2 здобув лише 0,34% голосів. У Верховній Раді України Автономна Республіка Крим була представлена 10 депутатами (2,2% від загальної кількості депутатів), з них по 3 від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та Блоку Юлії Тимошенко, 2 від КПУ, по 1 – від Блоку «Народний Союз – «Наша Україна» та Блоку Литвина [39].

На виборах у Верховну Раду Криму Блок «Народний Союз – «Наша Україна», незважаючи на «вигідний» неофіційний статус «партії Президента», зумів набрати лише 1,24% голосів.

Підсумовуючи, зазначимо, що парламентські вибори 2007 р. лише підтвердили тенденції, продемонстровані попередніми виборчими кампаніями, насамперед, 2006 р. Тим більше, що динаміка політичних симпатій населення за такий короткий проміжок часу змінитися особливо не могла, навіть враховуючи високі ризики, зумовлені трансформаційними процесами та загальною нестабільністю політичної, економічної та соціальної системи.

Певною мірою на стабільність ситуації в Криму вплинули події серпня 2008 р., коли Росія відкрито переступила через принципи непорушності кордонів та територіальної цілісності колишніх радянських республік, розпочавши війну з Грузією. Україна засудила агресію та її наслідки у формі проголошення незалежності сепаратистських регіонів – Абхазії та Південної Осетії. Незалежність відмовилися визнати усі держави-члени СНД. Однак лідер ПАРТІЇ РЕГІОНІВ закликав визнати незалежність двох сепаратистських регіонів. А рада Кримської республіканської організації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ звернулася до депутатської фракції ПАРТІЇ РЕГІОНІВ у Верховній Раді України з проханням внести законопроект про визнання незалежності Республіки Південна Осетія та Республіки Абхазія.

Дії регіональної організації ПАРТІЯ РЕГІОНІВ не засудила. А на розгляд Верховної Ради України був поданий проект Постанови №3076-1 (автор О. Лукаш), в якому засуджувалися дії Грузії і Президента В. Ющенка, а визначення майбутнього статусу де-факто анексованих Росією територій покладалося на ООН. Аргументацію щодо необхідності визнання Південної Осетії і Абхазії за анало-

гією з Косово використовували у своєму проєкті постанови і члени Комуністичної партії України [40].

У зв'язку з російсько-грузинською війною у серпні 2008 р. актуалізувалася кримська тема, яка швидко набула форми пропаганди. Звучали катастрофічні прогнози щодо «передчуття Кримської війни», індекс цитування яких зашкалював [41]. У пресі висловлювалися побоюваннями, що Президент підніматиме свій рейтинг «багнетами» в Криму, але без конкретизації. Офіцери об'єднання «Отчизна» закликали до недопущення збройного конфлікту в Криму, сценарій якого нібито розробив Секретаріат Президента заради його безстрокового правління [42].

ВО «Свобода» зазначала, що «Крим перетворено зовнішніми силами на випробувальний майданчик для створення сепаратистських рухів в інших регіонах України, в першу чергу на Донбасі і в Закарпатті» [43]. Акцентувалася знову увага на те, що автономний статус Криму та спеціальний статус Севастополя несуть загрозу національній безпеці України, її суверенітету і територіальній цілісності. Виходом із ситуації мала стати зміна статусу Кримської автономії з республіканського на обласний та скасування спеціального статусу міста Севастополя. Це мало забезпечити, з погляду ВО «Свобода», економічну, культурну, інформаційну та освітню інтеграцію в українське суспільство його кримської частини і сприяти правовій уніфікації, оптимізації управління та самоуправління, що, безперечно, спричинить поліпшення добробуту мешканців Криму. У разі відмови здійснити ці зміни Всеукраїнське об'єднання «Свобода» ініціюватиме збір підписів з вимогою проведення Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою щодо скасування Кримської автономії та спеціального статусу міста Севастополя [43]. В іншому документі партії наголошувалося, що «ліквідація кримської автономії і спеціального статусу міста Севастополя позбавить Кремль можливості застосувати відпрацьований в Абхазії та Південній Осетії план вторгнення на територію чужої країни, який є частиною «путінської доктрини»» [44]. Йшлося й про створення ініціативної групи з підготовки проведення Всеукраїнського референдуму.

Поряд з цими проблемами невирішеним остаточно залишалося і кримськотатарське питання, яке мало значний вплив на політичний процес в АРК і яке «підігрівалося» окремими політичними

силами. Очільник нової Політичної партії «Союз лівих сил» В. Волга, яка була створена на початку 2008 р., заявив, що партія в разі приходу до влади буде жорстко вирішувати кримськотатарське питання. «Все, що заважає цілісності України, її економічному розвитку, все, що призводить до дестабілізації ситуації, в разі, якщо ми отримаємо достатню кількість влади в цій країні, буде дуже жорстко придушуватися» [45]. Меджліс кримських татар визнав антикримськотатарськими низку висловлювань лідера партії Союз лівих сил В. Волги, оскільки він, замість принципу справедливості, проповідував «нове насильство» [45], продовжуючи традиції радянської доби.

У міжвиборчий період порядок денний у автономії і далі визначала ПАРТІЯ РЕГІОНІВ. Однак проблеми спостерігалися і у Кримській організації партії. Наприкінці 2008 р. визріла ідея про відставку голови Верховної Ради АРК А. Гриценка. Серед причин було й невиконання передвиборчих обіцянок Блоку «За Януковича». Цікаво, що опозиція проти голови парламенту концентрувалася навколо Кримської партійної організації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. За невдалим парламентським путчем слідував внутрішньопартійний розкол кримських регіоналів. У партії чітко сформувалися два ворожі табори: прихильники голови Верховної Ради АРК А. Гриценка і прихильники лідера кримської партійної організації В. Кисельова.

У серпні 2009 р. у кримському відділенні ПАРТІЇ РЕГІОНІВ стався розкол: В. Кисельов звинуватив керівництво Криму в корупції. Центральне керівництво ПАРТІЇ РЕГІОНІВ прийняло сторону А. Гриценка. У вересні В. Кисельов залишив партію. Згодом про вихід з ПАРТІЇ РЕГІОНІВ заявили лідери Російської громади Криму. Майже одночасно у Криму пройшли демонстрації за відставку А. Гриценка.

Рада Кримської організації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ вимагала від А. Гриценка добровільно піти у відставку з посади голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим і керівника депутатської фракції Блок «За Януковича!» у парламенті автономії. Таке рішення ухвалено на засіданні, на якому із 43 членів ради були присутні 23. Рада звинуватила А. Гриценка в «антипартійній діяльності», насамперед, у створенні «антипартійної групи всередині фракції Блок «За Януковича!» у Сімферопольській міській раді, а

також у розколі депутатської фракції Блок «За Януковича!» у Верховній Раді Криму [46].

Активніше проти ПАРТІЇ РЕГІОНІВ почали виступати росіяни Криму та їх громадські організації. С. Шувайников організовував мітинги і пікети з критикою ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і кримської влади, звинувачуючи їх у «зраді інтересів російського народу Криму», а Російський блок і Російську громаду Криму – у розбазарюванні коштів, які виділяла Москва проросійським організаціям півострова [47].

Все більшою активністю в АРК відзначалися проросійські організації. Зокрема, у 2008 р. утворилася організація Громадянський актив Криму (ГАК, С. Аксьонов). Вона не мала «ідеологічного» забарвлення і виступала проти мера Сімферополя члена ПАРТІЇ РЕГІОНІВ Г. Бабенка, який підтримував спікера кримського парламенту А. Гриценка і окремих депутатів (зокрема, О. Мельника), звинувачуючи їх в корупції і «узурпації влади». Згідно з різними джерелами, ГАК представляв інтереси «бізнес-кримінальних» структур, відсторонених Гриценком-Мельником від влади [48]. Діяв досить напористо, мітинговими методами, взявши сімферопольську владу в політичну «облогу». Конфлікт російських організацій зі спікером кримського парламенту зблизив позиції Громадянського активу Криму і Російської громади Криму. Представники Російської громади Криму вийшли зі складу Президії Верховної Ради АРК і разом з Громадянським активом Криму створили рух «Руська єдність», який було презентовано як проект нової російської «мега-організації», здатної здолати фрагментарність російського політичного руху в Криму [48]. Співзасновниками руху виступили – Партія «Руський блок» та Слов'янська партія, співголовами руху стали С. Цеков і С. Аксьонов. Наприкінці 2009 р. «Руська єдність» активно намагалася залучити до своїх лав інші російські організації, застосовуючи не завжди правові методи. Приміром, після відмови очільника Партії «Руський блок» О. Світунова увійти до складу руху «Руська єдність» його відправили у відставку, а партія отримала нове керівництво [48].

7 жовтня 2009 р. було створено Координаційну раду російських організацій Криму «За російську єдність в Криму». До складу Координаційної ради спочатку увійшли лідери 16 організацій, у тому числі таких, як «Російська громада Севастополя», «За єдину

Русь», «Благодійний фонд Храмова», «Громадський контроль», «Російське товариство Криму». Згодом до них приєдналося ще п'ять [48]. Російський рух набирив сили.

У січні 2008 р. Головне управління СБУ в АРК порушило проти активістів Народного фронту «Севастополь–Крим–Росія» С. Ключова і В. Подьячого кримінальну справу за ч. 1 ст. 110 Кримінального кодексу («посягання на територіальну цілісність і недоторканність України») за те, що вони публічно закликали приєднати Крим до Росії. Зокрема, Семен Ключов звернувся до Верховної Ради АРК з проханням прийняти декларацію про возз'єднання Криму з Росією і оголосити півострів територією, що знаходиться під юрисдикцією Російської Федерації [49].

Задовго до старту президентської виборчої кампанії 2010 р. Російський фронт Сергія Шувайникова і Конгрес російських громад Криму висунули кандидатом у Президенти України С. Шувайникова, який обіцяв розширити повноваження Кримської автономії, зробити російську мову офіційною і відновити у паспортах графу «національність», щоб кожен український росіянин мав документальне підтвердження свого етнічного походження [47].

Починаючи з середини 2010 р. у зв'язку з майбутніми виборами до Верховної Ради АР Крим та місцевих органів влади активізувалася діяльність Всекримського громадсько-політичного руху «Руська єдність», очолюваного С. Аксьоновим. Керівництво руху розглядало можливість участі у виборах за списками Політичної партії «Авангард» з наступною зміною її назви. У зв'язку з цим III позачерговий з'їзд партії (12 серпня 2010 р.) прийняв рішення про зміну назви партії на Політична партія «Руська Єдність», що дозволило руху «Руська єдність» набути всеукраїнського партійного статусу. Лідером партії було обрано С. Аксьонова. Зміна назви партії була зареєстрована Міністерством юстиції України на початку вересня 2010 р. Партія змінила місцезнаходження центральних статутних органів – з м. Харкова на м. Сімферополь [50, с.439]. Серед першочергових завдань – прихід до влади «істинних патріотів Криму, захисників проросійської ідеї», надання російській мові статусу другої державної, здобуття Кримом економічної самодостатності, що мало стати «ключем до справжньої політичної автономії» [50, с.440].

Проросійські ідеї і далі лобіювали ліві сили. У Криму у квітні 2009 р. було створено блок суспільно-політичних сил – Блок Грача «За Новий Крим!» – на базі Кримської республіканської організації Комуністичної партії України і Політичної партії «Союз лівих сил». Метою діяльності було визначено спільними зусиллями відстоювати конституційні права Автономної Республіки Крим і зупинити перетворення України в плацдарм для геополітичної експансії США [51]. Планувалося проведення роботи з реалізації положень Конституції Криму шляхом звернення до вищого керівництва України та в міжнародні структури. У рамках Блоку Грача «За Новий Крим!» КПУ і Політична партія «Союз лівих сил» мали намір проводити спільні протестні акції проти військових навчань із залученням іноземних військовослужбовців [51]. Однак уже в червні 2010 р. Кримська республіканська організація Політичної партії «Союз лівих сил» заявила про вихід з Блоку Грача «За новий Крим!». Причиною став заклик кримських комуністів до опозиційних сил об'єднатися проти діючої коаліції у Верховній Раді автономії. Однією з передумов такого рішення було призначення лідера Політичної партії «Союз лівих сил» В. Волги у березні 2010 р. головою Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України.

Перестала функціонувати і колись потужна Народно-демократична партія, яка втратила самостійний електоральний вплив, однак зберегла своє представництво в місцевих органах влади, у тому числі в Криму. Її місцеві структури стали основою для формування Кримської республіканської організації Партії «Єдиний центр». Очільником було обрано голову Севастопольської міської державної адміністрації С. Куніцина, який очолював кримську організацію Народно-демократичної партії [52].

У президентських перегонах 2010 р. головними політичними конкурентами були очільник ПАРТІЇ РЕГІОНІВ – В. Янукович та лідер «ВО Батьківщина» – Ю. Тимошенко, передвиборчою програмою якої було – «Україна перемає. Україна – це ти!». Головою виборчого штабу В. Януковича в Криму був виходець з Донецька А. Могильов, а новим куратором від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ до Криму був призначений виходець з Макіївки В. Джарти [53]. Програми «Україна для людей» В. Януковича особливе значення надавалося взаємовигідним контактам з Російською Федерацією [54]. У

відкритому листі В. Януковичу від Партії «Руський блок», Партії «Союз» і громадських організацій – Російська громада Криму, Громадянський актив Криму, Союз співвітчизників, Крим – процвітання в єдності йшлося про те, що його ім'ям прикриваються ті, хто намагався «монопольно розпоряджатися Кримом у корисливих інтересах» [55]. Російська громада Криму заявила про підтримку лідера ПАРТІЇ РЕГІОНІВ В. Януковича на президентських виборах. Таке рішення було прийняте, виходячи з «першорядних інтересів російськокультурного населення Криму і України» [56]. Натомість, низка кримських союзників В. Януковича з виборів-2004 заявили про те, що поки що не готові підтримувати його президентську кампанію 2010 р.

Курултай кримськотатарського народу прийняв рішення не підтримувати конкретного кандидата в першому турі президентських виборів, закликаючи голосувати за кандидатів, які обстоюють європейський та євроатлантичний вибір України. Це було визнання лідерами Меджлісу права кримських татар на вільне голосування [8].

Активність виборців в Автономній Республіці Крим під час президентських виборів 2010 р., була нижчою, ніж під час виборів 2004 р. та все ж порівняно з позачерговими парламентськими виборами 2007 р., вона значно зросла. Рівень виборчої активності півострова перевищив 63%, у Севастополі – сягнув 66%. Він особливо вражаючий на тлі прогнозів місцевих політологів про розчарування кримчан і севастопольців українськими політиками та закликів проросійських радикалів ігнорувати вибори «окупаційної президентської адміністрації» [57]. Результати у АРК виявилися більш ніж передбачуваними: за В. Януковича – 78,24%, за Ю. Тимошенко – 17, 31%.

Кримська організація Політичної партії «За Україну!» закликала проукраїнські сили півострова до об'єднання, щоб разом іти на вибори до місцевих рад, щоб подолати 3-відсотковий бар'єр і потрапити до Верховної Ради Криму. Лідер Кримської організації Політичної партії «За Україну!» А. Щекун запропонував правим і право-центристам із національно-демократичного табору автономії об'єднатися довкола бренду «За Україну!». Ідею підтримали лідери кількох активних проукраїнських політичних організацій Криму Політичної партії «Наша Україна», Конгресу українських націона-

лістів та Української народної партії. Однак політрада Політичної партії «За Україну!» вирішила, що її структури братимуть участь у виборах лише в семи областях на заході України, а Крим до цього списку не потрапив. У цій ситуації кримські «заукраїнці» вирішили підтримати Політичну партію «Фронт Змін», лідер якої заявив, що Кримом мають керувати люди, які тут живуть, розуміють проблеми півострова і знають, як їх розв'язати, а не призначені з центру особи. Він зазначив, що «у ПАРТІЇ РЕГІОНІВ склалося таке відчуття, що майже усі регіони – колоніальні території Донеччини. Крим – не частина території Донецької області. Я за те, щоб Кримом управляли кримчани» [58]. Завданням Політичної партії «Фронт Змін» було привести до місцевих рад Криму якісно нових людей, які добре розуміють проблеми півострова і знають, як їх можна і необхідно розв'язувати. ПАРТІЯ РЕГІОНІВ різними засобами намагалася перешкодити Політичній партії «Фронт Змін» здолати прохідний бар'єр до парламенту Криму.

Напередодні виборів у Верховній Раді АРК відбувалося масове перебігання до лав ПАРТІЇ РЕГІОНІВ* депутатів інших політичних сил. Так, у червні 2010 р. до ПАРТІЇ РЕГІОНІВ увійшли лідери кримської СДПУ(о), а в серпні їхній приклад наслідували представники Партії «Союз», Блоку Куніцина та Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція». Передвиборчий документ ПАРТІЇ РЕГІОНІВ «Від стабільності – до добробуту» мав соціальну орієнтацію всупереч програмним положенням. Виборчий список ПАРТІЇ РЕГІОНІВ очолював лідер місцевої організації, прем'єр-міністр автономії В. Джарти. Спікер парламенту автономії В. Константинов був другим номером. У першу п'ятірку увійшли директор заводу шампанських вин «Новий світ» Я. Павленко, керівник підприємства «Кримтеплиця» О. Васильєв і голова правління заводу «Фіолент» О. Баталін. 5 місць у списку отримали нові члени партії, а також представники інших регіонів – запорізький депутат, криворізький бізнесмен, донецький професор [59].

Представники влади входили і до виборчого списку Партії «Союз»: заступник голови Ради Міністрів Криму Е. Гривковський, юрисконсультант О. Кравченко, голова постійної комісії крим-

---

* Треба зазначити, що участь партійних блоків у місцевих виборах 2010 р. законодавчо була заборонена.

ського парламенту з соціальних питань С. Савченко та постійний представник Президента в Криму С. Куніцин, у якого не вирішилося питання зі вступом у ПАРТІЮ РЕГІОНІВ. Очолював список з 33 осіб лідер партії Л. Миримський.

Першу п'ятірку списку Політичної партії «Руська єдність» склали очільник громадсько-політичний руху та партії С. Аксьонов, лідер Російської громади Криму і віце-спікер парламенту автономії С. Цеков, керівник низки місцевих громадських організацій С. Шувайников, підприємець С. Бородкін і депутат Верховної Ради АР Криму О. Родівілов [59].

За результатами виборів 2010 р. до кримського парламенту ПАРТІЯ РЕГІОНІВ зуміла отримати лише 32 місця за партійним списком, при цьому сформувавши стійку більшість за рахунок 48 депутатів-мажоритарників.

Таблиця 3.3

**Партійний склад Верховної Ради АР Криму,
обраний 31 жовтня 2010 р.**

Партії	Кількість мандатів
ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	80
Комуністична партія України	5
Народний Рух України	5
Партія «Союз»	5
Партія «Руська єдність»	3
Політична партія «Сильна Україна»	2

Джерело: Центральна виборча комісія. Місцеві вибори 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wr001>

Партійна вертикаль ПАРТІЇ РЕГІОНІВ в АР Крим, як партії влади була посилена після виборів до Верховної Ради АРК в листопаді 2010 р. За результатами місцевих виборів 2010 р. кримський парламент було обрано у складі 100 осіб (фракції «Регіони Криму», «Комуністи» (діяльність фракції припинено в установленому порядку 25 липня 2012 р.), «Курултай-Рух», «Союз», «Руська Єдність», Комуністична партія України, «Сильна Україна» (діяльність фракції припинено в установленому порядку 23 березня 2012 р.)). 16 листопада 2010 р. В. Джарти був переобраний на посаду голови Ради Міністрів Криму [60].

Партії, які отримали мандати у Верховній Раді АРК, витратили на виборчу кампанію понад 6,226 млн грн. КРО ПАРТІЇ РЕГІОНІВ витратила 3 580 344,69 грн, Політична партія «Руська Єдність» – 736 689,43 грн, Політична партія «Сильна Україна» – 676 564,92 грн, Партія «Союз» – 674 841,60 грн, Народний Рух України – 314 702,17 грн, КПУ – 243 077,42 грн [61].

Парадоксально, але незважаючи на те, що підтримка партійного списку «регіонів» у Криму в жовтні 2010 р. становила менше чверті голосів виборців (у голосуванні взяло участь лише 48,9 % від тих, хто мав право голосу, а майже кожен десятий голосував проти всіх), ПАРТІЯ РЕГІОНІВ мала 74,9% всіх мандатів депутатів в органах місцевого самоврядування на півострові, 80% депутатського корпусу у Верховній Раді АР Крим, у тому числі за рахунок мажоритарників, 79,6% мандатів міського та 68,9% – районного рівнів [62]. Партія «Руський блок», яка вперше брала самостійну участь у місцевих виборах у Севастополі, здобула 8,91%, а також провела в міську раду 4 депутати за мажоритарними округами. У Севастопольській міській раді була сформована друга за чисельністю після ПАРТІЇ РЕГІОНІВ фракція Партії «Руський блок» у складі 9 осіб [63]. У багатомандатному виборчому окрузі до Верховної Ради АР Криму VI скликання було обрано 3 члени Політичної партії «Руська Єдність», (4% голосів, 5-те місце у рейтингу партій). За партійними списками до Сімферопольської міської ради було обрано 3 члени партії (4-те місце, відповідно), Євпаторійської міської ради – 2 (2-ге – 3-тє місце), Бахчисарайської міської ради – 19 (3-тє місце).

Особливістю виборчої кампанії 2010 р. до Верховної Ради АРК та особливо до місцевих органів влади було те, що за результатами голосування до місцевих рад потрапили кандидати, привезені з Макіївки та Донеччини. Доходило до абсурду, коли половину Ялтинської міської ради чи Масандрівської селищної ради становили колишні мешканці Донбасу, привезені й зареєстровані за два-три місяці до дня виборів [64]. «Македонці»^{*} заповнили органи влади Криму усіх рівнів.

---

^{*} Поняття «македонці», утворене від «Макіївка» і «Донецьк». Згодом «македонцями» називали усіх приїжджих членів місцевої ПАРТІЇ РЕГІОНІВ.

Чи не єдиною реальною опозицією засиллю макіївських на півострові виявилися комуністи на чолі з першим секретарем Кримського республіканського комітету КПУ народним депутатом Л. Грачем*. Ще в червні 2010 р. у відповідь на звільнення комуністів із керівних посад в уряді АРК Кримський республіканський комітет Комуністичної партії України вимагав відправити В. Джарти у відставку. Під час виборів до місцевих рад комуністи заявляли про численні порушення законодавства та тиск на виборців і кандидатів [60].

Невдоволення пануванням макіївських спостерігалось і всередині кримської ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Терпіти засилля «варягів» вони були змушені після тривалого панування на півострові групи, очолюваної корінним кримчанином і досвідченим кримським апаратником, регіоналом А. Гриценком [60].

Аналіз ідеологічних характеристик партій-переможців виборів свідчить про збереження тенденції розмивання ідеологічних засад партійних програм. Ідеологічна складова передвиборчих програм більшості партій, які пройшли до парламенту (ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, ВО «Батьківщина», Політична партія «УДАР»), була слабо вираженою, являла собою еклектичне поєднання соціал-демократичних та ліберально-консервативних ідей, іноді – із включенням положень націонал-демократичного характеру (Політична партія «УДАР», ВО «Батьківщина»). За ідеологічним спрямуванням ці партії можна віднести до центристських. При цьому в програмі ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та ВО «Батьківщина» соціал-демократичні ідеї дещо переважають ліберально-консервативні, а в програмі

---

* Опозиційність народного депутата Л. Грача далася йому взнаки. 11 грудня він був звільнений із посади першого секретаря Кримського республіканського комітету КПУ. 14 грудня республіканський комітет на позачерговому пленумі поновив Грача на посаді першого секретаря. Проте вже 16 грудня президія Компартії України виключила його і з членів КПУ, і з фракції у Верховній Раді. У відповідь кримські комуністи обрали головою республіканського комітету Наталію Штепу, яка мала б замінити Л. Грача до його поновлення в партії. Але президія КПУ виключила з партії всіх, хто брав участь у виборах нового лідера (82 особи) і розпустила 14 організацій КПУ в Криму, які підтримали Грача (Вовнянко Д. Часи підкорення Криму. Автономія Криму стає все більш примарною. 10.02.2011 / Д. Вовнянко, В. Орел [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/16891>)

Політичної партії «УДАР», навпаки, домінують положення правоцентристського характеру [65].

Придушення кримської політичної еліти, проведене при В. Джарти, було мотивоване бажанням «розчистити» політичний простір для нової конфігурації «макіївської» Ради Міністрів Криму.

Після місцевих виборів 2010 р. партія влади фактично призвела до нівелювання проросійських організацій. Тоді в Криму з'явився так званий «макіївський десант», який складався з представників Донбасу, котрі зайняли всі ключові посади на півострові. Парадоксально, проте перехід влади до регіоналів призвів до значного зниження активності будь-яких проросійських сил. Їх лідери (наприклад, козацьких організацій) були попереджені, що їх акції сприйматися не будуть [66].

Таблиця 3.4

**Партійна карта АРК Крим
напередодні парламентських виборів 2012 р.**

№	Назва партії	Кількість партій, партійних осередків	Кількість членів партії	Представництво в місцевих радах (обласна, районні, міські міст, обл. підпорядкування) (загальна кількість рад)			Відсоток набраних голосів у багатомандатному окрузі	
		Із відповідей на запити		Кількість рад, куди були обрані депутати	Кількість депутатів місцевих рад станом на 11.2010	Кількість депутатів місцевих рад станом на 04.2012	На виборах до обласної ради (%)	На виборах до міської (обласного центру) ради (%)
1.	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	27	78 838	26	859	860	74,6%	80%
2.	КПУ	27	2 000	25	57	56	5,14%	4,5%
3.	Політична партія «Сильна Україна»	24	Розформована (3 000)	21	36	37	2,98%	3,74%

Продовж. табл. 3.4.

4.	Партія «Союз»	26	1 000	16	34	34	2,81%	3,34%
5.	Партія «Руська Єдність»	26	1 500	14	28	28	1,84%	3,34%
6.	Народний Рух України	26	4 000	17	69	71	9,95%	2,16%
7.	ВО «Батьківщина»	26	16 000	5	9	9	1%	0,59%
8.	Народна Партія	26	5 813	5	8	8	1,32%	0
9.	Українська селянська демократична партія	22	100	2	4	4	0,33%	0,39%
10.	Партія Пенсіонерів України	21	200	2	3	2	0	0,39%
11.	Політична партія «УДАР»	26	500	1	1	1	0	0
12.	Партія «Третя Сила»	23	50	1	1	1	0	0,19%
13.	Партія «Трудова Україна»	26	50	1	1	1	0	0,19%
14.	Молодіжна партія	15	200	1	1	1	0	0,19%
15.	Народно-демократична партія	26	200	1	1	1	0	0,19%

Джерело: Політична карта АР Крим. 03.07.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.oporaua.org/330-rehiony/crimea/1531-politychna-karta-ar-krym>

Передвиборча кампанія у Криму розпочалася з підписання представниками 13 політичних партій, серед яких ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, меморандуму про проведення чесних і прозорих виборів на території автономії. Більшість партій-підписантів були маловідомими й не мали підтримки виборців. Серед них Партія «Родина», Партія «Віче», Слов'янська партія, Партія об'єднаних лівих та селян, Селянська партія України та інші. Більшість цих політичних сил мали проросійське та ліве спрямування. Опозиційні сили проігнорували підписання документа, і у Раді Міністрів Криму це сприйняли як «відмову вести чесну боротьбу на майбутніх виборах» [67]. В опозиції документ назвали фікцією. Заступник голови Кримської організації Політичної партії «УДАР» С. Доценко зазначив, що меморандум – це «ширма, за якою влада намагається приховати фальсифікації». А лідер кримської ВО «Батьківщина» А. Сенченко охарактеризував документ як «фарс на тему чесних виборів».

11 серпня 2012 р. члени найбільшої проросійської організації півострова Російська громада Криму усунули з посади багаторічного голову організації, співзасновника Партії «Руська Єдність» і депутата кримського парламенту С. Цекова. Колишні соратники звинуватили його в авторитарному способі керівництва та в «продажі інтересів громади Сергію Аксьонову» [67].

На десяти мажоритарних округах Криму за місця у Верховній Раді України змагалися понад 200 кандидатів, однак брак міжпартійної конкуренції зробив заплямовану кількома скандалами виборчу кампанію в АРК доволі млявою [67]. Кримська передвиборча кампанія вирізнялася значною кількістю некримських політиків, які балотувалися від регіону (О. Кужель (Об'єднана опозиція «Батьківщина»), Ю. Львовчкіна (ПАРТІЯ РЕГІОНІВ)). Кандидати з кримською реєстрацією у партійних списках: Комуністична партія України – 11; Політична партія «УДАР» – 10; ПАРТІЯ РЕГІОНІВ – 9; ВО «Батьківщина» – 4.

За результатами виборів у Верховну Раду України було обрано 20 народних депутатів, які проживали в Криму або так чи інакше були пов'язані з автономією, а також два севастопольця. Із 72 депутатів, які пройшли за списком ПАРТІЇ

РЕГІОНІВ, не було жодного кримчанина. У мажоритарних округах Криму від партії були обрані В. Дзоз, О. Парасків, В. Лютикова, С. Брайко, Б. Дейч і Г. Груба. Також у кримських округах від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ пройшли в Раду «макіївська» О. Нетецька, киянка Ю. Льовочкіна, киянин О. Нечаєв. Таким чином, у фракції ПАРТІЇ РЕГІОНІВ з 185 депутатів-списочників і мажоритарників 9 були прямо або опосередковано пов'язані з Кримом (4,9%) [68]. З 62 депутатів, які пройшли в Раду за списком ВО «Батьківщина», відношення до Криму мали 5: лідер кримськотатарського Меджлісу М. Джемільєв (10-те місце в списку), керівники місцевої організації ВО «Батьківщини» А. Сенченко (46-те) і Л. Денисова (36-те), а також депутат Верховної Ради Криму О. Кужель (20-те) і экс-начальник кримської міліції Г. Москаль (30-те). Таким чином, з 101 депутата від ВО «Батьківщина» на кримчан припадало 5%. З 34 списочників Політичної партії «УДАР» кримських депутатів троє – экс-начальник Главку МВС в Криму М. Паламарчук (14-те місце в списку), экс-прем'єр Криму С. Куніцин (15-те) і керівник кримської партійної організації О. Мочки (33-те). Тобто з 40 депутатів «УДАРу» на кримчан відводилося 7,5%. За списком Всеукраїнського об'єднання «Свобода» до парламенту обрано керівника його кримського відділення Е. Леонов (23-те), який був єдиним кримчанином серед 37 депутатів партії (2,7%). За списком Комуністичної партії України в Раду обраний був також один представник Криму – другий секретар Кримського республіканського комітету КПУ С. Топалов – з 32 депутатів (3,1%). Крім того, у мажоритарному окрузі переміг лідер Партії «Союз», сімферополець Л. Миримський. На мажоритарних округах Севастополя обрані два висуванці ПАРТІЇ РЕГІОНІВ – П. Лебедев і В. Колесніченко.

Політична агітація в Криму вирізнялася активним використанням «чорних» технологій та адмінресурсу. І, незважаючи на це, кількість тих, хто проголосував за ПАРТІЮ РЕГІОНІВ, зменшилася порівняно з 2004 р. майже вдвічі, а порівняно з 2010 р. – майже на 40 відсотків [69].

Таблиця 3.5

**Підтримка виборцями двох основних угруповань
політичних сил в АР Крим в 2004–2012 рр.**

Вибори	АР Крим	
	Підтримка проукраїнських сил	Підтримка проросійських сил
Президентські вибори 2004 р. (1)	12,8 %	76,9 %
Президентські вибори 2004 р. (2)	14,6 %	82,0 %
Президентські вибори 2004 р. (3)	15,2%	81,5%
Парламентські вибори 2006 р.	14,1%	71,2%
Парламентські вибори 2007 р.	15,1%	74,4%
Президентські вибори 2010 р. (1)	16,6%	77,8%
Президентські вибори 2010 р. (2)	17,3%	78,2%
Парламентські вибори 2012 р.	21,3%	71,8%

Джерело: Центральна виборча комісія. Офіційний веб-сервер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/>

Результати парламентських виборів 2012 р. свідчать про збереження регіонального характеру розподілу електоральної підтримки провідних політичних сил.

Підживлювали проросійські ідеї в Криму представники російських державних інституцій. Про необхідність створення нового проросійського руху в Україні, який міг би натиснути на ПАРТІЮ РЕГІОНІВ і нагадати їй про передвиборчі зобов'язання щодо слов'янської єдності і зближення з Росією [70] говорив депутат Державної думи РФ, директор Інституту країн СНД К. Затулін на конференції «Російський рух України: проблеми і надії» в Севастополі у травні 2013 р., прогнозуючи, що і в ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, і за її межами є політики, які могли б очолити новий проросійський рух.

Загострення антиукраїнської риторики та консолідація проросійських сил спостерігалася у Криму упродовж листопада 2013 р. – лютого 2014 р. У цей час організовувалися незаконні збройні формування (загони «самооборони»), проводилися мітинги під сепаратистськими гаслами у Севастополі і Сімферополі за участю проросійських політичних партій та громадян Російської Федерації, на яких засуджували дії опозиції і її прихильників у Києві,

створювалася політична й організаційна інфраструктура для окупації півострова [71]. Учасники мітингів розповсюджували плакати на кшталт: «Навіки з Росією» [72], «Ні перевороту на Україні», «Росіяни Криму ніколи не відрікаються від матері-Росії» [73]. Партія «Руський блок» (голова Г. Басов*) активно допомагала захопленню севастопольських офіційних установ і організації блокпостів [74]. Очільники Партії «Руський блок» Г. Басов, Політичної партії «Руська Єдність» С. Аксьонова та народні депутати від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ проводили зустрічі у консульстві РФ в Сімферополі за участю консула В. Світличного з метою проведення великого антимайдану, ключова вимога якого – проведення референдуму, що стосується державної незалежності Криму [75].

Ці процеси знайшли втілення і в органах державної влади автономії, де найбільшою була фракція ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Верховна Рада Криму закликала кримчан не піддаватися на провокації, зазначивши, що «під загрозу поставлена політична і економічна стабільність у державі, її цілісність і самі основи конституційного ладу. Купка політиканів намагається під виглядом боротьби за європейський вектор розвитку захопити владу в країні» [76]. Президія Верховної Ради Автономної Республіки Крим 27 січня 2014 р. прийняла рішення «Про заходи щодо сприяння охороні порядку і громадської безпеки на території Автономної Республіки Крим», в якому йшлося про заборону в установленому порядку на території Автономної Республіки Крим діяльності та символіки ВО «Свобода» та інших формувань радикального характеру, оскільки вони становлять «загрозу національній єдності, громадській безпеці та правопорядку», і містило вимогу до Міністерства юстиції України негайно вирішити питання про припинення їхньої діяльності на підставі статті 37 Конституції України та статті 5 Закону України «Про політичні партії в Україні» [77]. Однак 7 лютого 2014 р. Президія Верховної Ради Криму скасувала рішення про заборону ВО «Свобода», звернувшись з проханням до Генерального прокурора зробити це через суд [78].

---

* Починаючи з грудня 2015 р. проти Г. Басова в окупованому Криму відкрили чотири кримінальні справи, звинувачуючи його «у зловживанні службовим становищем і вимаганні» (Див. детальн.: У Криму судитимуть екс-голови партії «Руський блок» за вимагання. 31.05. 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.krymr.com/a/27771152.html>)

Напередодні референдуму 16 березня 2014 р. голова Кримського відділення ПАРТІЇ РЕГІОНІВ В. Константинов, голова Політичної партії «Руська Єдність» С. Аксьонов, заступник голови Кримської республіканської Партії «Союз» С. Савченко і перший секретар республіканського комітету Комуністичної партії України О. Соломахін підписали меморандум про спільні дії з успішного проведення референдуму про статус Криму та зобов'язалися «надавати всебічне сприяння вільному волевиявленню кримчан в ході загальнокримського референдуму» [79].

У свою чергу, місцеві осередки Комуністичної партії України, Партії «Союз» та Політичної партії «Руська Єдність», не чекаючи на результатів «референдуму», підписали угоду про співробітництво на шляху до возз'єднання із Росією [80]. Зазначимо, що Кримські республіканські відділення ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і Комуністичної партії України приймали рішення про відділення Криму від території України, залишаючись структурними підрозділами партій. Центральні органи не реагували на такі дії [81]. Лише 17 березня Кримська республіканська організація ПАРТІЇ РЕГІОНІВ на з'їзді оголосила про своє відокремлення і зміну назви на вимогу центрального керівництва партії, «щоб не вийшло, що частина ПАРТІЇ РЕГІОНІВ знаходиться в іншій державі. Щоб їх не вважали розкольниками і сепаратистами» [82]. Натомість, В. Константинов не виключав, що Кримське республіканське відділення ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, може виявитися «частиною однієї з партій Російської Федерації» [83].

На початку квітня 2014 р. російські партії почали відкривати свої відділення в Криму. Натомість, діяльність усіх навіть проросійських партій припинилася. Місцеві осередки ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та Політичної партії «Руська Єдність» стали основою для регіонального осередку Всеросійської політичної партії «ЄДИНА РОСІЯ»^{*}. Очілником партії став колишній член ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та голова парламенту автономії В. Константинов, який заявив, що «ми підтримуємо всі реформістські починання президента країни Володимира

---

^{*} Назви усіх російських політичних партій подано відповідно до «Списка зареєстрованих политических партий» Министерства юстиции Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minjust.ru/ru/nko/gosreg/partii/spisok>

Путіна. Але це кримська партія, і ми повинні, безумовно, зробити кримський акцент. Ми повинні надати кримському пориву новий імпульс через партійне будівництво. Він повинен працювати на творення нового Криму в новій реальності» [84]. Значна частина чиновників-членів ПАРТІЇ РЕГІОНІВ у повному складі перейшла до партії «ЄДИНА РОСІЯ» [85], ставши основним кадровим резервом для російської «партії влади» в Криму.

Нелегітимна виборча кампанія 2014 р. утвердила зміну швидше партійних назв, ніж політичних установок чи ідейних пріоритетів. До анексії півострова 43% кандидатів від «ЄДИНОЇ РОСІЇ» належали до ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. У прохідній частині списку представництво колишніх регіоналів було ще вище. Зокрема, у першій двадцятці списку колишні діячі ПАРТІЇ РЕГІОНІВ займали більше 50% місць [86]. У доокупаційний період 40% членів «ЄДИНОЇ РОСІЇ» були умовно позапартійними, належачи до прорегіоналістських структур або проросійських організацій. Колишня Політична партія «Руська Єдність» представлена у всьому списку кандидатів «ЄДИНОЇ РОСІЇ» близько 10%. Наявні у списку російської «партії влади» і поодинокі представники Партії «Руського блоку» та Партії «Союз». Першу п'ятірку партійного списку Всеросійської політичної партії «ЄДИНА РОСІЯ» очолили: С. Аксьонов, колишній лідер кримської ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, спікер незаконного кримського парламенту В. Константінов, экс-заступник голови Меджлісу Р. Ільєсов, колишній член ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та Партії «Руська Єдність» С. Цеков та заступник голови кримського парламенту, член ПАРТІЇ РЕГІОНІВ К. Бахарєв [86].

Частина колишніх членів ПАРТІЇ РЕГІОНІВ змінили партійні квитки на квитки Політичної партії «СПРАВЕДЛИВА РОСІЯ». У виборчому списку цієї партії 36% становили колишні члени ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, 44% позапартійні [86]. 88% списку Політичної партії «КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ» становили члени Комуністичної партії України, а 88% списку Політичної партії ЛДПР – Ліберально-демократичної партії Росії представляли безпартійні [86].

Після анексії Автономної Республіки Крим партійна мапа півострова зазнала кардинальних змін. Місцеві осередки політичних партій та громадських організацій України фактично припинили своє існування. Ще до «референдуму» Верховна Рада України АРК

прийняла офіційне рішення про заборону діяльності на території автономії низки українських політичних та громадських організацій (ВО «Свобода», Політична партія «ПРАВИЙ СЕКТОР», Всеукраїнська політична партія «БРАТСТВО» та інші). Натомість, ще у 2014 р. до списку заборонених у Росії організацій, діяльність яких Міністерство юстиції Російської Федерації визнало екстремістськими, були включені п'ять українських партій та організацій: Політична партія «ПРАВИЙ СЕКТОР», Всеукраїнська політична партія «БРАТСТВО», «УНА–УНСО», Українська повстанська армія, «Тризуб імені Степана Бандери». 18 квітня 2016 р. у перелік громадських і релігійних об'єднань, діяльність яких припинена у зв'язку зі здійсненням ними екстремістської діяльності, включене і громадське об'єднання Меджліс кримськотатарського народу [87].

Важливо зазначити, що реакція офіційної української влади щодо партій, які зрадили Україну, була надто запізнілою, можливо, й байдужою. Хоча в. о. Президента України О. Турчинов ще 7 квітня 2014 р. заявив, що «відповідно до українського законодавства буде поставлене питання про заборону діяльності політичних партій та громадських організацій, що стоять на позиціях сепаратизму та працюють на країну-агресора, проти власної держави і її народу» [88]. А в парламенті і далі працювали народні депутати від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і КПУ, які підтримували збройні заколоти в східних регіонах України.

Зокрема, фракція КПУ не брала участі у голосуванні Постанови «Про Заяву Верховної Ради України у зв'язку з зупиненням дії рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 06.03.2014 про проведення 16.03.2014 загальнокримського референдуму» № 4388. У заяві йшлося про негайне виведення військ Російської Федерації із території України, припинення агресії проти Української держави і гарантування її територіальної цілісності та незалежності. З 32 присутніх депутатів фракції КПУ, жоден не брав участі у голосуванні. КПУ своєю «мовчазною згодою» підтримувала порушення територіальної цілісності та суверенітету України з боку Російської Федерації [89].

Лідер комуністів П. Симоненка неодноразово брав участь у сепаратистських мітингах у південно-східних регіонах України, відкрито підтримував дії сепаратистів, про що неодноразово заявляв у Верховній Раді України: «Ми – комуністи, Вас підтри-

муємо в статусі російської мови, який Ви відстоюєте як другу державну. Ми Вас підтримуємо в прагненні підтримати свої інтереси, обговорюючи всі ці питання на місцевих референдумах...» [89]. Перший секретар КРО КПУ О. Соломахін брав участь у Пленум ЦК КПРФ, де підтримав приєднання Криму до Російської Федерації, заявивши, що приєднання Криму до Росії – «яскрава подія, яку в Криму чекали 23 роки» [89]. Очільник Партії «Руський блок»* Г. Басов підтримував незаконну анексію Криму, а також закликав до виконання незаконного договору про входження Автономної Республіки Крим до складу Російської Федерації [90].

Лише через рік після окупації Криму представники Міністерства юстиції України звернулися до Окружного адміністративного суду Києва з позовом заборонити в Україні діяльність Політичної партії «Руська Єдність»** (С. Аксьонов) та Партії «Руський блок» (Г. Басов). 30 квітня Окружний адміністративний суд міста Києва заборонив діяльність Політичної партії «Руська Єдність». Апеляційний суд підтвердив рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 13 травня, яким було заборонено Партію «Руський блок» через заклики до повалення конституційного ладу і порушення територіальної цілісності України [91]. Окружний адміністративний суд м. Києва визнав дії Політичної партії «Руська Єдність» та її керівника С. Аксьонова такими, що спрямовані про-

---

* На парламентських виборах 2006 р. Партія «Руський блок» підтримувала ПАРТІЮ РЕГІОНІВ, за списками якої до Верховної Ради України був обраний О. Черноморов. У Верховну Раду Криму було обрано 12 представників Партії «Руський блок» за списками Блоку «За Януковича!» (Блок ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і Партії «Руський блок»). У Севастопольську міську раду було обрано 5 представників Партії «Руський блок». На парламентських виборах 2012 р. Партія «Руський блок» набрала 0,31% і не пройшла у Раду. Найбільше партію підтримували в Криму, де партія набрала 1,2%. 1 лютого 2013 р. низка інтернет-ЗМІ опублікували повідомлення про саморозпуск партії, і це ж повідомлення з'явилося на сайті партії. Більшість членів політради партії взяла участь у роботі XI з'їзду партії, на якому і прийняли рішення про саморозпуск партії в зв'язку з низькими результатами, зокрема, на виборах 2012 року. Однак Г. Басов спростував це твердження і назвав його провокацією, а згодом зумів виграти судову справу щодо визнання XI з'їзду нелегітимним (Нечет Т. В Україні заперили партію «Руський блок». 18.06.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kr.ua/politics/457943-v-ukrayne-zapretyly-partyui-russkyi-blok>)

** Очолювана С. Аксьоновим проросійська партія «Руська Єдність» здобула на виборах до ВР АР Крим у 2010 р. лише 4,02% голосів виборців.

ти незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету та територіальної цілісності України, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі [92]. Як наслідок, постановою Окружного адміністративного суду м. Києва від 30 квітня 2014 р. діяльність вищезазначеної партії була заборонена.

Незважаючи на російсько-українську війну, окупацію Криму, причетність партій та окремих членів до цих подій, в Україні й досі діють проросійські партії. Згідно з інформацією Департаменту державної реєстрації Міністерства юстиції України і сьогодні у переліку діючих політичних партій залишається ПАРТІЯ РЕГІОНІВ (реєстраційний номер № 939, дата реєстрації 06.11.1997, очільник І. Чичасов), Партія «Союз» (№867, 11.06.1997, очільник Л. Миримський), Політична партія України «РУСЬ ЄДИНА» (№8-п.п, 05.06.2003, співголови О. Ременюк, О. Гичко), Робітнича партія України (марксистсько-ленінська) або РПУ (2012, №209-п.п., О. Бондарчук) [93] та інші.

Досі Міністерством юстиції України не розроблено дієвого механізму щодо положення Закону «Про політичні партії», які містять вимогу щодо збору підписів громадян України на підтримку рішення про створення політичної партії не менше як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Міжнародне співтовариство не визнає Крим російським. ООН вважає Крим українською територією, яку окупувала Російська Федерація. Саме тому накладаються санкції на Росію. Міжнародна правозахисна організація Freedom House рівень дотримання політичних прав на півострові оцінила в 7 балів, а громадянські свободи – в 6, при тому, що 7 – це найгірша оцінка з можливих [94].

***

Активізація політичної участі пов'язана зі становленням пропорційної виборчої системи, розвитком інституту політичних партій, встановленням інституту вільних виборів і формуванням інститутів громадянського суспільства. Політична участь політичних партій в АРК у період 2004–2014 рр. характеризувалася фрагментарністю, розмитістю, неструктурованістю. Взаємодія влади і суспільства відбувалася насамперед у кризових ситуаціях або для легітимації нових правил гри. Важливу роль у цьому процесі

відігравали виборчі кампанії, коли діяльність органів державної влади була спрямована на політичну мобілізацію населення. Однак зростання недовіри до владних інститутів за загальної нерозвиненості основних каналів політичної участі, механізми масової політичної мобілізації включалися лише частково, створюючи ілюзію підтримки кримськими виборцями головних політичних сил та «голосуючи ногами». А у міжвиборчий період посилюється відчуження основної маси населення від владних та інших політичних структур, включаючи політичні партії і рухи.

Політичні партії та їх регіональні відділення в Автономній Республіці Крим на різних етапах і в різних аспектах діяльності виступали як актори політичного процесу. Партії, в основному, інституціоналізували боротьбу між різними елітами за політичну владу і залишалися центральною ланкою виборчого процесу, а отже, процесу формування владних структур суспільства. Водночас відбувалася трансформація інституту політичних партій: між ними все більше стиралися ідеологічні відмінності. Спостерігалася тенденція до уніфікації партійних програм та нечіткість ідеологічної ідентифікації партій, наявність популістських тверджень у програмах та їх уніфікований характер. Усе це ускладнювало вибір електорату та не давало можливості виборцю оцінити ступінь виконання партіями своїх передвиборчих зобов'язань.

Електоральну підтримку Кримська регіональна організація ПАРТІЇ РЕГІОНІВ здобула загалом під час прем'єрства В. Януковича та президентської кампанії 2004 р., а також завдяки популярним у регіоні ідеям регіоналізму. Особливістю кримських виборців можна вважати реакцію на зовнішньополітичні курси кандидатів у Президенти: декларовані цілі на зближення з НАТО автоматично знижували популярність серед кримських виборців, і навпаки, курс на зближення з Росією здатний привернути кримський електорат до кандидата. Низький рівень підтримки діяльності кримської влади і, насамперед, Верховної Ради Криму, де більшість мав спочатку Блок «За Януковича», а згодом – ПАРТІЯ РЕГІОНІВ не перешкоджало ПАРТІЇ РЕГІОНІВ мати найвищий рейтинг в автономії і упродовж виборчих кампаній 2006, 2007 та 2012 рр. здобувати найбільшу кількість голосів.

Крим упродовж 2004–2014 рр. залишався комуністичним ядром, де була сконцентрована більшість виборців КПУ і

«кримський сегмент» становив переважну частину всього комуністичного електорату України та її мешканців.

Характерною для Криму була співпраця з ідеологічно протилежними партіями та олігархічними угрупованнями. Стратегічною помилкою було те, що очільники проукраїнських партій та рухів під час виборів до місцевих органів самоврядування не підтримали ініціативи йти єдиним фронтом у Криму.

Виборчі процеси до центральних та місцевих органів влади АРК не були механізмом кристалізації дійсних устремлінь виборців, а виступали засобом легітимації тих чи інших елітних угруповань, що ставили свої інтереси вище інтересів регіональних спільнот.

З виборчими кампаніями пов'язуємо виникнення локальних політичних проєктів у Криму, пов'язаних з проросійськими політичними силами: Партія «Союз», Політична партія «Руська Єдність», Партії «Руський блок» – з метою розширення або збереження впливу на діяльність органів місцевого самоврядування.

Представники низки політичних сил маніпулювали свідомістю громадян України, висловлюючи деструктивну пропозицію федералізації України, відмови від європейської ідентичності.

За відсутності активної масової підтримки сепаратистських ідей Кремль зробив ставку на кримський криміналітет. Незавершеність процесу декриміналізації Криму, що розпочався у 1995 р., уможливила проникнення криміналу в державні (зокрема, правоохоронні) органи, які нерідко обслуговували кримінальні угруповання. Зрештою, саме наскрізь криміналізовані кримські організації ПАРТІЙ РЕГІОНІВ і Комуністичної партії України стали надійною опорою російського впливу і відіграли ключову роль під час російської агресії і наступної окупації.

Політичний процес в Автономній Республіці Крим упродовж 2004–2014 рр. характеризувався безпрецедентною конфліктогенністю, що постала на ґрунті конфлікту цінностей і, відповідно, ідентичностей громадян України; суперечливими моделями розвитку держави; деструктивними чинниками, які провокували сепаратистські ідеї і призвели до окупації Криму.

1. Розкол КПУ – технологія чи ідеологія? 16.02.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgolos.com.ua/articles/rozkol_kpu_tehnologiya_chy_ideologiya_106699.html?print

2. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980 – перша половина 2011 рр.) / Керівник проекту – М. С. Кармазіна; довідковий матеріал – Т. А. Бевз, М. С. Кармазіна; упорядники – Т. А. Бевз (координатор проекту), Д. В. Веденєєв, П. П. Гай-Нижник, О. М. Любовець, С. В. Полтавець, О. М. Собачко, В. Д. Яремчук. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011.

3. Литвиненко О. Вибори – 2006: портрети учасників на старті / О. Литвиненко, Ю. Якименко // Дзеркало тижня. – 2005. – 9 грудня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/vibori-2006_portreti_uchasnikiv_na_starti.html

4. Самар В. Донецький Крим? До питання про практику партійного будівництва / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2004. – 6 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/donetskiy_krim_do_pitannya_pro_praktiku_partiynogo_budivnitstva.html

5. В Криму створена коаліція «Кримчани за Ющенка!». 06.08.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/918648.html>

6. Притула В. Розкол у проросійському русі в Криму – винні вибори? 31.08.2004 В. Притула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/919539.html>

7. Самар В. Тому що толерантний? / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2004. – 26 листопада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/tomu_scho_tolerantniy.html

8. Самар В. Меджліс підтримає Тимошенко без НАТО і ЧФ? / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2009. – 11 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/medzhlis_pidtrimaє_timo-shenko_bez_nato_i_chf.html

9. Самар В. Чи залишиться Крим літньою політичною столицею? / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2005. – 14 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/chi_zalishitsya_krim_litnoyu_politichnoyu_stolitseyu.html

10. Самар В. Якщо такі друзі... / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2005. – 4 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/yakscho_taki_druzi.html

11. Самар В. ВсеСоюзний парламент / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2005. – 18 березня 2005, №10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/vsesoyuzniy_parlament.html

12. Евтюшкин И. Этапы становления Русской общины Крыма / И. Евтюшкин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rus-crime.ru/cms/?go=mon&in=view&id=18>

13. Русский блок Севастополя. – 2006. – 11 августа.

14. Российская община Севастополя. – 2005. – №9.
15. В Криму Блоку Януковича не буде, тут створили Блок «За Януковича!» 19.12.2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/938083.html>
16. Дейч Б.Тема кримського референдуму могла б і не виникнути... Борис Дейч // Дзеркало тижня. – 2006. – 10 березня. №9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/tema_krimskogo_referendumu_mogla_b_i_ne_viniknuti.html
17. Молодіжна альтернатива Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ya.org.ua/old/site_ie/memoirs/novost/nov_ma4.htm
18. Кириченко І. «Остов» Крим та його «вісь» / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2008. – 11 квітня. №14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/ostov_krim_ta_yogo_vis.html
19. Притула В. «Кримський якір» для України? Три тактики російської політики в Криму. 05.05.2009 / В. Притула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/1622062.html>
20. В Криму появился блок «За Януковича». 26.01.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/281334-v-krymu-pojavilsja-blok-za-janukovicha.html>
21. Лідер громадсько-патріотичного об'єднання «Російський фронт Сергія Шувайникова», депутат Верховної Ради Криму Сергій Шувайников відмовився балотуватися до кримського парламенту за списком «Російського об'єднаного блоку «Крим-Росія», другим номером якого він є. 26.02.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/940705.html>
22. Две хорошие новости из Крыма: 18.10.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://narodna.org.ua/news/2005/10/18/2329/>
23. Про створення виборчого блоку Куніцина оголосили в Криму. 16.12.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radio-svoboda.org/a/938023.html>
24. На прошлой неделе Крым посетила Наталия Витренко – лидер блока «Народная оппозиция» // Крымская правда. – 2006. – 4 февраля.
25. Наталия Витренко предложила Крыму новую Конституцию. 07.03.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/main/2006/03/07/246111.html>
26. ВО «Свобода» стурбовано ситуацією в Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tiahnybok.info/dokumenty_zayava/dokument000469.html
27. Програма ВО «Свобода». Програма захисту українців. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/

28. В Криму прихильники КПУ зірвали акцію, присвячену пам'яті жертв Голодомору. 13.11.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/645295-v-krimu-prihilniki-kpu-zirvali-akciyu-prisvyachenu-pamyati-zhertv-golodomoru>

29. Центральна виборча комісія. Парламентські вибори 2006. Результати голосування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001>

30. Пригула В. В Криму нарастають акції протесту проти фальсифікації результатів виборів до парламенту автономії. 29.03.2006 / В. Пригула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radio-svoboda.org/content/article/942147.html>

31. Пригула В. Чого вартий Російський блок без Партії регіонів? 22.09.2009 / В. Пригула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/1828620.html>

32. Стадник В. Автономна Республіка Крим. Порівняльний аналітичний звіт (2005–2006 рр.) / В. Стадник. – К., 2006.

33. Самар В. Перший територіальний... / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2007. – 12 жовтня. №38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/pershiy_teritorialniy.html

34. Самар В. Штормове попередження / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2007. – 22 червня.

35. Аналіз розкладів політичних сил після парламентських виборів в Україні. 22.11.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vybory.org/articles/1221.html>

36. Придумали назву регіоналам, які стверджують, що до Партії регіонів не мають відношення, - УРА. 14.08.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://patent.net.ua/intellectus/inteligibilisation/wonders/1797/ua.html>

37. 19 тисяч двійників налічили «бютівці» в кримських списках. 24.09.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/24sep2007/phalsiphikazhiya.html>

38. Партії і блоки терміново змінюють своїх представників у виборчих комах. 26.09.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/26sep2007/izbirkom.html>

39. Центральна виборча комісія. Позачергові парламентські вибори 2007 року. Результати голосування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>

40. Бурковський П. Чи відкриє президент Янукович шлях до відокремлення Криму? 26.01.2010 / П. Бурковський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/columns/2010/01/26/4668889/view_print/

41. Клименко А. Крим. Громадянська діагностика / А. Клименко // Дзеркало тижня. – 2008. – 17 жовтня. №39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/krim_gromadyanska_diagnostika.html

42. Самар В. Доки грім не вдарив / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2008. – 10 жовтня. №38.

43. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» виступає за скасування Кримської автономії. 29.06.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krym.svoboda.org.ua/news/documents/00025668/>

44. Звернення Всеукраїнського Об'єднання «Свобода» до всіх національно-патріотичних сил. 23-28.09.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krym.svoboda.org.ua/news/documents/00025828/>

45. Крымские татары назвали Волгу «предводителем психов» украинской политики. 13.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/403302-krymskie-tatary-nazvali-volgu-predvoditelem-psihev-ukrainskoj-politiki>

46. Кримські регіонали вимагають від «свого» спікера піти по-доброму. 14.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/krimski-regionali-vimagayut-vid-svogo-spikera-piti-podobromu.html>

47. Притула В. Проросійські організації Криму висувають свого претендента у Президенти України. 21.04.2009 / В. Притула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/1613094.html>

48. Мальгин А. Русский Крым в посторанжевой Украине. Новые реалии – старые проблемы / А. Мальгин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.diaspory.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=27:malgincrimea&catid=10:articles&Itemid=19

49. Сепаратистам в Крыму дали по 3 года. 11.03.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://newsland.com/user/4296756234/content/separatistam-v-krymu-dali-po-3-goda/4141522>

50. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.) / Енциклопедичний довідник / за ред. М. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С.439.

51. Грач и Волга объединились в блок «За Новый Крым». 11.04.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qha.com.ua/ru/politika/grach-i-volga-obedinilis-v-blok-za-novii-krim/44796/>

52. Кримський ЄЦ очолив Куніцин. 23.06.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/krimskii-yets-ocholiv-kunitsin.html>

53. Что может произойти в Крыму, если избиратель проигнорирует выборы и даст возможность проголосовать за себя другим. 27.01.2010

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avdet.org/ru/2010/01/27/chto-mozhet-proizojti-v-krymu-esli-izbiratel-proignoriruet-vybory-i-dast-vozmozhnost-progolosovat-za-sebya-drugim/>

54. Межрегиональные связи автономии и регионов Российской Федерации выйдут на качественно новый уровень. 05.05.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.crimea.ua/ua/index.html>

55. «Російський» Крим не буде підтримувати Януковича. 22.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/prorosiiskisili-krimu-rozcharovani-yanukovichem.html>

56. Російська громада Криму вирішила підтримати Януковича на виборах Президента. 28.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/981776-rosijska-gromada-krimu-virishila-pidtrimati-yanukovicha-na-viborah-prezidenta>

57. Притула В. Результати президентських виборів у Криму: виборців менше, змін більше [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/1932318.html>

58. Арсеній Яценюк: Крим не частина Донецької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://frontzmin.org/ua/media/news/none/748-arsenij-jatsenjuk-krim-ne-chastina-donetskoyi-oblasti.html>

59. Стриж В. Вибори в Криму: макіївські проти кримських 06.10.2010 / В. Стриж [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/409886-vibori-v-krimu-makijivski-proti-krimskih.html>

60. Вовнянко Д. Часи підкорення Криму. Автономія Криму стає все більш примарною. 10.02.2011 / Д. Вовнянко, В. Вовк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/16891>

61. Партии, прошедшие в ВР АРК, потратили на избирательную кампанию свыше 6 млн грн. 25.10.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.allcrimea.net/news/2010/11/25/1290666600/>

62. Тищенко Ю. Парадоксальна кримська кадрова мапа: «старі кримські» проти нових макіївських / Ю. Тищенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://together.lviv.ua/index.php?id=1245>

63. Партія «Руський блок» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/vyboru2012/party/p30>

64. Анексія: острів Крим. Хроніки «гібридної війни». Уривок з книги Тараса Березовця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espreso.tv/article/2015/08/26/quotaneksiya_ostriv_krym_khroniky_quotibrydnoyi_viyuquot_uryvok_z_knygy_tarasa_berezovcya

65. Ідеологічні та програмні аспекти активності українських політичних партій у виборчий період. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1035/>

66. Андрусечко П. Хто підіграє Росії в Україні? / Петро Андрусечко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/1333/>

67. Енвер Абібулла. Виборча кампанія в Криму: мінімум шансів для опозиції. 30.08.2012. / Абібулла Енвер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2012/08/120830_crimea_elections_ko.shtml

68. В новой Верховной Раде будет 20 условных крымчан и два севастопольца. Наибольшая доля крымчан – во фракции «УДАРа», наименьшая – у «Свободы». 12.11.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sobytiya.info/news/12/26652>

69. (Анти)Фашистська істерика в Криму та дельфіни. 20.05.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.old.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/039224/>

70. Російський одіозний політик дав зрозуміти, що РФ примушуватиме Україну до слов'янської єдності «антифашистським фронтом». 17.05.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/79739>

71. Горбулін В. Тези до другої річниці російської агресії проти України. 18.02.2016 / В. Горбулін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uacrisis.org/ua/40347-gorbulin-tezy>

72. В Симферополі на митингі держали плакати «Навеки с Россией» (фото). 02.12.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/regions/krym/v-simferopole-na-mitinge-derzhali-plakaty-naveki-s-rossiey-479242.html>

73. Антимайдан в Криму: «Мы никогда не отречемся от матери-России» (фото). 09.12.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/regions/krym/antimaydan-v-krymu-my-nikogda-ne-otrechemsya-ot-materi-rossii-481186.html>

74. У Криму судитимуть экс-голову партії «Русский блок» за вимагання. 31.05.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.krymr.com/a/27771152.html>

75. ПР готує в Криму антимайдан з вимогою незалежності півострова – Сиротюк. 14.12.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_pr-gotyue-v-krimu-antimajdan-z-vimogoyu-nezalezhnosti-pivostrova-sirotiuk/531970

76. Парламент Крыма: «Власть в стране пытается захватить горстка политиканов и авантюристов». 02.12.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/regions/krym/parlament-kryma-vlast-v-strane-pytaetsya-zahvatit-gorstka-politikanov-i-aventyuristov-479184.html>

77. В Криму заборонили діяльність та символіку Свободи. 27.10.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/01/27/7011553/>

78. В Криму скасували заборону діяльності Свободи, попросивши про допомогу Пшонку. 07.02.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/7/7013144/>

79. Партія регіонів повинна запобігти проведенню нелегітимного референдуму в Криму, – Мірошніченко. 08.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.112.ua/polityka/partiya-regioniv-povinna-zapobigti-provedennyu-nelegitimnogo-referendumu-v-krimu-miroshnichenko-31617.html>

80. Політична карта тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим: Перший звіт ОПОРИ. 22.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.oporua.org/vybory/politychni-karty-oblastei-2014/5387-politychna-karta-tymchasovo-okupovanoji-terytoriji-avtonomnoji-respubliky-krym-pershij-zvit-opory>

81. ПР и КПУ не выгоняют однопартийцев, поддерживающих отделение Крыма – Соболев. 15.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/896826-pr-i-kpu-ne-vyigonyayut-odnopartiytsev-podderjivayuschih-otdelenie-kryima-sobolev.html>

82. Кримська Партія регіонів у понеділок відокремиться від української і змінить назву. 13.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbnews.com.ua/ua/news/115496/>

83. Галимова Н. Россия готовит партийный десант в Крыму Российские партии готовятся к политстроительству в Крыму. 19.03.2014 / Н. Галимова, П. Матвеева, А. Братерский, Д. Евстифеев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gazeta.ru/politics/2014/03/19_a_5955909.shtml

84. Создатели Партии регионов и Русского единства в Крыму создают Единую Россию. 13.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jankoy.org.ua/sozdateli-partii-regionov-i-russkogo-edinstva-krymu-sozdayut-edinuyu-rossiyu/>

85. Партія регіонів в Криму повністю перейшла в «Єдиную Росію». 21.01.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uapress.info/uk/news/show/57916>

86. Обличья зради: як формується влада в анексованому Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lb.ua/news/2014/09/04/278216_oblichhya_zradi_yak_formuietsya_vlada.html

87. Мінюст Росії включив меджліс до списку екстремістських організацій. 19.04.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/04/160419_majlis_russia_extremism_sd

88. Звернення в.о. Президента України, Голови Верховної Ради України Олександра Турчинова з приводу подій у східних областях України. 08.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/21308-zvernennya-vo-prezidenta-ukrajini-golovi-verkhovnoji-radi-ukrajini-oleksandra-turchinova-z-privodu-podij-u-skhidnih-oblastyah-ukrajini>

89. Дії лідерів та членів КПУ, спрямовані на порушення суверенітету і територіальної цілісності України. 11.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obljustif.gov.ua/wp-content/uploads/2015/02/Diyi-lideriv-ta-chleniv-KPU-1.pdf>

90. Партія «Руський блок» затыгує судовий розгляд. 07.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://k-z.com.ua/sudebnye-khronyky/30583-partiya-ruskij-blok-zatyague-sudovij-rozglyad>

91. Суд заборонив діяльність Партію «Руський блок». 13.05.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.5.ua/polityka/sud-zaboroniv-diyalnist-partiji-russkij-blok-32741.html>

92. Мисник Н. Як київські суди кримські справи розглядають. 23.05.2014 / Н. Мисник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/blog/politics/3367835/>

93. Департамент державної реєстрації Міністерства юстиції України. Політичні партії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiya/

94. Кувардин А. В. Freedom House: Выборы в оккупированном Крыму не легитимизируют российскую власть. 19.09.2016 / А. Кувардин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bun.com.ua/2016/09/19/freedom-house-vibori-v-okkupirovannom-krimu-ne.html>

РОЗДІЛ 4.

ВПЛИВ НЕЛЕГАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ АКТОРІВ НА ПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ У РЕГІОНІ

Крим за всю історію незалежності України був одним із найбільш криміналізованих (поряд із Донбасом) регіонів нашої держави. Засилля організованої злочинності на півострові наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. бере свій початок із суспільно-політичної ситуації і з позиції низки західних теорій є цілком закономірним явищем.

Так, бельгійський статист А. Кетле дійшов висновку про об'єктивний і суспільно обумовлений характер злочинності. «Суспільство, – писав він, – містить у собі зародок усіх майбутніх злочинів тому, що в ньому криються умови, що сприяють їх появі; воно, так би мовити, готує злочин, а злочинець є тільки знаряддям» [1, с. 16]. Він вважав, що швидке зубожіння, перехід від добробуту до бідності обов'язково призводять до злочинної поведінки. Слідом за ним Г. Манхейм стверджував, що «кожне суспільство має такі типи злочинності і злочинців, які відповідають його культурним, моральним, соціальним, релігійним і економічним умовам» [2, с. 422].

Ще одну причину швидкого зростання кримінальної активності у Криму можемо вивести із теорії соціальної дезорганізації (аномії) Е. Дюркгейма, відповідно до якої причиною зростання девіантної поведінки загалом і злочинності зокрема є розпад соціальної згуртованості і посилення ізоляції індивідів, соціальне розшарування, різний рівень соціального життя [3, с. 42]. Теорію Е. Дюркгейма розвинув Р. К. Мертон, який стверджував, що злочинна поведінка відчутно зростає, якщо в суспільстві понад усе звеличуються певні символи успіху, нібито загальні для населення в цілому, в той час як соціальна структура цього суспільства обмежує або повністю усуває доступ до законних засобів оволодіння цими символами для значної частини населення [4, с. 311]. Як відомо, саме такі процеси були характерними для всіх регіонів України у період розпаду СРСР та перші роки незалежності.

Пояснення засилля криміналу і появи організованих злочинних угруповань (далі – ОЗУ) в Криму знаходимо і в теорії «множинності факторів», згідно з якою причинами злочинності є

не один фактор, а їх велика група. Фактори при цьому мають різну природу: фізичну, кліматичну, територіальну, психічну, антропологічну, соціальну. Французький кримінолог В. Стансю виокремлює одинадцять факторів злочинності, які легко проєктуються на суспільну ситуацію у Криму:

- сучасна техніка, що дегуманізує людські закони;
- скупченість населення (чисельність міського населення у Криму, за результатами Всеукраїнського перепису 2001 р., становила 1274,3 тис. осіб, або 62,7%, сільського – 759,4 тис. осіб, або 37,3%) [5];
- конкуренція (за комфорт та багатство як показники моралі успіху);
- бідність;
- фрустрація (крах надій), що породжує агресію;
- боязнь нових хвороб цивілізації, нещасних випадків;
- нудьга в умовах масової культури дозвілля;
- алкоголізм (за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я у 2011 р. Україна перебувала на 5-му місці за рівнем споживання алкоголю у світі) [6];
- етнічно-психологічна несумісність, наприклад, кримських татар і слов'ян, міських і сільських жителів [7, р. 347–350].

Для Криму характерні особливості, які сприяли зростанню злочинності, і як наслідок, формуванню одних із найпотужніших на пострадянських теренах ОЗУ:

1). Насильницька депортація кримських татар, греків, вірмен, болгар, німців і подальша їх репатріація та переселення в Крим слов'янського населення, що породжувала етнічно-психологічну несумісність жителів Криму. Крім того постійний рух населення і його різнорідний етнічний склад сприяв створенню кланів і угруповань за земляцькою, етнічною чи національною ознаками;

2). Наявність великої кількості військових і військово-морських баз, які у період економічної кризи і соціальної нестабільності 1991–1995 рр. стали джерелом а) зброї і б) людей із певними морально-психологічними характеристиками, які, не маючи можливості працевлаштування, ставали членами ОЗУ;

3). Легкий доступ до зброї і вибухових речовин внаслідок: а) розкрадання майна військових баз; б) наявної зброї з часів

Другої світової війни; в) транзиту зброї між «гарячими точками» на Кавказі і у Придністров'ї;

4). Часті зміни підпорядкування і адміністративно-територіального поділу, що породжувало додаткову невпевненість у жителів півострова;

5). Особливу жорстокість і «беспредел» кримських ОЗУ можна пояснити відсутністю на півострові великих тюрем, зон і таборів, внаслідок чого тут не сформувалася класична кримінальна еліта (до 1989 р.), що дотримувалася певних правил – «понятій»;

6). Недосконалість законодавства і незрозумілість підпорядкування силових відомств на півострові у першій половині 1990-х рр. сприяли систематичному порушенню правових норм і стояли на перешкоді ефективній боротьбі проти організованої злочинності;

7). Основою економіки Криму був туризм, що в дійсності означало наявність значної кількості людей з грошима, які хочуть розваг і, як наслідок, притягують кримінальний елемент.

Формування ОЗУ, за твердженням кримських правоохоронців, відбувалося «в умовах відродження приватного підприємництва на базі дрібних неформальних силових структур, протиправна діяльність яких, в основному рекет, на початковому етапі протікала в рамках кооперативного руху» [8]. По мірі накопичення досвіду і коштів коло інтересів організованих кримінальних угруповань поширюється на такі сфери економіки, як промислове виробництво, туристичний бізнес, банківська діяльність. При цьому ними робляться успішні спроби взяти під свій контроль не лише нові ринкові структури, але й державні.

За даними кримської міліції, до середини 1991 р. на території Криму сформувалися два найбільш потужних ОЗУ: «Сейлем» і «Башмаки» [8]. За свідченням ЗМІ, ОЗУ «Сейлем» зорганізувалося на самому початку 1990-х рр. навколо багатопрофільного кооперативу «Сейлем». Лідером злочинного угруповання був перший кримський авторитет В. Гужев («Гуня»), членами – О. Слатвінський («Жираф»), О. Пономаренко («Пономар»), О. Вишняков («Вишня»), С. Воронков («Воронок») та ін. [9]. За різними версіями, ОЗУ отримало свою назву від: 1) назви американського міста Сейлем, штат Орегон, побратима Севастополя з 1986 р.; 2) популярної на початку 1990-х рр. марки сигарет «Salem»;

3) однойменного ресторану у Сімферополі, де збиралися представники угруповання [9]. Тривалий час складовою частиною «Сейлема» було ОЗУ «Казино», відоме також як «Угруповання «Х»» або «Банда Хавича» (знищене у 1995 р.; ватажок – Є. Хавич). У керівне ядро «Сейлема» у середині 1990-х рр. входили як кримінальні елементи з багаторічним стажем, так і представники «нової хвилі» у віці 30–35 років. Останні – переважно колишні комсомольські працівники та спортсмени. Значний відсоток серед них становили євреї і вірмени, які мали потрібні зв'язки за межами Криму, зокрема, в Ізраїлі, Вірменії та Нагірному Карабасі [8].

Іншу злочинну групу, яка з часом отримала назву «Башмаки», на початку 1990 р. організував кримінальний авторитет О. Ткачов («Сахан»), до якої також увійшли В. Башмаков зі своїми зведеними братами, О. Дзюба («Алік»), Г. Слепінін, В. Рачковський та ін. Бригада спеціалізувалася в основному на вимаганні грошей у підприємців і замовних вбивствах [8].

У середині 1991 р. ОЗУ «Ткачова» почало війну за розподіл сфер впливу з угрупованням «Сейлем», під час якої 4 листопада 1991 р. було вбито члена «Сейлема» С. Оразмурадова («Сакура») [10, с. 33, 36]. У відповідь «сейлемовці» обстріляли автомобіль, у якому їхали спонсор групи О. Ткачова К. Кравченко («Краб») (вбитий) і Л. Миримський (поранений) [11]. Внаслідок оперативних дій міліції було заарештовано й ув'язнено О. Дзюбу і членів його бригади, а також заарештовано і звільнено через місяць В. Башмакова і М. Кожухаря. О. Ткачова затримали на початку 1992 р. в Сочі, де він прикинувся божевільним. Восени 1993 р. О. Ткачова етапували з Сухумі і помістили в сімферопольську психлікарню, де він невдовзі був убитий [11]. Відразу після арешту «Сахана» фактичним лідером злочинного угруповання став В. Башмаков, від прізвища якого воно і отримало свою назву – «Башмаки» [11].

Після чергового звільнення О. Дзюба почав боротьбу за вплив в угрупованні. Внаслідок протистояння між В. Башмаковим і О. Дзюбою у травні 1993 р. був убитий товариш остатнього – С. Тимофєєв («Джонік»), а на самого О. Дзюбу було скоєно низку замахів. Так, у вересні 1993 р. під час спроби замаху на О. Дзюбу внаслідок невмілого поводження з вибухівкою загинуло декілька підривників, а згодом його машину розстріляли – троє членів

бригади загинули, а сам «Алік», який отримав важкі поранення, виїхав на лікування до Німеччини [10, с. 46, 12].

21 червні 1994 р. на замовлення О. Дзюби на трасі Сімферополь–Євпаторія В. Башмаков був розстріляний [13]. Серед мотивів вбивства були перерозподіл сфер впливу і великий борг О. Дзюби перед «Башмаками». О. Дзюба, маючи надійне алібі (на час вбивства він перебував на лікуванні у Німеччині) поширював чутки про причетність до вбивства севастопольського кримінального авторитета Є. Поданєва (злочинна група якого тривалий час була союзником «Башмаків») [10, с. 58–60; 13]. Але «Башмаки» вираховували справжнього замовника і по черзі вбили дочку, сина і дружину О. Дзюби. Після смерті дружини самогубством покінчив – у всякому разі за офіційною версією – і сам «Алік» [14]. Після вбивства лідера «башмаків» угруповання очолили М. Кожухар («Коля Молдаван») і О. Данильченко («Данило») [12].

Поряд із великими ОЗУ у Криму діяли і менш потужні. До них відносимо ОЗУ «Греки», «Руляка», «Білого», «Слони», «Імдат» та ін.

ОЗУ «Греки», як і багато інших злочинних груп, виникло на початку 1990-х рр. і остаточно сформувалося до 1994 р. Ватажком угруповання був К. Савопуло, якого у кримінальному світі звали «Греком». У середині 1990-х «Греки» контролювали кілька промислових підприємств, у тому числі завод «Сільгоспдеталь», мережу ресторанів «Марина», десятки магазинів, барів, практично всі пункти обміну валют на Центральному ринку Сімферополя. Це угруповання втручалося у сферу інтересів як «Башмаків», так і «Сейлема». Але відкрите протистояння почалося саме з останнім через претензії «Греків» на Бахчисарайський винний завод і через небажання «Сейлема» повертати К. Савопуло борг у 500000 доларів. Кровопрोलитна війна між ОЗУ тривала з серпня 1994 р. до жовтня 1995 р. і закінчилася перемогою «Сейлема» після вдалого замаху на життя К. Савопуло [15].

Ще одним значним ОЗУ на півострові було кримінальне угруповання, створене І. Руляком. Діяло воно у Севастополі самостійно і не підпорядковувалося місцевому кримінальному авторитету Є. Поданєву. Банда займалася здирництвом, торгівлею зброєю і людьми, виконувала замовні вбивства, а також мала легальний бізнес. Часом розквіту ОЗУ «Руляка» стала середина 1990-х рр.,

коли точилися кримінальні війни між великими мафіозними кланами. Після вбивства Є. Поданєва проти І. Руляка ополчилися «Башмаки». На нього було скоєно кілька невдалих замахів. У 1998 р. він і ще 15 членів його угруповання були заарештовані і засуджені до різних термінів ув'язнення за організацію ОЗУ [16].

Доволі потужним злочинним об'єднанням на Південному березі Криму (далі – ПБК) було ОЗУ «Білого» (лідер – В. Макаров («Білий»)). Починало це угруповання з рекету місцевих кооператорів і до 1994 р. зосередило у своїх руках величезні кошти і владу. В. Макарову належали майже всі великі магазини, ресторани, бари і кафе в Феодосії, Судаку та прилеглих курортних містечках, а його люди контролювали місцеві пансіонати і санаторії. ОЗУ «Білого» вдалося налагодити зв'язки з місцевими чиновниками і отримувати через них необхідну інформацію [17]. Як писала газета «Сегодня», В. Макаров «фактично підмінив собою мерію. Відомо, що без його згоди в місті не вирішувалося жодне кадрове питання, а співробітники міліції і прокуратури, як кажуть слідчі, частенько виконували його накази» [18]. Підпорядковувалась ця злочинна група ОЗУ «Башмаки» [17].

Улітку 1995 р члени ОЗУ «Білого» спровокували масові заворушення серед кримських татар. Приводом для них стало вбивство чотирма членами банди двох кримськотатарських хлопців у селищі Курортне під Судаком. У відповідь обурені кримські татари, що зібралися з усього Криму, спалили велику кількість магазинів, ресторанів і автомобілів, що належали членам угруповання. Збитки ОЗУ тоді обчислювалися сотнями тисяч доларів. Після розгрому угруповання в 1998 р. міліція повідомила, що в підпорядкуванні В. Макарова було більше 100 осіб [19]. Стосовно ОЗУ було порушено 30 кримінальних справ, а її лідерів оголосили в розшук. Сам В. Макаров покарання уникнув. Зі слів Г. Москаля, у 1990-ті рр. в ОЗУ «Білого» входив О. Бартенєв («Майор»), депутат Верховної Ради Автономної Республіки Крим (далі – АРК) у 1998–2010 рр. та міський голова Феодосії у 2010–2013 рр. [20].

Єдиною кримінальною структурою в Криму, сформованою виключно на етнічній основі, було кримськотатарське ОЗУ «Імдат» (ватажок – Алі-Ага Османов) [21]. Виникло воно одночасно із масовим поверненням кримських татар на початку 1990-х рр. і було покликане захищати своїх одноплемінників від

«наїздів» інших кримінальних груп [22]. Насправді основою діяльності ОЗУ був рекет і «кришування» бізнесу татар у місцях їх компактного проживання (переважно Бахчисарай, Судак, Феодосія і Білогірський район) [23; 24]. Також бойовики «Імдата» брали активну участь у згаданих вище масових заворушеннях у Судаку влітку 1995 р. [25]. Деякий час «Імдат» співпрацював зі злочинною групою О. Дзюби, внаслідок чого фактично був знищений «Греками» і «Сейлемом» [22]. Остаточного угруповання було розгромлене міліцією у 1998 р. Деякі ЗМІ пов'язують діяльність цього ОЗУ із М. Джемілевым і однойменним «Імдат-банком», через який проходили кошти з бюджету України на облаштування кримських татар [26].

Окремо від інших стоїть також організоване злочинне угруповання, яке діяло під керівництвом Є. Поданєва і фактично контролювало Севастополь у 1991–1994 рр. Його лідер відомий як засновник єдиного на пострадянському просторі кримінально-політичного утворення – Християнсько-ліберальної партії Криму (далі – ХЛПК; зареєстрована у квітні 1994 р.). Значення, яке мала відіграти партія у Криму, підтверджує те, що на церемонії її реєстрації були присутні Президент Криму Ю. Мешков, міністр економіки України Р. Шпек, командувач Військово-морськими силами України Б. Кожин та інші впливові особи [27]. Менше ніж за два місяці після створення чисельність партії становила за різними підрахунками від 140 до 160 тис. осіб. Її членами ставали представники найрізноманітніших категорій населення – спортсмени, бізнесмени, державні чиновники, політики, науковці, кримінальні авторитети. Зокрема, до партії входили місцеві підприємці С. Кондратевський та С. Шурига, контр-адмірал С. Рибак, економіст О. Бородін, колишній мер Севастополя В. Єрмаков, настоятель Свято-Нікольського храму отець Г. Поляков (саме він запропонував називати партію «християнською»), генеральний директор Кримського об'єднання «Інтурист» В. Осинський та ін. [27]. По суті, членство у партії було примусовим, а Є. Поданєву вдалося створити систему «узакононого» рекету під прикриттям внесків на її діяльність [28]. ХЛПК займала проросійську позицію. У Росії появу партії сприйняли позитивно – її діяльність підтримував Конгрес російських громад на чолі з Д. Рогозіним [29].

Проіснувала партія недовго. 29 червня 1994 р. її лідера Є. Поданєва було вбито на поминках кримінального авторитета В. Башмакова членами ОЗУ «Башмаки» (через підозру, що Є. Поданєв міг бути замовником вбивства їхнього лідера) [10, с. 61–64]. Наступним головою ХЛПК було обрано М. Корчелаву, якого також було вбито 30 липня 1994 р. Невдовзі від рук кілерів загинули касир ХЛПК О. Рулев та член політради партії С. Турукало [10, с. 66]. Вбивства лідерів ХЛПК тривали до осені 1994 р. і припинилися лише тоді, коли партія заявила про свій саморозпуск.

Таким чином, Християнсько-ліберальна партія Криму проіснувала менше півроку і за цей час не справила помітного впливу на політичну ситуацію на півострові. Експертне середовище не має однозначного погляду на причини знищення партії, яка через вбивства своєї лідерів отримала також назву «партія розстріляних». О. Кочкіна, автор книги про організовану злочинність у Криму «Кримський гамбіт», припускає, що Є. Поданєв, як і В. Башмаков, «ринувшись у велику політику як проросійські фігури, прорахувалися з вектором, нарobili помилок і їх просто прибрали» [10, с. 68]. За іншою версією, вбивство Є. Поданєва і його наступників на посаді голови партії – це робота спецслужб [30].

Інше ОЗУ – «Сейлем» – утвердилося як домінуюча сила злочинного світу у Криму до середини 1990-х рр. За деякими даними, угруповання нараховувало у той час до 1200 бойовиків [8]. Причини могутності криються в тому, що: 1) ОЗУ в боротьбі за зони впливу фактично знищило конкуруючі мафіозні клани (ОЗУ «Греки», ОЗУ «Імдат», ОЗУ «Дзюби») та значно послабило свого головного противника – ОЗУ «Башмаки» (відсікаючи їх від легальної економічної діяльності, – перш за все, в таких перспективних галузях, як банківський бізнес, ринок нерухомості і цінних паперів, і не даючи конкурентам вийти за рамки тіньового бізнесу) [8]; 2) «Сейлем» раніше інших кримінальних структур почав здійснювати свою легалізацією (шляхом створення спілок, товариств, благодійних фондів, партій; працевлаштування радниками посадових осіб (наприклад, С. Воронков був радником віце-спікера Верховної Ради АРК А. Данеляна); отримання депутатських мандатів різних рівнів) [8; 9; 31].

Стрімко зростаючий економічний потенціал підштовхував лідерів ОЗУ до завоювання політичної влади. Як стверджував

А. Сенченко, «першими у політику пішли «Башмаки». Але вони не робили це публічно. Так, вони були «вхожі» у кабінети можливо-владців раніше. Але вони не намагалися легалізуватися у політиці публічно. А «Сейлем», він якраз цим грішив. Вони самі пішли у депутати» [10, с. 47].

Згідно з журналістськими розслідуваннями, входження «Сейлема» у велику політику розпочалося у 1991 р. із встановлення контактів з найближчим оточенням останнього першого секретаря Кримського обкому КПРС М. Багрова (згодом голови Верховної Ради АРК) [8]. При чому цей процес не був одностороннім – кримські партійні функціонери також визнавали потребу співпраці. За словами секретаря з ідеології Кримського рескому КПУ О. Форманчука (1991), «у суспільно-політичній ситуації, що склалася на той час, для утримання влади в Криму злиття правлячих кіл з мафіозними структурами стає “неминучим і доцільним”» [8; 32].

Напередодні 1994 р. в Криму остаточно сформувалися два угруповання, які боролися за владу. Їх політичними вивісками стали легальні політичні об'єднання: фракція «Республіка» у Верховній Раді АРК і Партія економічного відродження Криму* (далі – ПЕВК). Економічну базу кожного становили «неформальні» структури – «Башмаки» і «Сейлем». Обидва угруповання по черзі приходили до керівництва Верховною Радою АРК залежно від того, яка з них акумулювала в той чи інший момент більшу кількість депутатських голосів [33].

ПЕВК являла собою симбіоз колишніх партійних апаратників, які підтримували уряд і підприємців, що перебували під захистом злочинних угруповань. Її основними цілями були влада, гроші, власність та імунітет від судового переслідування, який набувався разом із отриманням депутатських мандатів [34]. Декларуючи прихильність до соціально-демократичних цінностей, ПЕВК переважно здійснювала захист інтересів бізнесу, за що отримала назву «партії жирних котів» [9]. За твердженням одного із засновників

---

* Партія економічного відродження Криму виникла 1 листопада 1992 р. за ініціативи низки колишніх комуністів і партійних функціонерів (А. Данелян, А. Демиденко, А. Дудко, В. Єгудін, А. Єфименко, Е. Копиленко, Я. Резніков, А. Сенченко, О. Форманчук, В. Шевйов) і була офіційно зареєстрована під № 1 11 березня 1993 р.

ПЕВК А. Сенченка, виникла партія з ініціативи трьох груп – аграріїв, промисловців і підприємців, яких, відповідно, представляли В. Єгудін, Є. Копиленко і В. Шевйов [10, с. 44]. Зі слів Л. Грача, одним із головних лобістів створення ПЕВК був М. Багров [35]. Партія відразу заявила про свою проукраїнську позицію і вважалася на той час єдиною «державницькою» партією у Криму [10, с. 45].

Складалося враження, що ПЕВК не має нічого спільного з криміналом, хоч місцеве населення і журналісти підозрювали окремих членів партії у зв'язках з мафією. За твердженням газети «Коммерсантъ», В. Шевйов взяв на себе роль посередника між «Сейлемом» і представниками вищих органів влади республіки ще на початку 1992 р., а ПЕВК була безпосереднім результатом «спільної діяльності» колишньої партноменклатури і «Сейлема» та виразником їх волі й інтересів [8]. Публічно відкидаючи звинувачення в зв'язках із кримінальними структурами, В. Шевйов поширював про себе інформацію як про «авторитета», ставлячи при цьому перед собою мету чинити психологічний тиск на політичних опонентів та інших осіб, на яких було необхідно вплинути. Зокрема, за даними джерел у кримських правоохоронних органах, навесні 1994 р. А. Сенченко повідомив (з відома В. Шевйова) одному з членів уряду Є. Сабурову про те, що В. Шевйов є «хрещеним батьком» місцевої мафії, а тому нормальна діяльність уряду неможлива без врахування його інтересів. При цьому звучали недвозначні натяки на здатність В. Шевйова організувати фізичну розправу з «неугодними» [8]. В одному з інтерв'ю, вже після відставки, экс-прем'єр Є. Сабуров, характеризуючи події 1994 р., зазначив: «Кримський парламент – це не російський парламент і навіть не український. Там дуже багато представників бандформувань... Ви знаєте, що в Криму були певні перестрілки, що одна група прибрала три інші групи. Ця група добре представлена в парламенті» [36, с. 149]. Про тісний взаємозв'язок між керівництвом ПЕВК і ОЗУ «Сейлем» писав і А. Малигін. Він стверджував, що «за допомогою бойовиків цієї гангстерської «бригади» діячі ПЕВК організовували тиск на своїх політичних супротивників (так, наприклад, у 1995 р. спікер кримського парламенту Є. Супрунук організував побиття экс-спікера С. Цекова)», а «через пов'язані з криміналом банки близькі до ПЕВК підприємницькі структури здійснювали великі розкрадання і т. ін.» [36, с. 135–136].

Спираючись як на легальні (підтримка з боку бізнесу), так і на нелегальні (силовий блок «Сейлема») фактори, вплив ПЕВК почав швидко зростати. У вересні–жовтні 1993 р. у Верховній Раді АРК під контролем партії перебувало від 34 до 60 депутатів [37].

Зростала і чисельність самої партії – станом на кінець 1993 р. вона нараховувала близько 30000 членів і була другою за чисельністю партією півострова, поступаючись лише Союзу комуністів Криму [38].

Одночасно зростали і «політичні апетити» ПЕВК. На другому з'їзді партії у грудні 1993 р. було прийнято рішення взяти участь у президентських перегонах у Криму, підтримавши кандидатуру М. Багрова [39]. Поразка висуванця ПЕВК у виборах Президента у січні 1994 р. (М. Багров у другому турі виборів отримав лише 23%, тоді як Ю. Мешков – 75 % голосів виборців) підірвала позиції партії у Криму і значною мірою відобразилася на результатах виборів у Верховну Раду АРК [40, с. 51]. На виборах у парламент Криму ПЕВК висунула більше 70 кандидатів, але змогла здобути лише 2 мандати. Депутатами стали В. Шевйов і А. Данелян, і то останній пройшов як представник вірменської общини [41]. Втім, ПЕВК посилила свої позиції у Верховній Раді АРК за рахунок т. з. «незалежних депутатів» (яких у парламент пройшло 21) – кримських підприємців, які переважно тяжіли до ПЕВК [40, с. 52]. На виборах до Верховної Ради України у червні 1994 р. від ПЕВК було висунуто 17 кандидатів у народні депутати [41]. Правда, успіхи партії на цих виборах були ще скромнішими – депутатом українського парламенту від ПЕВК став лише В. Єгудін [42]. Під час президентських виборів 1994 р. ПЕВК робила ставку на перемогу Л. Кравчука і тісно співпрацювала з його оточенням (політичне об'єднання «Нове покоління») [8].

«Сейлем» і «Башмаки» певною мірою були включенні у кримську кризу 1994–1995 рр., коли Ю. Мешков був обраний Президентом Криму, а проросійські сили отримали більшість у Верховній Раді АРК. До кінця травня того ж року Президент Ю. Мешков і місцевий парламент зробили спробу повністю підпорядкувати собі всі кримські силові структури, включаючи підрозділи Служби безпеки України (СБУ) та Збройних сил України (ЗСУ). На думку Л. Пілунського, кримського журналіста, депутата Верховної Ради

АРК п'ятого скликання (2006–2010), голови Представництва Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва в АРК (2000–2009), кримінальні і тіньові структури були включені у цей процес таким чином: ОЗУ «Сейлем», група близька до депутатів В. Шевйова, А. Данеляна (ПЕВК) і люди, наближені до М. Багрова, протистояли Ю. Мешкову, тоді як ОЗУ «Башмаки» підтримували кримського Президента та блок «Росія» [43]. На боці «Башмаків» виступав і їхній союзник Є. Поданєв та очолювана ним ХЛПК, які сподівалися від уряду Є. Сабурова лібералізації підприємницької діяльності у Криму [44].

Після поразки на президентських і парламентських виборах 1994 р. в Криму ПЕВК взяла курс на дезорганізацію роботи вищих органів влади республіки [8]. В основі цієї протидії лежали їхні економічні інтереси. Частина кримських бізнесменів, що розбагатіла кримінальним чи напівкримінальним шляхом і яка звикла при розв'язанні проблем апелювати не до закону, а до хабарів чи сили, виступила проти нововведень «команди реформаторів» Є. Сабурова. До того ж частина місцевого бізнесу, що планувала взяти участь у приватизації кримської власності, боялася конкуренції з російським капіталом, який стояв за «сабурівцями». Інтереси і тих, і інших захищала ПЕВК [40, с. 57–58].

Парламентська опозиція на чолі з ПЕВК (у вересні 1994 р. до них приєдналися представники правлячого блоку «Росія», які були незадоволені розподілом керівних посад) рішуче виступила проти спроб Ю. Мешкова обмежити повноваження та ліквідувати Верховну Раду АРК. Згодом кримський парламент наклав мораторій на приватизацію, чим зірвав економічні плани уряду. Одночасно опозиція організувала мітинги в Сімферополі, вимагаючи відставки Є. Сабурова і його команди. Опозиційні депутати також виявили невідповідності у законодавстві, внаслідок чого було внесено зміни до Закону «Про Президента Криму», які значно обмежили можливості Ю. Мешкова (втратив право призначати глав місцевих адміністрацій та пропонувати Верховній Раді АРК кандидатів до Конституційного Суду Криму) [40, с. 58]. Під тиском парламентської опозиції на початку жовтня 1994 р. пішов у відставку уряд Є. Сабурова [40, с. 58]. 17 березня 1995 р. було скасовано Конституцію автономії і ліквідовано посаду Президента

Криму, внаслідок чого формальна влада зосередилася в руках спікера парламенту АРК, а керівники силових відомств та міністерств автономії призначалися у Києві [28]. Таким чином, одним із чинників відновлення контролю України над Кримом були заходи ПЕВК у парламентській та позапарламентській діяльності.

«Політична акція» з нейтралізації Ю. Мєшкова й усунення уряду Є. Сабурова принесла ПЕВК низку політичних дивідендів: 1) Партії вдалося значно підвищити свій рейтинг та посилити позиції на місцевому і загальнодержавному рівні, оскільки вона сприймалася мало не організатором перемоги «проукраїнських» сил у Криму [9]; 2) ПЕВК значно посилити свої позиції в уряді та парламенті Криму. Зокрема, партії вдалося провести своїх ставлеників на ключові пости в уряді – вони зайняли дві посади віцепрем'єрів, які курували економічні питання (один із них – А. Сенченко) [8]. У ЗМІ побутувала думка, що новий уряд АРК значною мірою сформований під впливом ПЕВК, а до членів уряду застосовувалися епітети «багровці», «шевійовці», «ставленики “жирних котів”», хоч сама ПЕВК заперечувала це [45]. Також ПЕВК вдалося «посадити» у крісло голови Верховної Ради АРК Є. Супрунюка (6 липня 1995 р. – 9 жовтня 1996 р.), якого «Первая Крымская» називала «дешевою іграшкою в руках «Сейлема»» [46] і характеризувала його як «політичний нуль без палички» [47]. При цьому інші посади були розподілені між сильними політичними фігурами: влітку 1995 р. віцепікером Верховної Ради АРК став А. Данелян, а В. Шевйов очолив спеціальну комісію з приватизації у кримському парламенті (цей пост, по суті, дозволив партії контролювати і управляти всіма процесами, пов'язаними з переділом кримської власності) [9].

У 1995 р. швидкими темпами зростала чисельність ПЕВК, з'являлися нові міські і районні організації [48; 49]. Станом на кінець 1995 р. чисельність самої партії становила близько 40 тис. осіб [50]. Крім цього, про своє входження в ПЕВК заявили конференції Християнсько-демократичного союзу Криму (створена 11 квітня 1994 р.; співголови Е. Кульбах і М. Юров) і Партії соціальних гарантій (створена 2 грудня 1993 р.; співголови Ю. Токач, Є. Фікс і В. Хрипунов), які мали у своїх лавах 10 тис. і 12 тис. осіб, відповідно [50; 51]. Якщо ж говорити про реальну

підтримку партії населенням Криму, то відповідно до соціологічних досліджень станом на 1996 р. її підтримувало 6,45 % жителів півострова, тоді як 50 % опитаних глибоко індіферентно ставилися до політичної ситуації в Криму [52].

Успішними для ПЕВК були місцеві вибори 1995 р. у Криму. Зокрема, представники партії отримали більшість місць у міських радах Євпаторії, Алушти і Ялти та районній раді Первомайського району [53]. У міській раді Ялти фракція ПЕВК становила 2/3 від загальної чисельності депутатів [54]. У Сімферопольській міській раді створено фракцію «Єдність», до якої увійшли 27 депутатів – членів і прихильників ПЕВК [55].

Водночас ці вибори відкрили шлях для представників криміналітету в місцеві органи влади. Як стверджував М. Корнієнко*, після місцевих виборів 1995 р. в Криму було «не менше 44 депутатів різних рівнів», що представляли кримінальні кола [56; 57]. Значна їх частина лобювала інтереси ПЕВК і ОЗУ «Сейлем».

Представництво «Сейлема» в місцевих органах влади та посада голови спеціальної комісії з приватизації Верховної Ради АРК, яку обіймав В. Шевйов, дозволили ПЕВК і «Сейлему» здійснити масштабний перерозподіл власності на півострові, внаслідок чого значна частина курортних об'єктів потрапила під їх контроль [9].

Характеризуючи ПЕВК зразка 1995–1996 рр., В. Притула влучно писав: «Партія економічного відродження Криму у цей час є однією з найвпливовіших в автономній республіці. Під її контролем перебуває керівництво місцевого парламенту. Її позиції сильні в уряді автономії і більшості місцевих рад. Має принаймні одного депутата у Верховній Раді України і намагається посилити свій вплив у столиці. ПЕВК спирається в основному на підприємницькі структури, однак декларує соціал-демократичні цінності. Опоненти називають її «партією жирних котів», а прихильники – «партією здорового глузду»» [58].

За твердженням А. Сенченка, остаточне переродження ПЕВК у політичну філію «Сейлема» відбулося в 1996 р. на одному із з'їздів партії. За його словами, список нового керівництва політичної сили був «як ніби взятий з комп'ютера якої-небудь зі спец-

---

* У листопаді 1995 р. – вересні 1997 р. – заступник міністра внутрішніх справ України – начальник ГУ МВС України в АРК.

служб по боротьбі з організованою злочинністю. І цей список, природно, прикрашали видні «сейлемівці» [9].

Зростання впливовості ПЕВК та розстановка представників «Сейлема» на низку важливих посад значно зміцнили позиції цієї ОЗУ в перерозподілі власності на республіканському рівні. Це, у свою чергу, викликало різкий спротив конкурентів і призвело до так званої «війни всіх проти ПЕВК» [57]. Це протистояння тривало як на *силовому (нелегальному – кримінальному) рівні*, так і на *цілком легальному – парламентському*.

Спочатку роль гальмівного механізму взяли на себе не правоохоронці, а кримінальні противники «жирних котів» – залишки «Греків» і «Башмаки» [9]. 1 лютого 1995 р. був обстріляний автомобіль директора виробничого об'єднання «Кримгаз» і члена ПЕВК В. Синельника. Від отриманих поранень він помер у лікарні [59]. Наприкінці лютого 1995 р. стався вибух у квартирі секретаря політради ПЕВК В. Селіванова, а згодом – напад на нього [10, с. 72]. 21 червня 1995 р. було вбито ще двох членів ПЕВК – керівників АТ «Кримнафтопродукту» В. Родіна і АТ «Кримтеплокомуненерго» В. Кузіна. Газета «Первая крымская» писала, що «цей відстріл був більше схожий на фізичне усунення осіб, які заважали комусь взяти під повний контроль увесь паливно-енергетичний комплекс півострова» [9]. 8 серпня 1995 р. скоєно побиття і замах на вбивство секретаря політради ПЕВК, підприємця О. Дудка [57; 60]. У серпні 1995 р. вбито члена ПЕВК, голову колгоспу ім. XIX партз'їзду Красногвардійського району В. Сіроштана, якого розстріляли на колгоспному полі [10, с. 78]. Восени 1995 р. сталася низка замахів на О. Вишнякова – його машину неодноразово обстрілювали, потім тричі намагалися підірвати [10, с. 78; 61].

Найважчим для партії став 1996 р. На початку року були вбиті два її члени, «сейлемівські» авторитети і одночасно депутати Сімферопольської міської ради С. Мишак («Кривоножко») і О. Вишняков [10, с. 85]. Навесні 1996 р. відбулася хвиля вибухів. 24 березня був підірваний торговий центр, що належав члену ПЕВК, генеральному директору будівельної фірми «Скіф-88» Я. Баркову. За кілька ночей з 1 по 8 квітня була підірвана низка об'єктів, співвласником яких був лідер партії В. Шевйов: ресторани «Селена» і «Ані» та автотехцентр «Шкода» [9]. У ніч на

11 квітня на пластиковій міні, закладеній у двері квартири, підірвався завсектором ЦК ПЕВК В. Свердловський. У постраждалого вибухом відірвало ноги, була поранена його дружина. У цю ніч така сама подія сталася у квартирі заступника голови ревізійної комісії ЦК ПЕВК С. Парфенчікова. Внаслідок вибуху ніхто не постраждав [58].

У відповідь на вибухи керівництво ПЕВК поширило заяву, у якій назвало вибухи «актами терору» і розцінило їх «як ще один прояв кримінального свавілля в Криму», а також зауважило, що «політичні опоненти діють протиправними методами» [58]. Керівники партії, проте, відмовлялися уточнити, хто конкретно мається на увазі. Лідер ПЕВК В. Шевйов лише конкретизував – це «ті, хто хоче підняти народ на бій» [58].

16 квітня 1996 р. з помпової зброї були обстріляні вікна офісу партії, на наступний день – вікна квартири члена ПЕВК, міністра культури АРК А. Литвиненка. 22 квітня 1996 р. пролунав вибух у магазині «Діадема», що належав начальнику охорони ПЕВК Р. Бородинському. 24 квітня – з автоматичної зброї обстріляні вікна квартири генерального директора фірми «ФЕСТ-Україна», члена ЦК партії Ю. Осинського. Куля, що влетіла у вікно, вбила його дружину [9].

На пленумі ПЕВК на початку травня 1996 р. В. Шевйов назвав причини цих замахів: «боротьба ПЕВК за наведення порядку, реальна можливість перемоги партії на виборах, стрімке зростання електорату партії» [62]. Також В. Шевйов, очевидно проводячи паралелі із серією вбивств вищого керівництва ХЛПК, заявив, що, «незважаючи на цілеспрямовану кампанію замахів, що ведеться проти членів партії, наявні вже жертви, ПЕВК здаватися не збирається: «ми не беззахисні, роль розстріляних нам не підходить» [62].

Після серії цих злочинів кримський парламент прийняв заяву «Про політико-правову ситуацію в Криму», в якій усе, що сталося, кваліфікувалося як «політичний терор з далекосяжними наслідками», а в міліції була створена слідчо-оперативна група з 22 осіб, яку очолив тодішній начальник кримської міліції М. Корнієнко. Під час оперативно-профілактичних заходів було задіяно понад 2 тис. працівників міліції, посилено патрулювання Сімферополя за участю Національної гвардії, організована охорона керівництва ПЕВК. Ці заходи не принесли бажаного результату, оскільки в ніч

на 14 червня 1996 р. були обстріляні вікна будинку В. Шевйова. Лідер ПЕВК, який у цей час був у відрядженні, розцінив подію як акцію, проведену з метою залякати його за «активну позицію в боротьбі з кримінальними угрупованнями» [9].

Одночасно із початком залякування і випадками фізичного знищення членів партії почалося протистояння між їхньою фракцією «Творення» («Созидание») у Верховній Раді АРК та рештою фракцій – «Союз», «Республіка», «Росія» і «Курултай».

Значною мірою позиції ПЕВК у Верховній Раді АРК похитнулися влітку 1996 р., коли проти неї почав виступати В. Кисельов, який написав серію викривальних статей і опублікував низку компрометуючих документів проти В. Шевйова, А. Данеляна, Є. Супрунюка та А. Гриценка. Під тиском компромату відбулася відставка А. Данеляна з посади в.о. голови і заступника голови Верховної Ради АРК, на місце якого обрано Р. Чубарова.

10 вересня 1996 р. 32 опозиційні депутати на прес-конференції у кримському парламенті розкритикували фракцію «Творення», ПЕВК і безпосередньо В. Шевйова і А. Данеляна за неспроможність виконати політичні обіцянки, а також звинуватили їх у масовому розкраданні кримської власності, участі посадових осіб у діяльності комерційних структур, зловживанні владою та потуранні корупції у правоохоронних органах. Підсумком прес-конференції стала заява опозиційних депутатів про створення у Верховній Раді АРК «Антикримінальної коаліції “Депутати проти злочинності і корупції”» [63]. Метою діяльності коаліції стала боротьба проти «Сейлема». Тоді ж у стінах парламенту В. Шевйова було названо «хрещеним батьком» «Сейлема», а А. Данеляна, М. Одеського і С. Воронкова насправді – його «авторитетами» [64]. ПЕВК заперечила всі звинувачення, акцентуючи увагу на власних досягненнях і відсутності впливу на парламент [65].

Під тиском «Антикримінальної коаліції» 9 жовтня 1996 р. у відставку пішов спікер Є. Супрунюк і вся Президія Верховної Ради АРК. Відставці передував і певною мірою посприяв скандал, пов’язаний з таємничим зникненням спікера 24 серпня 1996 р. (за словами Є. Супрунюка, він був викрадений і вивезений невідомими на північ Криму; опозиція звинуватила спікера в інсценуванні свого викрадення в політичних цілях) [66]. У Верховній Раді АРК

була сформована нова більшість (фракції «Союз», «Республіка», «Росія» і «Курултай»), яка 10 жовтня 1996 р. обрала головою парламенту В. Кисельова.

Утім, невдовзі більшість була знову переформатована, що дозволило ПЕВК 6 лютого 1997 р. відправити у відставку В. Кисельова і президію парламенту. Після призначення А. Гриценка головою Верховної Ради АРК протистояння між «Антикримінальною коаліцією» (фракції «Союз», «Республіка», «Росія») і «Антибандитським блоком» (так депутат М. Бахарев назвав коаліцію фракцій «Творення», «Єдність», «Курултай») продовжилося [67]. Впродовж лютого–березня 1997 р. представники «Антикримінальної коаліції» блокували роботу парламенту (відмова від реєстрації на засіданнях, блокування трибуни) через порушення законодавства під час виборів Президії Верховної Ради АРК [68]. У середині березня провладна більшість у Верховній Раді АРК (фракція «Творення») спробувала позбавити мандатів низку депутатів від «Антикримінальної коаліції». У відповідь останні оголосили голодування [69]. Незважаючи на низку звернень до центральної влади з проханнями і вимогами втрутитися в ситуацію, офіційний Київ не вживав активних заходів [70].

Українські журналісти вбачали у парламентському протистоянні гру більш потужних, ніж кримські депутати, гравців. В. Притула писав: «Частина місцевих спостерігачів розцінюють черговий конфлікт на кримському політичному «Олімпі» як протистояння проросійських і продержавних сил. Частина більш інформованих про те, що деякі депутати з парламентської більшості близькі до «сейлемівського» угруповання, а окремі депутати з «антикримінальної коаліції» «дружать» з членами «башмаківської сім'ї», вважає, що в черговому зіткненні зішлись два найпотужніших в Криму клани» [70].

Упродовж майже всього періоду спікерства А. Гриценка ПЕВК залишалася значною політичною силою. Станом на січень 1998 р. вона контролювала 40 депутатів у Верховній Раді АРК, у союзі з нею була фракція «Курултай» (14 мандатів) [34]. Позиціонування партії і характер прийнятих рішень дозволив британському політологу-україністу Т. Кузьо кваліфікувати її у згаданий період як «партію влади», що мала аналогічне значення як інші «партії влади» – НДП (з 1998 р.) і ПАРТІЯ РЕГІОНІВ (з 2006 р.) [71, р. 140–141].

Партія намагалася пройти і у всеукраїнську політику. У парламентських виборах 1998 р. ПЕВК брала участь спільно з Демократичною партією України (ДемПУ), створивши Виборчий блок партій «Блок Демократичних партій – НЕП (народовладдя, економіка, порядок)». Від ПЕВК до виборчого списку було включено 30 осіб, у т. ч. спікер кримського парламенту А. Гриценко [72; 73]. Втім, забігаючи наперед, варто зауважити, що «Блок Демократичних партій – НЕП (народовладдя, економіка, порядок)» програв вибори, набравши лише 1,22% голосів [74].

ПЕВК домінувала у кримському політикумі з часу створення до її значного послаблення у 1998 р., що відбулося одночасно зі знищенням ОЗУ «Сейлем». Центральна влада в Києві, вочевидь, тривалий час готувала ґрунт для боротьби з мафією. У жовтні 1997 р. начальником ГУ МВС України в Криму – заступником міністра внутрішніх справ України було призначено Г. Москаля. Складна криміногенна ситуація у Криму, постійні вуличні перестрілки, деморалізація міліції і її співпраця зі злочинним світом настільки на його приголомшили, що у одному з інтерв'ю він заявив: «Було таке враження, що потрапив в італійське Палермо часів мафіозних воєн» [75]. Г. Москаль відзначив і розмах та організованість кримського криміналу: «Коли я прийшов, якраз завершився процес «відстрілу» дрібних конкурентів... Бандитів налічувалося тисячі, і кожен з них чітко знав, чим йому займатися... Вільного бізнесу не було зовсім.... Так, у Криму була мафія. Не те що в Закарпатті: тупнув ногою – і всі розбіглися!» [75].

Не можна оминати увагою і резюме Г. Москаля про кримську організовану злочинність: «Те, що показують про Сицилію ..., це дуже дрібно порівняно з Кримом... *Тут державної влади не було* (виділено нами – М. Г.)» [10, с. 120]. Думку Г. Москаля можна підтвердити результатами соціологічного опитування на тему «Кому належить реальна влада в Криму?», проведеного Кримським центром гуманітарних досліджень у жовтні 1997 р. Відповідаючи на це питання, 17% опитаних «віддали владу» Президенту України, 13% – міліції, 9% – місцевим радам, 7% – уряду автономії, 4% – її парламенту. Ще 7% розподілилися між представником Президента в Криму, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України. Зате 61% опитаних визнав, що влада на півострові належить мафії [9].

У 1997 р. міць кримських кримінальних груп сягнула піку. Згідно з даними міліцейської статистики станом на кінець 1997 р. на півострові діяло «13 основних організованих злочинних формувань, 60 ОЗУ і 28 бригад» загальною чисельністю близько 1800 осіб (бойовики, представники комерційних структур, фінансові спонсори, лідери тіньового бізнесу) [10, с. 120].

До кінця 1997 р. практично весь приватний бізнес і велика частина державного сектору економіки були поділені між «Башмаками» і «Сейлемом»: ринки, торгівля, ремонт автомобілів, виробництво спиртних напоїв, вилов риби, транспорт і, звичайно, наркоторгівля і проституція [76]. Були поділені і регіони Криму. «Башмаки» контролювали Керч і Феодосію, а центр і ПБК – «Сейлем» [35]. Позиції останніх були міцнішими і надійно захищалися завдяки активному впровадженню у владу «підшефної» ПЕВК. «Сейлем», здійснивши низку заходів, фактично взяв під свій контроль Ялту з її досить добре розвиненою туристичною інфраструктурою – під тиском криміналу залишив свою посаду міський голова М. Діскін, місце якого посів секретар міської ради, член ПЕВК О. Калюсь [76].

Проте на перешкоді безроздільному пануванню «Сейлема» у Ялті та значній частині Криму став офіційний Київ, який вирішив взяти ситуацію під контроль. На початку 1998 р. Президент України Л. Кучма підписав Указ «Про забезпечення керівництва місцевими органами влади в м. Ялті та нормалізацію життєдіяльності міста», внаслідок чого було усунуто з посади в.о. міського голови О. Калюся, на місце якого призначено В. Марченка [36, с. 136]. Наступним кроком центральної влади стала тотальна перевірка міста спеціальною комісією під керівництвом тодішнього віце-прем'єра М. Белобородова, яка дійшла висновку, що «складна соціально-економічна ситуація в Ялті пов'язана з діяльністю кримінальних структур» і некваліфікованою міською владою [76]. Внаслідок роботи комісії було заарештовано колишнього мера Ялти М. Діскіна та порушено низку кримінальних справ проти місцевих високопосадовців, у т.ч. в.о. мера і секретаря міської ради О. Калюся, заступника голови міськвиконкому В. Шевчука та ін. Також проведено зачистку місцевої міліції – у відставку були відправлені начальник міліції Ялти М. Герман і 4 його заступники [76].

Ситуація загострилася до межі після вбивства віце прем'єр-міністра АРК О. Сафонцева 5 лютого 1998 р. Це стало приводом до повномасштабних дій міліції. Як заявляв Г. Москаль, станом на 12 лютого 1998 р. в оперативній розробці перебувало 11 ОЗУ, затримано 21 особу керівників і членів ОЗУ, лише у Сімферополі було заарештовано 571 злочинця [10, с. 126, 77]. Під час оперативно-профілактичних заходів було розкрито 2180 злочинів, затримано 1059 злочинців, заарештовано 9 лідерів і активних членів організованих злочинних угруповань, порушено 38 кримінальних справ щодо ОЗУ, за якими проходило близько 100 осіб. Також було порушено 12 кримінальних справ щодо комерційних спонсорів і керівників організацій та підприємств, які контролювалися організованими злочинними формуваннями на території Великої Ялти [76; 77].

Завдання міліції з ліквідації ОЗУ значно полегшило внесення змін до Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» від 13 січня 1998 р. [78], який позбавив їх недоторканності. Варто зауважити, що тотальне входження кримінальних елементів у владу було пов'язане насамперед із можливістю отримання імунітету від карного переслідування, який давала депутатська недоторканність. А. Присяжнюк характеризував ситуацію так: «До зняття в 1998 р. ... недоторканності з депутатів місцевих рад ватажки банд і злочинних угруповань майже поголовно йшли в депутати. ...він очолює банду, а в міськраді є головою комітету по боротьбі зі злочинністю, викликає керівників міліції, щоб ті перед ним звітували.... Бувало доводилося повністю розпускати райвідділи міліції, співробітники яких служили шахраям і бандитам» [79].

Зняття депутатської недоторканності розв'язало руки кримській міліції, яка затримала за підозрою в різних злочинах депутата Ялтинської міської ради від ПЕВК О. Коваленка (відомого також як «Коваль» – «смотрящий» від «Сейлема» по Ялті). За незаконне зберігання зброї був заарештований член ПЕВК, депутат Сімферопольської міської ради, голова Сімферопольського Союзу підприємців С. Воронков. У розшук було подано депутата Сімферопольської міської ради С. Крюкова, у квартирі якого під час обшуку було виявлено велику кількість

зброї і радіостанції, налаштовані на міліцейську хвилю. С. Крюков був головою Федерації дзюдо Криму, заступником С. Воронкова в Союзі підприємців і одним з керівників «Сейлема» [76]. Безпосередньо йому підпорядковувалося відгалуження «Сейлема» – ОЗУ «Слони», лідери якого О. Шкуренко, О. Самойлов, В. Стюпкін і К. Сисін були депутатами Бахчисарайської міської ради до 1998 р. (на початку 2000 р. О. Шкуренко був заарештований, інші – втекли з України) [10, с. 179–180]. Також було знято з реєстрації низку кандидатів у депутати Сімферопольської міської ради, яких підозрювали у зв'язках із «Сейлемом» і «Башмаками» [76].

Наступні кроки правоохоронних органів були спрямовані на підриив економічних основ організованих злочинних угруповань. Виявилося це у порушенні кримінальних справ проти низки комерційних банків, які мали зв'язки із організованою злочинністю: «Ялта-банк», «Кримкредит», «Крим-Юрт» (колишній «Імдат-банк») і «Інтерконтбанк». Серед засновників останнього – В. Шевйов, С. Воронков, С. Крюков, а також заступник міністра економіки АРК А. Васюта [76; 80; 81].

Невдовзі кримінальне переслідування розпочалося і стосовно лідерів ПЕВК. У березні 1998 р. Центр громадських зв'язків ГУ МВС України в Криму повідомив, що посадові особи СП «Свенас», АТ «Селена» і ПП «Гард» (усіма цими фірмами володів В. Шевйов) «в період з 1990 по 1997 рік... за співучасті посадових осіб виконавчого комітету Залізничної ради Сімферополя... і представництва Фонду майна АРК в Сімферополі шляхом обману та зловживання довірою привласнили 20 об'єктів державного ресторанного комплексу «Селена», куди входили ресторани «Селена», «Кечкемет», «Ані», кафе «Космос» та ін., без фактичної оцінки вартості державного майна» [47]. Згодом стало відомо і про те, що В. Шевйову належить велика кількість будівель у Сімферополі, які були нібито передані йому в безоплатне користування. Збитки, завдані державі В. Шевйовим і підконтрольними йому комерційними структурами, оцінювалися у 3,5 млн грн. Прокуратура порушила кримінальну справу за фактом «розкрадання державного майна в особливо великих розмірах», але за кілька днів до арешту В. Шевйов виїхав з

України у Вірменію [47]. Невдовзі слідом за ним вирушив і інший значний діяч ПЕВК – А. Данелян [31; 82]*.

Серед лідерів «Сейлема» значного покарання зазнав лише С. Воронков (спочатку суд засудив його до двох років позбавлення волі за незаконне зберігання зброї, а згодом до 7 років за вимагання), усім іншим вдалося виїхати з України [83].

«Башмаки», порівняно із «Сейлемом», були представлені у кримському політикумі значно слабше. Це пов'язано із тим, що вони позиціонували себе більше як «силове» угруповання; до того ж їх легалізації постійно заважав «Сейлем». Газета «Первая Крымская» писала, що «Башмаки» у 1994–1995 рр. за прикладом Є. Поданєва і «Сейлема» збиралися заснувати «свою» партію [13]. Також була інформація про те, що нібито В. Башмаков позичив Є. Поданєву велику суму грошей для потреб ЛХПК, очевидно сподіваючись і на політичні дивіденди. Як уже вище зазначалося, симпатії «Башмаків» у 1994–1995 рр. були на боці Республіканської партії Криму та її лідера Ю. Мешкова [13].

Визначити характер впливу «Башмаків» на політичну ситуацію в Криму надзвичайно важко з огляду на практично повну відсутність надійних джерел, які проливають світло на це питання. Деякі ресурси в Інтернеті стверджують, що ОЗУ «Башмаки» і, відповідно, лояльні до них політичні сили є проектами спецслужб [84–86]. Утім, ці твердження суперечливі, оскільки

---

* Через деякий час колишні лідери ПЕВК з'явилися на своїй історичній батьківщині – у Вірменії. А. Данелян змінив прізвище на А. Даніелян, деякий час працював директором Єреванського кабельного заводу, а з червня 1999 р. по вересень 2007 р. очолював уряд Нагірного Карабаху (НКАР). Через високу толерантність до різного роду незаконних схем був навіть названий газетою «Собеседник Армении» «автором системної корупції у Нагірному Карабасі». В. Шевйов у Вірменії взяв прізвище батька і став В. Гаспаряном. Він відкрив у Шуші чайну фабрику, продукцію якої продавав армії НКАР та експортував у Туркменію під торговою маркою «Туркменбаші», був одним із учасників афери «Арменікум» (альтернативне лікування СНІДу, яке згодом провідні світові вчені визнали неефективним і навіть шкідливим). Політична діяльність В. Шевйова-Гаспаряна у Вірменії зводилась до участі у протистоянні між прем'єр-міністром НКАР А. Даніеляном і міністром оборони С. Бабаяном. (Мартиросян Г. Анушаван Даніелян как автор системной коррупции в Карабахе, или Лучший способ защиты – нападение? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sobesednik.gdesigngroup.org/ru/social/1577-2011-12-02-13-02-21>)

одні автори вказують на співпрацю з українськими спецслужбами, інші – з російськими. До того ж будь-яких документальних підтверджень цього факту або авторитетних заяв з цього приводу нами виявлено не було.

Інтереси «Башмаків» у Верховній Раді АРК відстоювали окремі депутати фракції «Республіка», кістяк якої у різні часи становили представники «Народної партії Криму»*, «Кримської партії»** і Партія «Союз»*** [70; 87–88]. Партію «Союз» очолював і фінансував Л. Миримський – один з найвпливовіших людей у Криму, глава корпорації «Імперія», власник двох телеканалів, двох радіокомпаній і декількох газет. В. Лебедєв писав, що «Члени злочинного угруповання “Башмаки” ставилися до нього з повагою і підприємці під його протекцією зверталися до нього як до свого лідера» [35].

Таким чином, активні дії правоохоронних органів призвели до дезорганізації і фактичної ліквідації і ПЕВК, і ОЗУ «Сейлем». На думку експертів, саме з 1998 р. ОЗУ не мають значного впливу (за окремими винятками) на політичний процес у Криму [89, с. 61]. Втім, «Дзеркало тижня» зазначало, що «насправді розгром більше був схожий на розгін – багато перших осіб найбільших угруповань покинули півострів, а в останні роки повернулися на Батьківщину, в бізнес, і навіть рушили в політику. Зачистка взагалі не торкнулася верхівки ОЗУ «Башмаки». З чого випливає, що таке завдання не стояло, вірніше, не було поставлене» [90]. Як стверджував Л. Пілунський, «Башмаки», «свого часу врятовані від знищення «оточенням» Кучми (Франчук), інтегрувалися у владу, залишки розгромленого «Сейлема» з ними зрослися і всі легалізувалися, розділивши сфери впливу» [43].

Тим не менше міліцейська зачистка кінця 1990-х рр. завдала удару й по «Башмаках», хоч, порівняно зі «Сейлемом», цей удар був не такий руйнівний. Лідери ОЗУ, так звані «молдавани», – О. Данильченко, М. Кожухар, Ю. Єриняк, були змушені втекти з Криму [83]. На початку 2000-х рр. гілка «Башмаків» на чолі з Ю. Єриняком («Юра Молдаван») осіла в Києві, де займалася

---

* Функціонувала з 29 листопада 1993 р. по 25 лютого 1995 р.

** Функціонувала з 22 квітня 1996 р. по 16 квітня 1997 р.

*** Створена 10 вересня 1997 р.

бізнесом (рибний промисел, торгівля нафтопродуктами) і злочинною діяльністю (вимагання, викрадення людей, замовні вбивства), але проникнути у політику не намагалася [91].

Заходи міліції, спрямовані на недопущення кримінальних елементів у органи влади, хоч і були ефективними, але не змогли повністю припинити цей процес. 27 січня 1999 р. Г. Москаль заявив, що у парламенті Криму є 4 депутати, які мають зв'язок з кримінальним світом [10, с. 138]. Дещо згодом цю цифру збільшив міністр внутрішніх справ України Ю. Кравченко, який стверджував, що у 1998–2002 рр. 16 зі 100 депутатів Верховної Ради АРК мали зв'язки з організованою злочинністю [71, р. 166]. На місцевому рівні криміналітет чи не найбільше був представлений у Керчі. У 2000 р., в ході міліцейської зачистки, організованої Г. Москалем, у розшук було подано 9 депутатів Керченської міської ради (у т. ч. С. Галицький – один з найбільших кримінальних авторитетів Східного Криму; убитий 3 червня 2002 р.) [91]. За іншими даними під час оперативно-слідчих дій від політичної діяльності у Керченській міськраді відсторонено 11 депутатів [10, с. 190].

На початку січня 2000 р. з'явилося повідомлення Центру громадських зв'язків ГУ МВС України в Криму про те, що Головним управлінням та прокуратурою Криму задокументовані раніше невідомі факти злочинної діяльності «Башмаків». Членів ОЗУ звинувачували у здирництві, вбивствах та інших злочинах. Заарештовано 12 лідерів і членів угруповання, у тому числі – депутата Верховної Ради АРК, президента сімферопольського футбольного клубу «Таврія» Р. Аронова («Рома»), офіс якого, за даними міліції, був перетворений на штаб-квартиру ОЗУ. У розшук були подані віцепрезидент клубу О. Данильченко та колишній президент «Таврії» В. Карасьов [93]. Самого Р. Аронова через три доби відпустили під підписку про невиїзд, пред'явивши звинувачення в здирництві в особливо великих розмірах. Р. Аронов був обраний депутатом від Партії «Союз», входив в підконтрольну їй фракцію «Республіка». Фракція підтримала Л. Грача під час обрання спікером, отримавши, натомість, місце першого заступника для Б. Дейча, інші пости [94].

У заяві Центру громадських зв'язків ГУ МВС України в Криму, датованій 20 січня 2000 р., повідомлялося: «Головне управління МВС України в Криму продовжує активну роботу з очищення

кримського парламенту від кримінальних елементів. Незважаючи на заходи, що вживаються з недопущення до Верховної Ради АРК і органів місцевого самоврядування осіб з числа членів організованих злочинних угруповань, окремим їх представникам вдалося різними шляхами потрапити до кримського парламенту... ГУ МВС України в Криму попереджало депутатів Котляревського, Шаманіна, Тутерова, Аронова, Дичука, Шацьких, що з їхнім минулим їм місце не в сесійному залі, а на лаві підсудних» [95].

За даними правоохоронних органів перераховані вище депутати співпрацювали або були членами ОЗУ «Башмаки». Так, за інформацією «Української правди» через комерційні структури братів Володимира і Анатолія Тутерових «відмивалися» гроші ОЗУ «Башмаки» і «Слони» [95]. О. Шацьких (член Президії Верховної Ради АРК) і В. Дичук раніше також займалися кримінальною діяльністю у селищі Радянське та в місті Щелкіно; В. Дичук був тричі судимим [95]. В. Шаманін – великий кримський бізнесмен, власник СП «Товариство Німеччина–Крим», депутат Верховної Ради АРК від КПУ у червні 1999 р. був звинувачений у вимаганні і виїхав за кордон. В Криму залишилася його дружина, Н. Шаманіна, яка отримала від свого чоловіка доручення продати бізнес. У листопаді 1999 р. її було вбито [96]. При цьому, за словами адвоката Шаманіних Т. Ніколаєвої, СП «Товариство Німеччина–Крим» перебувало в управлінні родича Л. Грача К. Попова [97].

Усі інші депутати, перераховані у заяві ГУ МВС України в Криму, належали до фракції Політичної партії «Трудова Україна» у Верховній Раді АРК. Саме з допомогою депутатів цієї фракції Л. Грачу вдалося відправити у відставку уряд С. Куніцина в обмін на сприяння у приватизації підприємств санаторно-курортного комплексу на ПБК [95, 98, 99]. Прийняття парламентом цих рішень супроводжувалося бійками в залі пленарних засідань, під час яких кілька депутатів – прихильників прем'єра – отримали легкі травми від невідомих. Координатор парламентської більшості В. Кисельов звинуватив спікера Л. Грача в тому, що ці невідомі потрапили у сесійну залу з його відома, і заявив, що «на сесії було чітко продемонстровано зв'язок Л. Грача з кримінальними елементами, з бойовиками й уцілілими залишками банди “Башмаків”» [98, 99].

Щодо М. Котляревського (відомий у кримінальних колах під прізвиськом «Коля-котлета» або «Коля-вбивця») неодноразово порушувалися кримінальні справи за фактами вимагання, розбою, нанесення тілесних ушкоджень. У 1999 р. було виявлено 32 епізоди злочинної діяльності очолюваної ним групи, в тому числі особисто М. Котляревського звинувачено в організації і керівництві 27 епізодів [100]. У вересні 2000 р. Верховний Суд АРК засудив осіб, що входили до «ОЗУ Котляревського», на терміни від 3 до 8 років. Однак самого М. Котляревського було визнано винним лише у хуліганстві і засуджено до 2 років позбавлення волі з відстрочкою виконання на 2 роки і сплатою штрафу в сумі 500 гривень. Утім, і відбуття цього покарання він був звільнений відповідно до Закону України «Про амністію» [100]. У квітні 2002 р., М. Котляревський звернувся до суду з позовом про стягнення на його користь з Державного бюджету України 5 млн грн за моральну шкоду через нібито незаконне затримання і перебування під вартою у кримінальній справі. Суд частково задовольнив вимоги позивача, і йому було виплачено 900 тис. грн. Правда, на початку травня 2006 р. Верховний Суд України скасував згадане судове рішення і зобов'язав М. Котляревського повернути отримані гроші державі [101–102].

«Цікавою» є політична кар'єра М. Котляревського: він був депутатом Євпаторійської міської ради у 1996–1998 рр. та 2006–2009 рр. і депутатом Верховної Ради АРК III, IV, V скликань. З 2010 р. – радник міністра транспорту України. З 2015 р. – депутат Євпаторійської міської ради від Кримського регіонального відділення Політичної партії «Справедливая Россия», член комісії з питань нормотворчої діяльності [103–106].

Підсумовуючи аналіз боротьби правоохоронних органів проти організованої злочинності наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. слід зазначити, що з нею фактично було покінчено у часи перебування Г. Москаля на посаді начальника ГУ МВС в АРК (1997–2000). Значних успіхів досягла міліція і у викритті зв'язків представників органів влади і місцевого самоуправління з ОЗУ і притягненні їх до відповідальності. Зокрема, були заарештовані Є. Супрунюк (Голова і депутат Верховної Ради АРК); Ю. Подкопаєв (міністр освіти АРК, депутат Верховної Ради АРК), В. Ніколаєв (міністр курортів і туризму АРК, депутат Вер-

ховної Ради АРК); А. Васюта (заступник міністра економіки АРК); В. Шпількін (голова бюджетної комісії, депутат Верховної Ради АРК) [10, с. 173]; подано у розшук мера Феодосії В. Шайдерова [10, с. 176]. Про відсутність організованої злочинності у Криму у 2000–2004 рр. неодноразово заявляли Г. Москаль, голова кримського УБОЗу В. Борисенко [107] та перший заступник начальника ГУ МВС України в АРК М. Пихтін [108].

Однак організована злочинність у Криму не зникла, хоч, звісно, кардинально зменшилися її масштаби. Колишні кримінальні авторитети легалізували свої капітали і змінили основи бізнесу. Зазнала змін і форма боротьби з криміналітетом, яка із «чисто карної» переросла у «тіньову економічну» [10, с. 208]. На кримінальне середовище у Криму все більше почали впливати «донецькі» клани, які на початку 2000-х рр. вже були тісно переплетені із політикою у загально-українському масштабі.

Новий виток боротьби проти організованої злочинності у Криму розпочався після «помаранчевої революції» і пов'язувався, у першу чергу, з іменами Ю. Луценка (міністр внутрішніх справ України у лютому 2005 р. – грудні 2006 р., грудні 2007 р. – січні 2010 р.) і Г. Москаля (заступник міністра внутрішніх справ України – начальник ГУМВС в АРК у лютому – листопаді 2005 р., постійний представник Президента України в АРК у квітні 2006 р. – січні 2007 р.). Г. Москаль неодноразово заявляв, що після його переведення у 2000 р. з Криму до Дніпропетровська на півострові значно сповільнилася боротьба правоохоронних органів проти ОЗУ, зокрема, почали зникати документи слідчих справ і речові докази уже розслідуваних раніше злочинів, що дозволило частині кримінальних елементів уникнути покарання і продовжити свою злочинну діяльність [10, с. 221]. Одним із перших заходів тандему Луценко–Москаль було створення і направлення у Крим спеціальної слідчої групи МВС України, яка відновила розслідування злочинів, учинених у середині 1990-х рр.

Активізація боротьби проти криміналу як і у 1998 р. збігалася із виборами до Верховної Ради АРК і місцевих рад. Тут варто згадати, що 8 вересня 2005 р. Верховна Рада України ухвалила закон, норми якого передбачали фактичну недоторканність депутатів місцевих рад [109], чим зробила ці виборні посади надзвичайно

привабливими для представників криміналу. В одному із інтерв'ю Г. Москаль, аналізуючи кадровий склад місцевих органів влади, заявив, що він «просто вражений, що в Криму біля керма стоять ті самі вихідці з ПЕВК» [10, с. 251].

17 лютого 2006 р. на прес-конференції в ГУ МВС України в Криму Ю. Луценко заявив, що у виборах до Верховної Ради АРК беруть участь 45 осіб, «які мали конфлікт із законом, засуджені або амністовані за вчинені злочини, які відсиділи і чиї судимості формально погашені» [110]. За свідченням тогочасного міністра внутрішніх справ кількісно політики, «які мали конфлікт із законом», розподілилися у партійних списках таким чином: Виборчий блок політичних партій «ЗА СОЮЗ» – 12 осіб, Блок «За Януковича» – 10 осіб, Народний блок Литвина і «Блок Юлії Тимошенко» – по 7 осіб, Блок «НАША УКРАЇНА» і «Опозиційний блок НЕ ТАК!» – по 2 особи; «Блок Куніцина» – 6 осіб [110–111]. У прямому ефірі Чорноморської телерадіокомпанії, як приклад, Ю. Луценко навів той факт, що до списку Блоку «За Януковича!» включено лідера злочинного угруповання «Сейлем» О. Мельника, який, за словами міністра, був засуджений у 2000 р. за ст. 198 ч. 1 (придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом) Кримінального кодексу України до 1,5 років ув'язнення [112]. Варто зазначити, що Ю. Луценко тоді не назвав ім'я іншої, більш знакової фігури – колишнього лідера «Сейлема» С. Воронкова, який у 2005 р. вийшов з в'язниці і на майбутніх виборах був занесений до списку Блоку Юлії Тимошенко [113]. Ю. Луценко іронічно зауважував, що «всі ці особи мають шанс стати депутатами. Я собі не уявляю ситуацію, коли під прапорами різних політичних сил в Автономній Республіці Крим, в її парламенті може бути створений “об'єднаний блок СІЗО”» [110]. Інформаційно-аналітична газета «Первая Крымская», єдина серед кримських ЗМІ, опублікувала перелік цих кандидатів у депутати Верховної Ради АРК, вказавши їхню партійну належність, коли і за якою статтею Кримінального кодексу України було відкрито кримінальну справу та накладені санкції [110]. За дивним збігом обставин невдовзі після цієї публікації у ніч на 1 березня 2006 р. невідомі облили бензином і підпалили гараж головного редактора «Первой Крымской» Л. Буджурової [114–115].

Трохи згодом, 28 лютого 2006 р., під час наради глави Секретаріату Президента О. Рибачука із силовиками автономії прокурор Криму В. Шемчук заявив, що «криміналітет активно рветься до влади» і що «на 100 місць у Кримському парламенті претендує 121 особа з кримінальним минулим [116]. (Сам О. Рибачук вказував на 116 осіб [117]). Начальник кримської міліції В. Хоменко повідомив, що правоохоронці вже перевірили 13542 кандидати в депутати до місцевих рад і виявили серед них 577 осіб, що мали конфлікт із законом [118]. Зокрема, у міську раду Сак балотувалося 53 такі особи, Феодосії – 35 і Кіровського – 42 [118]. В. Шемчук вважав, що причиною масового походу криміналітету у владу стало відновлення депутатської недоторканності і те, що «частина кандидатів домагається депутатства не для роботи на благо народу, а для захисту своїх бізнес-інтересів, їх лобіювання, доступу до бюджетних грошей і до розпорядження землею» [118].

Варто зазначити, що серед кандидатів у депутати Верховної Ради України показник осіб із кримінальним минулим був значно нижчим, ніж у Криму. Так, МВС України установило, що серед занесених до партійних списків 11 осіб перебували у розшуку, щодо 37 осіб були порушені кримінальні справи, по яких рішення ще не прийняті, щодо 41 особи справи спрямовані в суд, 10 – мали судимості. Розподіл кандидатів у депутати Верховної Ради України, які мали проблеми із законом, був таким: «Опозиційний блок НЕ ТАК!» – 11 осіб, Блок Юлії Тимошенко – 8 осіб, Народний блок Литвина – 6 осіб, ПАРТІЯ РЕГІОНІВ – 5 осіб [119].

Перед виборами 2006 р. до парламенту Криму низка ЗМІ вказувала на можливий кримінальний перерозподіл між В. Януковичем та Ю. Тимошенко по лінії контролю за ОЗУ «Сейлем», оскільки від Блоку «За Януковича» балотувався О. Мельник (якого міліція і ЗМІ асоціювали із лідерством у цій злочинній групі), тоді як від Блоку Юлії Тимошенко кандидатом у депутати Верховної Ради АРК був колишній лідер «Сейлема» С. Воронков [112–113, 120–121].

Згадані вище заяви Ю. Луценка та інших високопосадовців принесли відчутні результати, але все ж таки частина осіб із кримінальним минулим потрапила у Верховну Раду АРК та місцеві ради різних рівнів. Кримські політики по різному оцінили появу кримінальних елементів у органах влади. Секретар Кримського

республіканського комітету Комуністичної партії України Л. Грач заявив, що інтереси «угруповання з Донецька» в Криму збіглися з інтересами «місцевих», унаслідок чого відбулася «кримінальна революція» [122]. Протилежною була реакція спікера Верховної Ради АРК А. Гриценка (українські політики і ЗМІ пов'язували його із ПЕВК і «Сейлемом») [10, с. 270; 123], який просив журналістів припинити ставити питання про кримінальне минуле деяких новообраних депутатів і жартома запропонував «побудувати двопалатний парламент: раніше судимих і несудимих, щоб цю тему зняти раз і назавжди» [124].

З початку літа 2006 р. у Криму працювала спеціальна слідча комісія МВС і Генеральної Прокуратури України (базувалася в Одесі), яка мала дати правову оцінку злочинній діяльності «Башмаків» у Криму, Запоріжжі, Києві, Харкові, Херсоні з 1991 по 2005 рр.

Як заявляв заступник міністра внутрішніх справ України В. Євдокімов, станом на середину серпня 2006 р. на рахунку ОЗУ «Башмаки» «було близько 50 вбивств і 8 викрадень людей» [16], причому «їм сприяли близько 10 співробітників міліції різних посадових категорій» [16]. На той час було відомо, що до ОЗУ входило 20 активних учасників, 15 з яких заарештовано і 5 перебували в розшуку (народний депутат Верховної Ради АРК від «Блоку Куніцина», комерційний директор футбольного клубу «Таврія» (Сімферополь) Р. Аронов, президент Федерації боксу Криму О. Данильченко, президент Федерації вільної боротьби Криму М. Кожухар, а також Г. Мельник і А. Рак) [125]. Через місяць у Севастополі було затримано четверо підозрюваних у причетності до угруповання «Башмаки»: А. Жіжерун (директор бази відпочинку «Смарагд», колишній міліціонер, судимий за зберігання зброї), М. Плиз (чемпіон Європи з дзюдо, один з керівників севастопольського ЦУМу), І. Чесноков («Чічя» – один з керівників філії «Башмаків» у Севастополі) та Є. Корольов (колишній бізнесмен). Їм інкримінували організацію серії замовних вбивств, замахів і вибухів, скоєних у 1990-х рр. [126–127].

У грудні 2006 р. МВС України рапортувало про взяття під свій контроль 72 організованих злочинних угруповання і ліквідацію ОЗУ «Башмаки» [128]. Втім, відставка Ю. Луценка з посади міністра дещо загальмувала справу, яка відновилася тільки після

його чергового призначення у грудні 2007 р. Пріоритетним завданням міліції знову було оголошено боротьбу з організованою злочинністю; актуалізувалася інформація про розшук лідерів «Башмаків» [129]. 17 березня 2008 р. під час перебування у Сімферополі Ю. Луценко заявив, що остаточна зачистка Криму від членів ОЗУ «Сейлем» і «Башмаки» буде завершена до кінця 2008 р. МВС України планувало посадити на лаву підсудних як мінімум 50 злочинців [130–132]. Наприкінці лютого 2008 р. прокуратура закінчила розслідування кримінальної справи за обвинуваченням членів організованого злочинного угруповання «Башмаки» у скоєнні 20 умисних вбивств на території Криму і в Одеській області [133].

У середині січня 2009 р. Головне управління з розслідування особливо важливих справ Генеральної Прокуратури України закінчило провадження у кримінальній справі за обвинуваченням 17 членів ОЗУ «Башмаки» в скоєнні в 1990-ті роки на території Криму і Херсонської області 13 умисних убивств та інших тяжких і особливо тяжких злочинів (замахи на вбивство з використанням вогнепальної та холодної зброї, вибухівки, заподіяння тілесних ушкоджень). Справу «Башмаків» було передано на розгляд Апеляційного суду АРК. При цьому начальник ГУ МВС в АРК Г. Москаль звернувся до Верховного Суду України з проханням про зміну підсудності цієї кримінальної справи та направлення її для розгляду в будь-який інший Апеляційний суд за межами Криму (справа розглядалася в Апеляційному суді Одеської області) [126; 134–135].

18 жовтня 2011 р. Апеляційний суд Одеської області завершив більш ніж дворічний судовий розгляд і виніс вирок у кримінальній справі стосовно 22 членів ОЗУ «Башмаки», що діяло на території Криму та інших регіонів України з середини 1990-х рр. до 2006 р. Згідно з рішенням суду двоє підсудних засуджені до довічного ув'язнення, шестеро – до 13–15-річних термінів позбавлення волі, ще 14 членів банди отримали менші тюремні строки [136–137].

У травні 2013 р. Центральний районний суд Сімферополя виніс вирок ще семи членам ОЗУ «Башмаки» [138–139]. Прокуратурою повністю доведено вину підсудних у вчиненні на території Криму в 1993–1999 рр. низки особливо тяжких злочинів, у

тому числі восьми умисних вбивств і чотирьох замахів на життя людей [139]. Підсудні засуджені до позбавлення волі на термін від 10 до 15 років з конфіскацією майна [138–139].

Однією із найбільших політичних фігур, причетних до діяльності «Башмаків», яку правоохоронним органам вдалося притягнути до відповідальності, був Р. Аронов – депутат Сімферопольської міської ради (1995–1998) та депутат Верховної Ради АРК III (1998–2002), IV (2002–2006) і V (2006–2009) скликань. Його дружина – Т. Аронова – у 2005 р. очолювала Міністерство культури і мистецтв АРК [140].

30 серпня 2006 р. Національне центральне бюро Інтерполу в Україні оголосило Р. Аронова в міжнародний розшук за підозрою в організації і здійсненні вбивств на території Криму та участі в ОЗУ «Башмаки». За інформацією МВС він входив у п'ятірку лідерів угруповання [141]. Восени 2006 р. стало відомо, що Р. Аронов крім українського громадянства, має ще громадянство держави Ізраїль [142]. Оскільки це суперечило українському законодавству, Ю. Луценко і Г. Москаль звернулися з поданням до Верховної Ради АРК про дострокове припинення його депутатських повноважень [143].

Р. Аронов був затриманий 2 березня 2008 р. в аеропорту «Бориспіль», звідки він збирався летіти в Крим на святкування ювілею ФК «Таврія» [144–145]. Він підозрювався в організації вбивств на замовлення, вчинених ОЗУ «Башмаки», наявності подвійного громадянства й участі в ДТП [146]. За даними правоохоронних органів у злочинному угрупованні Р. Аронов був куратором економічного блоку [147]. У серпні 2009 р. його позбавлено депутатського мандата і засуджено до 4 років позбавлення волі за вчинення наїзду зі смертельним результатом на пішохода у вересні 2002 р. [145]. За свідченням Г. Москаля, головний речовий доказ – пошкоджений автомобіль Р. Аронова – був схований у гаражі ГУ МВС України у Криму [148]. У січні 2011 р. у Сімферополі розпочався розгляд нової кримінальної справи проти Р. Аронова: йому інкримінувалися участь в ОЗУ «Башмаки» та організації двох убивств, скоєних з особливою жорстокістю [149–150]. Втім, наприкінці року суд виніс Р. Аронову виправдувальний вирок, і його було звільнено з-під варті [150]. Г. Москаль пов'язав рішення суду

з призначенням головою Ради Міністрів АРК А. Могильова, вказавши на його зв'язок із кримінальним світом [151].

Одночасно тривала боротьба українських правоохоронних органів проти «Сейлема» та інших кримських ОЗУ. Зі слів Ю. Луценка, впродовж 2005–2006 рр. було затримано 24 учасники ОЗУ «Сейлем», які були засуджені до різних термінів ув'язнення [131].

За результатами роботи спеціальної комісії МВС і ГПУ депутату Верховної Ради АРК О. Мельнику, якого Ю. Луценко називав одним з лідерів ОЗУ «Сейлем» на прізвисько «Меля», було висунуто звинувачення в організації вбивства двох комерсантів у 1992–1993 рр. [132]. 29 вересня 2006 р. він був заарештований. Справа була передана до прокуратури, але заступник Генерального Прокурора Р. Кузьмін визнав матеріали слідства недостатніми для пред'явлення звинувачення [152]. 2 жовтня 2006 р. О. Мельника було звільнено під підписку про невиїзд [153] і в той же день він виїхав до Москви «на лікування» [153]. Дії Р. Кузьміна обурили Ю. Луценка і Г. Москаля, які заявили про втручання у цю справу «політичного фактора» [154–156]. Навіть після звільнення О. Мельника Ю. Луценко заявив, що вважає його «людиною, яка має конфлікт із законом» і що «міліція має обґрунтовані підозри щодо причетності пана Мельника до злочинної діяльності організованого злочинного угруповання «Сейлем» у середині 1990-х у Криму» [157].

У відповідь на звинувачення Ю. Луценка в інтерв'ю інтернет-ресурсу «Обозреватель» О. Мельник заявив, що нікого не вбивав, а відкрита проти нього кримінальна справа є політичним замовленням та зведенням особистих рахунків з боку Ю. Луценка та Г. Москаля. Також він заперечив свою причетність до ОЗУ «Сейлем» і поставив під сумнів сам факт його існування, заявивши, що «“Сейлем” міліція придумала для власного піару» [158]. У грудні 2006 р., після відставки Ю. Луценка (причиною, якої на думку деяких ЗМІ, став арешт О. Мельника [157]), він повернувся в Україну і 11 грудня добровільно з'явився в Генеральну Прокуратуру для дачі свідчень [159].

Незважаючи на заяви О. Мельника, кримські і загальноукраїнські газети пов'язували його ім'я з діяльністю організованого криміналу. Зокрема, газета «Дзеркало тижня» писала: «Публічним

партійним куратором Криму є нардеп Антон Пригодський, але «смотрящим» від Ахметова в парламентських кулуарах називають саме О. Мельника. Що пов'язує малопримітного раніше Мельника з всесильним Ахметовим – ніхто сказати не може. Туманні натяки на ділові зв'язки «кримських» з «донецькими» за посередництва «московських» – поки не беруться до уваги. А питання цікаве. Проте Мельник стає правою рукою і тінню спікера Анатолія Гриценка. Кажуть, що без нього не приймається жодне важливе рішення, в тому числі і урядове, не кажучи вже про кадрові, причому на всіх рівнях» [90].

Важливу роль, яку відігравав О. Мельник у кримських і загальноукраїнських політичних розкладах, ілюструє лист народних депутатів від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ (А. Пригодський, М. Мироненко, А. Синиця, В. Заблоцький, Ю. Ковалевська, Е. Нетецька і П. Бурлаков) заступнику Генерального Прокурора України Р. Кузьміну з проханням замінити арешт на підписку про невиїзд. Мотивували своє прохання депутати тим, що «Мельник є людиною, яка має авторитет і повагу в кримському регіоні, має статус депутата Верховної Ради Криму і до цього випадку жодного разу не залучався до кримінальної або будь-якої іншої відповідальності» [160]. Втім, хвиля захисту О. Мельника вдарила насамперед по самих «регіоналах», оскільки прив'язка кримських депутатів від Блоку «За Януковича» до «Сейлему» виявилася міцнішою, ніж це було в період передвиборчої кампанії [90].

Слід зазначити, Ю. Луценко повідомляв, що тогочасний Прем'єр-міністр України В. Янукович просив його «не чіпати» О. Мельника («Не чіпай Сашу в Криму») [161–162]. А депутат Верховної Ради України В. Кисельов заявляв на початку 2010 р. (після його виключення з ПАРТІЇ РЕГІОНІВ) про те, що О. Мельник вимагав із кримських бізнесменів кошти на фінансування ПАРТІЇ РЕГІОНІВ [163–164]. Крім того, В. Кисельов стверджував, що О. Мельник «фактично... – керівник Криму, одночасно – лідер злочинного угруповання» і що його (В. Кисельова) виключення із ПАРТІЇ РЕГІОНІВ є наслідком того, «що він у Криму повстав проти криміналу» [165].

Ще одним гучним затриманням лідерів «Сейлема» був арешт колишнього депутата Сімферопольської міської ради – С. Крюкова

у березні 2006 р., який перебував у міжнародному розшуку з 1998 р. [166]. Генеральна Прокуратура України санкціонувала арешт С. Крюкова за ст. 222 КК України – носіння, зберігання, придбання і збут зброї [167]. В ході перевірки документів з'ясувалося, що за час відсутності в Україні С. Крюков став громадянином США і змінив ім'я на С. Коллетті [168]. Це стало на перешкоді подальшому розгляду кримінальної справи і невдовзі його відпустили під підписку про невиїзд. На початку вересня 2009 р. ГУ МВС України в Криму винесло постанову про видворення С. Коллетті за межі України і заборону на в'їзд на територію нашої держави на п'ять років [169–170]. Водночас кримська міліція передала компетентним органам США матеріали про порушення стосовно нього кримінальної справи, оголошення в розшук і винесення Прокуратурою АРК санкції на арешт. Згідно із законодавством США приховування С. Крюковим-Коллетті цих даних під час отриманні ним громадянства США у 2001 р. тягне за собою кримінальну відповідальність і анулювання громадянства [171].

У 2008 р. у Криму відбулися арешти і менш одіозних політичних фігур, пов'язаних, за даними міліції, із ОЗУ «Сейлем». На початку березня 2008 р. міліція затримала депутата Сакської районної ради АРК від Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція» Т. Татарашвілі, якого в міліції вважають активним учасником ОЗУ «Сейлем» [172]. Зі слів тогочасного першого заступника голови Комітету Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією Г. Москаля, раніше судимий* Т. Татарашвілі «є правою рукою відомого кримінального авторитета, депутата кримського парламенту Олександра Мельника» [131; 173].

Наприкінці березня 2008 р. міліція заарештувала депутата Залізничної районної ради Сімферополя О. Ісаєва. Зі слів радника міністра внутрішніх справ Г. Москаля, О. Ісаєв, який був обраний до райради за списком Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція», відомий у кримінальних колах під кличкою «Штірліц», є «одним із організаторів» «Сейлема» і підозрюється в бандитизмі та

---

* На початку 1990-х рр. був засуджений за вимагання і розбійні напади до 8 років позбавлення волі, але у 1993 р. втік з колонії суворого режиму. Після цього йому вдалося отримати новий паспорт. У 2006 р був засуджений умовно за вимагання і взяття заручників.

скоєнні низки інших злочинів [174–176] (був убитий у Сімферопольському СІЗО 16 травня 2009 р. внаслідок «раптової сварки у камері» [177]).

У 2008 р. у кримську політику потрапила ще одна особа, пов'язана із ОЗУ «Сейлем», якій довелося відіграти ключову роль у подіях 2014 р. Ідеться про С. Аксьонова*. За даними низки ЗМІ (у т. ч. авторитетної німецької газети «Der Spiegel») та кількох політиків (А. Сенченко, Ю. Мешков), С. Аксьонов принаймні у 1993–1998 рр. був членом ОЗУ «Греки», а після їх розгрому – ОЗУ «Сейлем» і був відомий під кличкою «Аксьон» і «Гоблін» [178–183]. Наприкінці березня 2014 р. журналісти «Der Spiegel», проаналізувавши 24-сторінкове дос'є на С. Аксьонова, яке опинилося у розпорядженні редакції, написали про псевдо прем'єр-міністра Криму: «Він – ідеальна маріонетка, через своє минуле він вразливий для шантажу» [178]. Інтернет-видання «Українська правда» стверджувало, що у його розпорядженні є оперативні документи кримської міліції, які доводять причетність С. Аксьонова до двох вбивств, незаконного обігу зброї та підкупу посадових осіб [184]. Зі слів А. Сенченка, він також причетний ще до двох замовних убивств: керівника управління Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку в АРК В. Тихончука у 2004 р. та голови Фонду майна Криму О. Головізіна у 1997 р. [185]. Інтернет-сайт «Радіо свобода» із посиланням на правозахисну групу «Півострів Крим» навів фрагменти з обвинувального висновку по одній з кримінальних справ, фігурантом якої був С. Аксьонов, де йдеться про його причетність до заподіяння тілесних ушкоджень середньої важкості і вимагання коштів у 1998 р. [186].

---

* У 1993 р. закінчив Вище політичне військово-будівельне училище. Працював заступником директора кооперативу «Еллада» (1993–1998), ТОВ «Астерікс» (1998–2001) та ТОВ «Ескада». За даними ЗМІ, його сім'я за цей час стала власником 16 компаній у Ялті та Сімферополі, що діяли у різних сферах: будівництво та оренда нерухомості («Панельні системи», «Галс», «Бест і К», «Ескада», «Мальва-Ком», «Моноліт-Плюс», «Стелс-Південь», «Капітал», «Золотий колос Крим», «Архсервісбуд»), аграрний і ресторанний бізнес («Бриг Компані», «Кримтепліца», «Морський прибіг і К»), авторемонтний бізнес, оптова торгівля офісними меблями та ЗМІ (ПП «Кримське Ехо» – однойменні інтернет-портал і паперова газета) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2014/03/15/7018918/?attempt=1?attempt=2>

С. Аксьонов входив до Спілки підприємців Криму, яку очолював С. Воронков, а також підтримував дружні стосунки з В. Шевйовим. У січні 1996 р. на трасі Сімферополь–Москва «греками» була обстріляна машина з членами ОЗУ «Сейлем», на передньому сидінні якої був С. Аксьонов. У той же день він був доставлений в лікарню ім. М. Семашка з вогнепальними пораненнями [187]. Сам Аксьонов повністю заперечував компрометуючу його інформацію. В інтерв'ю інтернет-виданню «Обозреватель» з приводу причетності до організованого криміналу він заявив: «Суцільна брехня. Це мої опоненти писали. Нічого подібного не було. Я навіть під слідством ніколи не був» [188].

Політична кар'єра С. Аксьонова була доволі стрімкою. У 2008 р. він став членом «Російської громади Криму», згодом увійшов у «Громадський актив Криму» (ГАК), де став одним з лідерів. Існує інформація, що С. Аксьонов прийшов у політику завдяки С. Воронкову, спільно з яким у 2008 р. організував ГАК [187]. В кінці 2009 р. він і С. Цеков стали співголовами Координаційної ради російських і проросійських організацій «За російську єдність у Криму!» (С. Аксьонов здійснював організацію і фінансування масових акцій, випуск агітаційної продукції тощо) [184]. У 2010 р. С. Аксьонов очолив партію «Руська Єдність», яка на парламентських виборах набрала лише 4,02% голосів виборців, отримавши 3 зі 100 місць у Верховній Раді АРК. Завдяки цьому С. Аксьонов став депутатом кримського парламенту, де очолив підкомітет з питань податкової політики [184].

Із початком політичної діяльності С. Аксьонова почав зростати інтерес опонентів до його «темного» минулого. 22 грудня 2009 р. заступник голови Верховної Ради АРК М. Бахарев, посиляючись на витяги з оперативно-розшукової справи УБОП ГУ МВС України в АРК, оприлюднив інформацію про причетність С. Аксьонова до ОЗУ «Сейлем», а Політичної партії «Руська Єдність» до рейдерських захоплень автовокзалу в Сімферополі, житлових будинків та санаторіїв [189, 190]. У відповідь С. Аксьонов подав позовну заяву на М. Бахарєва про захист честі і гідності і навіть виграв справу у суді першої інстанції. Але з огляду на те, що судові засідання проходило за закритими дверима і на нього не допустили представників ЗМІ, М. Бахарєв подав апеляцію [191].

10 червня 2010 р. Апеляційний суд АРК виніс рішення на користь відповідачів, оскільки С. Аксьонов не зміг у суді довести свою непричетність до кримінальних структур [192]. Кримський журналіст Т. Курманова стверджувала, що згодом протоколи судових засідань та інші докази проти С. Аксьонова зникли безвісти [193]. Також примітним є той факт, що інтернет-публікації про причетність С. Аксьонова до ОЗУ «Сейлем», посилання на які містяться на сторінці про нього у Вікіпедії, були видалені із сайтів видань.

Таким чином, починаючи з 2006 р. у взаємовідносинах між кримською владою і організованим криміналом почали вимальовуватися тенденції, які не були характерними для 1990-х і початку 2000-х рр.:

1. Більш виразними стали зв'язки між кримськими і донецькими бізнесовими і кримінальними групами, які і до цього були міцними, але остаточно зацементувалися у 2006 р., коли ПАРТІЯ РЕГІОНІВ і російські націоналісти об'єдналися на місцевих виборах. Завдяки цьому у березні 2014 р., коли Росія анексувала Крим, альянс цих політичних сил контролював 82 зі 100 місць у Верховній Раді АРК. Декілька кандидатів Блоку «За Януковича», таких як С. Аксьонов і О. Мельник, раніше були членами ОЗУ «Сейлем» [194, р. 74]. Починаючи з 2006 р. в органи влади в Криму дедалі частіше почали призначатися «донецькі» або «макіївські» (т. з. «македонці»), які часто були пов'язані з кримінальними структурами. Про вплив криміналу на діяльність органів влади на півострові неодноразово заявляв Г. Москаль. Як доказ, у 2009 р. він оприлюднив звукозапис, на якому начальник ГУ МВС у Криму А. Могильов обговорював призначення начальників відділів і управлінь з депутатом Верховної Ради АРК О. Мельником (якого Г. Москаль і Ю. Луценко асоціювали із ОПГ «Сейлем») і спікером А. Гриценком [89; 132; 195].

2. Колишні члени ОЗУ повністю легалізували свої капітали і відсторонилися від «чорного» криміналу, сконцентрувавшись на веденні великого бізнесу і корупційних схемах [43].

3. Кримська організована злочинність отримала покровителів на найвищих рівнях у столиці України [148].

4. Боротьбі з організованою злочинністю перешкоджало протистояння між Президентом України В. Ющенком, Прем'єр-

міністром Ю. Тимошенко та ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ, внаслідок чого тривалий час не призначався керівник кримської міліції. Запропоновану міністром внутрішніх справ Ю. Луценком кандидатуру М. Іллічова Верховна Рада АРК у червні 2008 р. відхилила [196]. У відповідь М. Іллічов звинуватив кримський парламент у покритті організованої злочинності [197]. Сайт «Deutsche Welle» писав, що у зв'язку з цим «відновлюється вплив відомих злочинних угруповань «Сейлем» та «Башмаки», розгромлених міліцією автономії 10 років тому» [198].

Значну роль організовані злочинні угруповання відіграли під час анексії Криму Росією у березні 2014 р. та у подальших подіях на Донбасі. У звіті Національного інституту стратегічних досліджень «Крим мав стати приводом для широкомасштабного вторгнення РФ», зокрема, зазначалося: «Усвідомивши відсутність активної масової підтримки сепаратистських ідей ..., Кремль зробив ставку на кримський криміналітет. Незавершеність процесу декриміналізації Криму, що розпочався у 1995 році, уможливила проникнення криміналу в державні (зокрема, правоохоронні) органи, які нерідко обслуговували кримінальні угруповання. Зрештою, саме наскрізь криміналізовані кримські організації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і КПУ стали надійною опорою російського впливу і відіграли ключову роль під час російської агресії і наступної окупації. Як і в самій Росії, криміналітет залишається основною опорою російської окупаційної влади в Криму (керівництво РФ призначило вихідця з однієї з найжорстокіших кримських ОЗУ «Сейлем» С. Аксьонова («Гобліна») «главою» Криму, а очільника структури «Консоль» В. Константинова – головою кримського «парламенту»))» [199].

Події у Криму яскраво продемонстрували, що організована злочинність може бути важливим елементом політичних стратегій [200]. Організовані злочинні угруповання взяли активну участь в подіях лютого–березня 2014 р. у Криму, чим полегшили окупацію півострова військами Російської Федерації. Так, громадський діяч Б. Корчилава [201] та відомий дослідник кримінальних структур на пострадянському просторі М. Галеотті [202] заявляли, що багато членів «Самооборони Криму» були «піхотою» ОЗУ «Башмаки» і «Сейлем».

Ще одним напрямом антидержавної діяльності ОЗУ у Криму, спрямованої проти України, була організація і підготовка озброєних груп для участі у збройному конфлікті на Сході України на боці самопроголошених «ЛНР» і «ДНР». Так, у квітні–травні 2014 р. у Криму один із лідерів ОЗУ «Башмаки» М. Чередник («Лисий») за вказівкою самопроголошеного прем'єр-міністра Криму С. Аксьонова вербував на території півострова осіб з серед колишніх військовослужбовців та працівників правоохоронних органів для участі в терористичних операціях на Донбасі. За даними МВС України, групи озброювалися у військових частинах ЗС РФ у Криму. Правоохоронці повідомляли, що станом на початок травня 2014 р. М. Чередник сформував дві диверсійно-терористичні групи, чисельністю до 400 осіб кожна, які були направленні у район Слов'янська [203–204].

Кримські кримінальні угруповання здійснювали й інші дії, спрямовані на дестабілізацію в Україні. У листопаді 2015 р. було скоєно напад на директора Інституту судових експертиз О. Рувіна. За твердженням Головного військового прокурора України А. Матіоса, злочинцем виявився кримінальний авторитет з ОЗУ «Башмаки», який також мав значні зв'язки із російськими організованими кримінальними групами. Метою замаху був зрив виступу О. Рувіна на міжнародній нараді в Гаазі 23 листопада 2015 р, де експерт мав представити колегам з Нідерландів висновки українських фахівців щодо причин катастрофи літака Boeing 777 авіакомпанії Malaysia Airlines, що виконував рейс МН-17 з Амстердама до Куала-Лумпура і був збитий неподалік Тореза на Донеччині 17 липні 2014 р. [205].

Колишні українські політики і депутати Верховної Ради АРК, що були пов'язані з криміналом, переважно залишилися в анексованому Криму. Так, О. Мельник, якого українські правоохоронці (Ю. Луценко, Г. Москаль) пов'язували із ОЗУ «Сейлем», балотувався на виборах до парламенту окупованого Криму від Всеросійської політичної партії «Батьківщина» («Родина») в Республіці Крим (фінансував партію, займав 4-те місце у списку) [206]. Втім, у парламент він не потрапив, оскільки партія не здолала прохідний бар'єр, отримавши лише 3,05% голосів виборців [207–208]. По одномандатному округу № 22 Сімферополя до Державної ради

Криму балотувався Р. Аронов, але й він у кримський парламент не потрапив [209]. Згадуваний вище М. Котляревський з 2015 р. є депутатом Євпаторійської міської ради від Кримського регіонального відділення Політичної партії «Справедлива Росія» у Євпаторії [104].

У лютому 2016 р. у Криму були заарештовані лідери ОЗУ «Башмаки» М. Кожухар і О. Данильченко [210]. Але, з огляду на причетність С. Аксьонова до ОЗУ «Сейлем» і близькість прокурора Криму Н. Поклонської до С. Аксьонова, цей арешт схожий на перемогу однієї злочинної групи над іншою [211].

Причини виникнення, значного поширення і могутності організованої злочинності у Криму значною мірою криються у суспільно-політичних відносинах, що склалися на півострові після розпаду Радянського Союзу. Перш за все – це розпад соціальної згуртованості, посилення ізоляції індивідів, фрустрація, а також різке соціальне розшарування, викликане економічним колапсом. На криміналізацію суспільства і появу ОЗУ також впливали: слабкість центральної влади, недосконалість законодавства і незрозумілість підпорядкування силових відомств на півострові у 1990-ті рр., що породжували корупцію та «продажність» силовиків; легкий доступ до зброї і вибухових речовин внаслідок розкрадання майна військових баз та транзиту зброї між «гарячими точками»; наявність великої кількості людей із певними морально-психологічними характеристиками (спортсмени, колишні військові і силовики), які в умовах соціально-політичної кризи ставали членами ОЗУ; різnorідний етнічний склад населення Криму, що породжував етнічно-психологічну несумісність жителів півострова та сприяв створенню кланів і угруповань за різними ознаками; туризм як основа економіки Криму, що давала можливість кримінальним елементам швидко і стабільно збагачуватися за рахунок відпочиваючих.

Усю історію ОЗУ в Криму можна поділити на 2 великі періоди: 1) 1991–1998 рр. та 1998–2014 рр. Для першого періоду, який можемо назвати *періодом «чорного криміналу»*, характерним є *відкрите (нічим не прикрите)* проникнення злочинних елементів у систему законодавчих та виконавчих державних органів влади АРК та у місцеве самоврядування. Другий період характеризується поступовою легалізацією і «відмиванням» криміналітету, демонстративним відстороненням від «чорного криміналу»; вплив на

політичну ситуацію здійснювався або колишніми кримінальними авторитетами, що різними способами досягли того, що вони не асоціювалися із ОЗУ, або «із тіні» опосередковано через контрольованих політиків чи громадських діячів.

У межах цих періодів виділимо низку менших:

1) 1991 – 1994 рр. – *період первісного накопичення кримінальних капіталів*. На цьому етапі економічні інтереси кримінальних груп реалізовувалися шляхом впливу на політичних і державних діячів за допомогою переважно таких методів, як підкуп та фізичний вплив (аж до фізичного знищення). Період також характеризується активними кримінальними війнами, в ході яких сформувалося 2 лідери – ОЗУ «Сейлем» та ОЗУ «Башмаки».

2) 1994 – поч. 1998 р. – *період активного походу криміналу у владу*. На цьому етапі представники ОЗУ почали активізувати спроби здобути реальну політичну владу шляхом участі у виборах до представницьких органів усіх рівнів. До того часу діяло принаймні 2 політичні сили, які відстоювали інтереси кримінальних груп – ПЕВК (ОЗУ «Сейлем») і фракція ВР АРК «Республіка», крім якої у різні часи становили «Народна партія Криму», «Кримська партія» і Партія «Союз» (ОЗУ «Башмаки»). Третя політична партія – ХЛПК кримінального авторитета Є. Поданєва, зійшла із політичної арени невдовзі після своєї появи (внаслідок фізичного знищення її лідерів) вочевидь, через неузгодженість своїх позицій з іншими політичними гравцями республіканського та всеукраїнського рівня. Згадані ОЗУ через підконтрольні політичні сили були добре представлені у парламенті Криму та органах місцевого самоврядування. У цей період обидва угруповання по черзі приходили до керівництва Верховної Ради АРК залежно від того, яка з них акумулювала в той чи інший момент більшу кількість депутатських голосів. У ВР АРК навіть виникає Антикримінальна коаліція, якій протистоїть т. з. «Антибандитський блок», що, по суті, було продовженням боротьби між «Сейлемом» і «Башмаками» у стінах парламенту. На місцевому рівні ОЗУ «Сейлем» через ПЕВ фактично контролював міські ради Севастополя, Євпаторії, Ялти тощо. Завершився цей період на початку 1998 р., коли внаслідок рішучих дій центральної української влади було фактично ліквідовано ОЗУ «Сейлем» та значно підірвано могутність ОЗУ «Башмаки».

3) 1998 – кін. 2004 рр. – *період «зализування ран»*. Цей період характеризується різким послабленням загальної криміногенної обстановки у Криму внаслідок розгрому ОЗУ «Сейлем» та підриву могутності ОЗУ «Башмаки». Вплив криміналітету на політичну ситуацію у Криму знизився через скасування депутатської недоторканності у лютому 1998 р. та надзвичайно невдалих для представників ОЗУ місцевих виборів 1998 р. Починаючи з 2000 р. (після переведення Г. Москаля з Криму у Дніпропетровськ), діяльність кримінальних груп поступово активізувалася, особливо це стосується ОЗУ «Башмаки», представники якого намагалися максимально легалізуватися та одночасно знищити докази їхньої попередньої діяльності у правоохоронних органах. Після приходу до влади В. Януковича (призначення Прем'єр-міністром України) здійснювалися перші спроби кримінальних структур Донбасу поширити свій вплив на Крим.

4) 2005 – поч. 2010 рр. – *період другого походу криміналітету у владу*. На цьому етапі відбувається остаточна легалізація кримінальних авторитетів, які показово демонстрували відсутність зв'язку із кримінальними групами. Характерним є активне відстоювання колишніми кримінальними авторитетами власної честі і гідності, що виражалось у створенні позитивного іміджу через контрольовані ЗМІ, а також через судові справи із особами, що звинувачували їх у причетності до ОЗУ. На цьому етапі відбувається остаточне зростання ОЗУ «Башмаки» із залишками «Сейлема». Після приходу до влади Президента В. Ющенка центральна київська влада зробила другу спробу остаточно приборкати організовану злочинність у Криму. Гучні заяви міністра внутрішніх справ Ю. Луценка про кримінальне минуле великої кількості кандидатів у депутати рад різних рівнів перед парламентськими виборами 2006 р. принесли позитивні наслідки, але, незважаючи на це, частина кримінальних авторитетів все ж стала депутатами. На цьому етапі силами правоохоронних органів було фактично ліквідовано ОЗУ «Башмаки». Значного розмаху набули арешти кримінальних елементів, що проникли у виборні органи влади (Р. Аронов, О. Мельник, Т. Татарашвілі, О. Ісаєв, С. Крюков). Утім, незважаючи на значні досягнення правоохоронців у

боротьбі з криміналітетом, організовану злочинність у Криму подолати не вдалося. Причини цього криються у відсутності політичної волі до цього центральної влади, протистоянні між Президентом України В. Ющенком та Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко, а також зацікавленості ПАРТІЇ РЕГІОНІВ у збереженні і навіть посиленні кримінальних груп. Особливістю цього періоду є те, що кримінальні елементи у ВР АРК отримали підтримку у всеукраїнському масштабі (київський «дах») – депутат ВР АРК О. Мельник (за даними правоохоронних органів – один із авторитетів ОЗУ «Сейлем») був «смотрящим» по Криму від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і мав підтримку В. Януковича.

5) 2010 – лютий 2014 рр. – *період посилення впливу «донецьких»*. Цей період характеризується відсутністю активної боротьби проти організованої злочинності (за винятком того, що до 2013 р. тривав процес над членами ОЗУ «Башмаки», причому переважна більшість підсудних отримала значне покарання). Ключову роль у політичній ситуації у Криму у цей час почали відігравати т. з. «македонці» (представники донецько-макіївського клану), а кримські кримінальні структури – допоміжну.

6) Березень 2014 – 2016 рр. – *кримський кримінал на службі Російської Федерації*. Для цього періоду характерним є участь кримських злочинних груп в окупації українського Криму Російською Федерацією, причому практично всі вони, за деяким незначним винятком (є інформація що група депутатів Верховної Ради АРК, контрольована О. Мельником, наприкінці лютого 2016 р. зайняла проукраїнську позицію), виступили на боці агресора. Ключову роль у створенні видимості легальності переходу Криму до складу РФ відіграв колишній член ОЗУ «Сейлем» С. Аксьонов. Силкові блоки ОЗУ «Башмаки» брали участь у протистоянні наприкінці лютого – першій половині березня 2014 р. у Криму та у збройному протистоянні на Донбасі. Кримський криміналітет знову зробив спробу проникнути у владу, але вже у межах російського правового поля. Частково їм це вдалося (С. Аксьонов, М. Котляревський), а частково – ні (О. Мельник, С. Воронков, Р. Аронов). Саме на цьому етапі відбулася остаточна ліквідація (і, можливо, підпорядкування) ОЗУ «Башмаки», яке можна пов'язати із арештом правоохоронними органами РФ лідерів угруповання О. Данильченка і М. Кожухаря.

Важливою ознакою діяльності ОЗУ у Криму були зміни влади і політичні позиції еліт. Так, у 1991–1994 рр. Київ фактично не контролював політичну ситуацію у Криму, відповідно, і не контролював криміногенну обстановку на півострові. Після приходу до влади Л. Кучми центральна київська влада, яка була добре проінформована про засилля криміналітету і його зрощеність із місцевою владою, не вживала активних заходів, очевидно намагаючись використати його у власних інтересах (відомо, що ПЕВ займала проукраїнську позицію і була чи не єдиною значною політичною силою, яка могла протистояти проросійським націоналістичним партіям).

Точками біфуркації для кримських ОЗУ постійно ставали вибори. Так, у 1998 р. офіційний Київ опинився перед загрозою втрати контролю над Кримом у разі перемоги ПЕВ на місцевих та всеукраїнських парламентських виборах, внаслідок чого було завдано удару по економічній базі партії – ОЗУ «Сейлем» та контрольованих ним банках. Це призвело до ротації так званих «партій влади» – на зміну ПЕВ у Криму прийшла НДП. Вдруге значного удару по організованій злочинності було завдано перед місцевими і парламентськими виборами 2006 р., що можна пов'язати із бажанням привладного на той час блоку «Наша Україна» зменшити вплив ПАРТІЇ РЕГІОНІВ у Криму та посилити свої електоральні позиції.

1. Гернет М. Н. Моральная статистика. Уголовная статистика и статистика самоубийства: пособие для статистиков и криминалистов. Вып. 1 / М. Н. Гернет – М.: ЦСУ, 1922. – 264 с.

2. Mannheim H. Comparative criminology. A Text Book / H. Mannheim. – London: Routledge & Kegan Paul, 1965. – 793 p.

3. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Социология преступности (современные буржуазные теории): сб. ст. – М.: Прогресс, 1966. – С. 39–44.

4. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон // Социология преступности (современные буржуазные теории): сб. ст. – М.: Прогресс, 1966. – С. 299–313.

5. Про кількість та склад населення Автономної Республіки Крим за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/crimea/>

6. Україна на 5 місці у світі за рівнем вживання алкоголю на душу населення. 27.09.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osp-ua.info/social/930-ukrayina-na-5-mistsi-u-sviti-za-rivnem-vzhivannja-alkogolu-na-dushu-naseleennja.html>

7. Stanciu V. La criminalite a Paris / Vasile Stanciu. – Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1968. – 361 p.

8. Власть постсоветская, или «Асса-2» // Коммерсантъ-DAILY. – 1995. – 10 августа. – № 144. – С. 4.

9. Аверичев А. «Сейлем» идет в поход за властью. 19–25.03.2004 / Артем Аверичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/17/details/5/5>

10. Кочкина А. Крымский гамбит / Алена Кочкина. – К.: Издательство Сергея Пантюка, 2006. – 496 с.

11. Аверичев А. Сахан: жил «воином», умер «психом». 28.11–04.12.2003 / Артем Аверичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/2/details/5/8>

12. Айвазовский С. Стопнанные «Башмаки» 08.02.2016 / Сергей Айвазовский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/politics/71770.html>

13. Аверичев А. Башмак умер, но «Башмаки» остались. 05–11.12.2003 / Артем Аверичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/3/details/5/8>

14. Аверичев А. Конец смертельно раненного зверя. 19–25.12.2003 / Артем Аверичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/5/details/5/6>

15. Аверичев А. «Греческий» поход за смертью. 25.12.2003–01.01.2004 / Артем Аверичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/6/details/5/5>

16. Исафилова Ю. Белогорского депутата-поджигателя скоро обвинят и в убийствах? 6–12.04.2007 / Юлия Исафилова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/169/details/5/6>

17. Аверичев А. Криминальный «мэр» Феодосии. 05–11.03.2004 / Артем Аверичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/15/details/5/4>

18. Ядуха В. На обломках империи Белого / Виктор Ядуха // Сегодня. – 1999. – 26 января. – № 16.

19. Геннадий Москаль: Мэра Феодосии убил не грабитель, это заказ. 31.07.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/interview/politics/882752-gennadiy_moskal_mera_feodosii_ubil_ne_grabitel_eto_zakaz.htm

20. Криминальный авторитет Белый вернулся в Крым и катается на яхте. 31.07.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://15minut.org/news/15693-kriminalnyj-avtoritet-belyj-vernulsja-v-krym-i-kataetsja-na-jahte>

21. Ильченко С. Ющенко: Татары – единственные настоящие украинцы в Крыму. 16.09.2009 / Сергей Ильченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svpressa.ru/society/article/14260/>

22. Горевой Р. КРЫМИнальный арсенал: У татар Крыма припрятаны десятки тысяч нелегальных «стволов». 05.10.2015 / Руслан Горевой. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://versia.ru/u-tatar-kryma-pripryatany-desyatki-tysyach-nelegalnyh-stvolov>

23. И это лидер Меджлиса? 08.07.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.milli-firka.org/content/DBAGHGGE/title/%D0%98-%D1%8D%D1%82%D0%BE-%D0%BB%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%80/action/print>

24. Соколовская Я. Крымский разлом подготовки исламских боевиков / Янина Соколовская // Известия. – 24 ноября 1999 г.

25. «Национальных героев» крымскотатарского движения завалил их же соратник по группировке «Имдат». 22.08.06. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://novocrimea.ru/crimea/80081.html>

26. Джемилеву напомнили про ОПГ «Имдат». 28.10.2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.milli-firka.org/c/DFBG>; <http://www.milli-firka.org/content/DBAGHGGE/title/%D0%98-%D1%8D%D1%82%D0%BE-%D0%BB%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%80/action/print>

27. Немировский Г. Будем помогать Крыму и его народу / Немировский Г. // Крымская правда. – 1994. – 7 июня.

28. Караваев А. Приручение самостийных окраин / Александр Караваев. 29.03.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/courier/2010-03-29/9_priruchenie.html

29. Янаев Е. Предприниматели хотят стабильности и безопасности / Евгений Янаев // Коммерсантъ-DAILY. – 1994. – 07 июня. – № 103.

30. Маргвелашвили Е. От авторитета власти к власти «авторитетов»? 01.07.1995 / Елена Маргвелашвили. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie/195-khristiansko-liberal-naya-partiya-kryma/6970-ot-avtoriteta-vlasti-k-vlasti-avtoritetov>

31. Мартиросян Г. Анушаван Даниелян как автор системной коррупции в Карабахе, или Лучший способ защиты – нападение? 02.12.2011 / Генофия Мартиросян. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sobesednik.gdesigngroup.org/ru/social/1577-2011-12-02-13-02-21>

32. Захаров В. Гвозди бы делать из этих людей. 17.04.2013 / В. Захаров. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lgrach.ru/index.php/component/content/article/11-2/-2/5303-4378>
33. Никифоров А. Скандал в крымском семействе. Скрытые пружины нового политического кризиса в Крыму / Андрей Никифоров // День. – 1999. – 7 декабря. – № 226.
34. Lebedev V. Crimea: the Situation is Stable, but the Future Looks Bleak? 09.01.1998 / Vyacheslav Lebedev [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=20112&tx_ttnews%5BbackPid%5D=220&no_cache=1#.V5nl_dKLtct
35. Грач Л. Раньше думай о Крыме, а потом о себе. 19.01.2016 / Леонид Грач [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lgrach.ru/index.php/component/content/article/11-2/-2/7353-ranshe-dumaj-o-kryme-a-potom-o-sebe>
36. Мальгин А. Крымский узел: Очерки политической истории Крымского полуострова (1989–1999) / Андрей Мальгин. – Симферополь: Новый Крым, 2000. – 160 с. (Специальный вып. журнала «Новый Крым»).
37. Wilson A. Crimea's political cauldron / Andrew Wilson // RFE/RL report research. – 1993. – Vol (2):45, Nov 12. – P. 1–8.
38. Партия идет галсами // Вечерний Севастополь. – 1993. – 25 декабря.
39. Хачатурян В. ПЭВК поддерживает Николая Багрова / В. Хачатурян // Крымские известия. – 26 декабря 1993 г.
40. Регионы Украины: хроника и руководители. Т. 3: Крым и Николаевская область / Науч. ред. Мацзато. – К. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2009. – 256 с.
41. Предвыборная хроника // Крымская газета. – 1994. – 18 марта
42. Еще один голос ПЭВК в парламенте Украины // Крымская правда. – 1994. – 27 июля
43. Пилунский Л. Сравнительная таблица провала «крымской политики» Киева. 06.2006 / Леонид Пилунский. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/vlada/pilunskyj.htm>
44. Горевой Р. Политик в тени мафиози / Руслан Горевой, Светлана Сергиенко // Мещанская газета. – 1995. – 11 февраля.
45. ПЭВК протестует // Крымские известия. – 4 ноября 1994 г.
46. Аверичев А. Дурное дитя криминалитета и власти. 23–29.04.2004 / Артем Аверичев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://1k.com.ua/22/details/5/5>

47. Аверичев А. «Жирный кот», любивший Пиночета. 16–22.04.2004 / Артем Аверичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/21/details/5/5>

48. Растут ряды // Республика Крым. – 1995. –28 августа

49. Работать на перспективу // Республика Крым. – 1995. – 27 октября.

50. Бобровица Н. За ускорение реформ ради улучшения жизни: Заметки с IV съезда ПЭВК / Н. Бобровица // Крымская газета. – 1995. – 19 декабря

51. Множатся ряды ПЭВК // Республика Крым. – 1995. –24 ноября.

52. Волчан О. Ф. К вопросу о формировании многопартийной системы в Крыму в 90-е годы / О. Ф. Волчан // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 10. – С. 161–162.

53. Время становления // Республика Крым. – 1995. –3 ноября.

54. Большая организация – большие заботы // Республика Крым. – 1996. – 5 июля.

55. У горкома – на виду. С заседания президиума Симферопольского городского комитета ПЭВК // Республика Крым. – 1996. –2 августа.

56. Чернецов К. Партия «жирных котов» – взлет и падение Партии экономического возрождения. 06.1998 / К. Чернецов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie/183-partiya-ekonomicheskogo-vozhrozhdeniya/6868-partiya-zhirnykh-kotov-vzlet-i-padenie-partii-ekonomicheskogo-vozhrozhdeniya>

57. Чернецов К. А. Крым бандитский: Крымская братва в борьбе за сферы влияния / К. А. Чернецов. – Москва: Центрполиграф, 1998. – 378 с. – http://www.e-reading.club/bookreader.php/29172/Chernecov_-_Krym_banditskiii.html

58. Притула В. Партийное строительство по-крымски. 12.04.1996 / Владимир Притула. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/partiynoe_stroitelstvo_po-krymski.html/

59. Лащ М. Покушение на крымского промышленника: Директор «Крымгаза» получил три ранения. 02.02.95 / Михаил Лащ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/101051>

60. За битого двух небитых дают // Крымские известия. – 11 августа 1995 г.

61. Исафилова Ю. Убийство Вишни и Кривоножки – дело рук «башмаков». 17–23.07.2009 / Юлия Исафилова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/283/details/5/3>

62. Чевельча Л. ПЭВ: в жесткую оппозицию / Л. Чевельча // Крымские известия. – 1996. – 7 мая

63. Пилат А. Оппозиция обвинила руководство парламента в коррупции. На полуострове возможно установление президентского правления / Александр Пилат // Независимая газета. – 1996. – 13 сентября. – № 171.

64. Притула В. Хроника большого крымского противостояния / Владимир Притула // Зеркало недели. – 1996. – 14 сентября. – № 37 (102).

65. Заявление Центрального комитета Партии экономического возрождения // Республика Крым. – 1996. – 18 сентября.

66. Супрунюк Е. Хроника дрейфующего полуострова и история моего похищения / Е. В. Супрунюк. – Симферополь: Таврида, 1998. – 304 с.

67. Притула В. «Антибандитский блок» против «Антикриминальной коалиции». 07.03.1997 / Владимир Притула. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/antibanditskiy_blok_protiv_antikriminalnoy_koalitsii.html

68. Колычев В. ВС Крыма: трагедия неминуема? / Владимир Колычев // Московский комсомолец. – 1997. – 22 марта– № 54.

69. Ивженко Т. Решается судьба Верховного совета Крыма / Татьяна Ивженко, Лариса Триленко // День. – 1997. – 20 марта– № 48 (96).

70. Притула В. Крымская драма с предвыборным прикусом. 21.03.1997 / Владимир Притула. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/krymskaya_drama_s_predvybornym_privkusom.html

71. Kuzio T. Ukraine–Crimea–Russia: Triangle of Conflict (Edited by Andreas Umland) / Taras Kuzio. – Stuttgart: ibidem-Verlag, 2007. – 258 pp. – (Soviet and Post-Soviet Politics and Society. – Vol. 47).

72. Партия экономического возрождения выступит на выборах в блоке с ДПУ. 19.11.1997. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie/183-partiya-ekonomicheskogo-vozhrozhdeniya/6857-v-s-ezd-pev>

73. Есть новый НЭП! // Республика Крым. – 1997. – 21 ноября.

74. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>

75. Галас Я. Губернатор Закарпаття Геннадий Москаль: «Когда меня переводили из Крыма, один арестованный «авторитет» сказал: «К вам претензий у нас нет, вы мочили всех». 03.01.2002 / Ярослав Галас. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fakty.ua/87898-gubernator-zakarpattia-gennadij-moskal-quot-kogda-menya-perevodili-iz-kryma-odin-arestovannyj-quot-avtoritet-quot-skazal-quot-k-vam-pretenzij-u-nas-net-vy-mochili-vseh-quot>

76. Аверичев А. Война против «Сейлема». 02-08.04.2004 / Артем Аверичев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/19/details/5/7>

77. Аверичев А. Милиция знает, кто убил вице-премьера Сафонцева. 29.07-04.08.2005 / Артем Аверичев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/84/details/6/3>

78. Закон України «Про внесення зміни до Закону України “Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів”». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/11/98-%D0%B2%D1%80>

79. Десятникова И. Анатолий Присяжнюк: «Я человек домашний. На работу с собой беру еду из дома». 16.07.2013 / Ирина Десятникова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/167572-anatolij-prisyazhnyuk-ya-chelovek-domashnij-na-rabotu-s-soboj-beru-edu-iz-doma>

80. Исафилова Ю. Банкротство главной кассы «Сейлема». 14–20.12.2007 / Юлия Исафилова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/204/details/5/6>;

81. Титарчук А. Прокуратура наводит порядок у фінансових справах... національностей / Анатолий Титарчук // День. – 1998. – 1 жовтня. – № 187

82. Смирнов В. Анушаван Данелян – тайный гость полуострова. 14-20.12.2007 / В. Смирнов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://1k.com.ua/204/details/6/2>

83. Исафилова Ю. «Сейлем» гребет под себя имущество «Башмаков». 20-26.06.2008 / Юлия Исафилова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/229/details/5/6>

84. Иванченко К. Лев Миримский: самостоятельный «башмак» или проект спецслужб? 02.04.2012 / Константин Иванченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://argumentua.com/stati/lev-mirimskii-samostoyatelnyi-bashmak-ili-proekt-spetssluzhb>

85. Царенко К. Новый референдум в Крыму 2014? 29.10.2013 / Константин Царенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.proza.ru/2013/10/29/104>

86. Жадько И. Бандиты рвутся к власти. 17.03.2006 / Иван Жадько. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.compromat.ru/page_18361.htm

87. Коমেдев В. Куда подевалась Народная партия Крыма! 18.02.1995 / В. Комедев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie/187-narodnaya-partiya-kryma/6935-kuda-podevalas-narodnaya-partiya-kryma>

88. Притула А. Блок «Россия»: новая реальность или старая пластинка? 10.03.1995 / Алена Притула, Владимир Притула. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/blok_ros-siya_novaya_realnost_ili_staraya_plastinka.html

89. Гучакова Т. Кримська політика: поворот–2011... / Тетяна Гучакова // Якість життя жителів Криму та перспективи її покращання в контексті реалізації стратегії економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011–2020 рр.: Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії на тему «Крим: безпека і розвиток» 6 квітня 2011 р. – К., 2011. – С. 61–66 с.

90. Самар В. Уголовно-политический кодекс. 06.10.2006 / Валентина Самар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/ugolovno-politicheskiy_kodeks.html

91. Кутовая Н. Криминальный авторитет Виктор Рыбалко не раз называл имя человека, который мог заказать его убийство. 21.05.2005 / Надежда Кутовая. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/57328-kriminalnyj-avtoritet-viktor-rybalko-ne-raz-nazyval-imya-cheloveka-kotoryj-mog-zakazat-ego-ubijstvo>

92. Убито кримського «авторитета» Сергія Галицького. 03.06.2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/06/3/2989119/>

93. Колычев В. Крымская милиция разыскивает руководство футбольного клуба «Таврия». 12.01.2000 / Владимир Колычев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/110089-krymskaya-miliciya-razyskivaet-rukovodstvo-futbolnogo-kluba-quot-tavriya-quot>

94. Лебедев В. «Борьба за мир» в Крыму. 22.01.2000 / Вячеслав Лебедев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/cis/2000-01-22/5_crimea.html

95. Буджурова Л. Рятуйся, хто може – в Криму новий прем'єр. 24.07.2001 / Ліля Буджурова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2001/07/24/2983275/view_print/

96. Две пули для жены депутата // Сегодня. – 1999. – 13 ноября. – № 212 (467).

97. Семена Н. Адвоката обещали растворить в кислоте... «судебную и правоохранительную системы в Украине разрушает беспрецедентное политическое давление», – считает крымский адвокат Татьяна Николаева. 04.05.2001 / Николай Семена. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/LAW/advokata_obeschali_rastvorit_v_kislotesudebnuyu_i_pravoohranitelnuyu_sistemy_v_ukraine_razrushaet_be.html

98. Касьяненко Н. Кто-то «пойдет по этапу»? Стабильность Крыма подвергается новым испытаниям... 19.06.2001 / Никита Касьяненко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti/kto-poynet-po-etapu>

99. Притула В. Сургей Куницын: «В политике говорит о нравственности – безперспективно». Валерий Горбатов: «В правительстве не будет политики». 27.07.2001 / Владимир Притула. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/sergey_kunitsyn_v_politike_govorit_o_nravstvennosti_besperspektivno_valeriy_gorbatov_v_ravitelstve.html

100. Вчера – бандиты, завтра – депутаты: Николай Котляревский, он же «Коля-убийца». 04.10.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://argumentua.com/stati/vchera-bandity-zavtra-deputaty-nikolai-kotlyarevskii-zhe-kolya-ubiitsa>

101. Драголюк В. Микола – парубок моторний. 11.03.2006 / Василь Драголюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://umoloda.kiev.ua/number/631/219/22847/>

102. Иванов Л. Депутата-разбойника не только посадят, но и «посадят на бабки». 02.05.2006 / Леонид Иванов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obkom.net.ua/news/2006-03-02/0905.shtml?topping>

103. Об утверждении персонального состава комитетов Евпаторийского городского совета в новой редакции. 23.09.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://my-evp.ru/admin/wp-content/uploads/gorsovet/sessions/1-43-2.pdf>

104. Депутаты Евпаторийского городского совета I созыва. 02.06.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://evp.rk.gov.ru/rus/deputat_okrug.htm

105. Бороться с коррупцией в Евпатории будет глава преступной группировки? 06.02.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novoross.info/krim/30458-borotsya-s-korrupciey-v-evpatorii-budet-glava-prestupnoy-gruppirovki.html>

106. Москаль хоче знати, чому в міністра транспорту працює радником «Коля-котлета». 09.09.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/09sep2010/kotletta.html>

107. Касьяненко М. «Бригадири» повертаються до Криму? 19.07.2000 / Микита Касьяненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/brigadiri-povertayutsya-do-krimu>

108. Ильченко А. Омрачить отдыхающим курортный сезон не позволят сотрудники крымской милиции. 06.06.2003 / Александр Ильченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.2000.ua/v-nomere/derzhava/ekspertiza/omrachit-otdykhajuschim--kurortnyj-sezon_arhiv_art.htm

109. Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про статус депутатів місцевих рад”» від 08.09.2005 № 2854-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2854-15>

110. Такош Л. Объединенный блок «СИЗО». 24.02–02.03.2006 / Лейла Такош [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/113/details/6/2>

111. Луценко допускає створення кримського блоку партій «СИЗО». 17.02.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/266303-lucenko-dopuskae-stvorennya-krimskogo-bloku-partij-sizo>

112. Писарчук Н. Сядет ли в тюрьму член «блока СИЗО». 02.10.2006. / Николай Писарчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/18099-syadet-li-v-tyurmu-chlen-bloka-sizo.html>

113. Криминальная ситуация в Крыму. История «Сейлема» – saga с продолжением – 3. 01.12.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/kriminal/4236-istoriya-sejlema-saga-s-prodolzheniem-3>

114. Узун Т. «Згоріти» від роботи. Кому заважає Лілія Буджурова? 03.04.2006. / Тетяна Узун [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/8864/#photo>

115. Самар В. Старая сказка о «новых русских». 13.10.2006 / Валентина Самар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/staraya_skazka_o_novyh_russkih.html

116. Притула В. Голова Секретаріату Президента Олег Рибачук бореться у Криму з криміналом. 28.02.2006 / Володимир Притула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/940741.html>

117. Рибачук нарахував для фракції СИЗО 116 кандидатів. 28.02.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/02/28/3071011/>

118. Такош Л. Киев начал «зачистку» Крыма. 03–09.03.2006 / Лейла Такош. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/114/details/6/2>

119. Луценко дав повну «кримінальну» розкладку по блоках. 22.02.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/02/22/3068783/>

120. В Криму ожидается криминальный передел сфер влияния между Януковичем и Тимошенко по линии контроля над ОПГ «Сейлем». 10.04.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obkom.net.ua/news/2006-04-10/1255.shtml>

121. Абросимов В. Выборы раскололи ОПГ «Сейлем». 12.04.2006 / Владимир Абросимов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cripo.com.ua/index.php?sect_id=6&aid=16813

122. Лидер коммунистов Крыма насчитал в Крыму 4 «банды» (Украина). 11.04.2006[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://regnum.ru/news/621954.html>

123. Москаль и Гриценко продолжают выяснять отношения. 3 раунд словесной перепалки [Открытое письмо Г. Москаля на открытое письмо спикера Верховной Рады Крыма Анатолия Гриценко министру внутренних дел Юрию Луценко]. 04.07.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qha.com.ua/ru/obschestvo/moskal-i-gritsenko-prodoljayut-viyasnyat-otnosheniya-3-raund-slovesnoi-perepalki/19627/>

124. Самар В. Южный экспресс. 26.05.2006 / Валентина Самар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/yuzhnyy_ekspress.html

125. МВД заплатит за «Башмаки». 18.08.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/LAW/mvd_zaplatit_zabashmaki.html

126. Самар В. Дело «Башмаков»: первый эшелон. 16.01.2009 / Валентина Самар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/delo_bashmakov_pervyy_eshelon.html

127. В севастополе задержаны четверо бывших членов организованной преступной группировки «башмаки». 15.09.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/49181-v-sevastopole-zaderzhany-chetvero-byvshih-chlenov-organizovannoj-prestupnoj-gruppirovki-quot-bashmaki-quot>

128. Обласних міліціонерів відправляють на профілактику. 22.12.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/12/22/3190965/>

129. Милиция Крыма взялась за «расстрельные дела». 28.02.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2008/2/28/221006.htm>

130. Луценко хоче остаточного розгрому. 17.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/03/17/3396103/>

131. Луценко знищить злочинні угруповання до кінця року. 17.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/407039-lucenko-znishchit-zlochinni-ugrupuvannya-dokincyaroku>

132. Крымские «орлы Луценко» в очередной раз пообещали местным бандитам тюрьмы вместо депутатских кабинетов. 15.01.2009

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.2000.ua/novosti/roissheshstvija/krymskie-orly-lutsenko-v-ocherednoj-raz-poobeschali-mest-nym-banditam-tjurny-v-mesto-deputatskikh-kabinetov_arhiv.htm

133. Генпрокуратура «накрыла» одну из мощнейших банд Украины. 29.02.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.2000.ua/novosti/ukraina_novosti/genprokuratura-nakryla-odnu-iz-moschnejshikh-band-ukrainy_arhiv.htm

134. Справу банди Башмаки направлено до суду. 12.01.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/1034921-spravu-bandi-bashmaki-napravleno-do-sudu>

135. Апелляционный суд начал рассмотрение уголовного дела в отношении членов крупной крымской ОПГ «Башмаки». 22.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://interfax.com.ua/news/general/20699.html>

136. Членам злочинного угруповання «Башмаки» оголосили вирок. 28.10.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/news/chlenam-zlochinnogo-ugrupovannya-bashmaki-ogolosil/>

137. Суд не пощадил банду «Башмаки». 28.10.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comments.ua/life/298576-sud-poshchadil-bandu-bashmaki.html>

138. Озерян Е. В Крыму осудили семерых членов банды «Башмаки». 20.05.2013 / Елена Озерян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/163490-v-krymu-osudili-semeryh-chlenov-bandy-bashmaki>

139. Озерян Е. Пострадавшие боялись являться к следователям и в суд, считая, что банда «Башмаков» и сейчас всеильна. 13.06.2013 / Елена Озерян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/165387-postradavshie-boyalis-yavlyatsya-k-sledovatelyam-i-v-sud-schitaya-chto-banda-bashmakov-i-sejchas-vseshlna>

140. В Крыму новое правительство. 28.09.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novocrimea.ru/crimea/40514.html>

141. Никитин М. Подозреваемого в убийстве лишат депутатских полномочий. Член Верховного совета Крыма оказался гражданином Израйля. 18.09.2006 / Матвей Никитин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/705646>

142. Притула В. Чи втратить ізрайльський громадянин мандат депутата Верховної Ради Криму? 10.10.2006 / Володимир Притула. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/952649.html>

143. Акадыров З. Крымского депутата готовят лишить мандата. 11.10.2006 / Заир Акадыров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/712191>

144. В Києве задержан депутат кримського парламенту Рувим Аронов. 03.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/1710047>

145. Бывшего депутата и директора ФК «Таврия» судят за два зверских убийства. 21.01.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/criminal/byvsheho-deputata-i-direktora-fk-tavrija-cudjat-za-dva-zverckikh-ubijctva.html>

146. Акадыров З. Рувим Аронов остался без башмаков. 04.03.2008 / Заир Акадыров, Константин Усов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/863228>

147. Одесский суд арестовал кримского авторитета. 12.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/criminal/odetskij-cud-arectoval-krymckoho-avtoriteta.html>

148. Самар В. Геннадій Москаль: «Перші кримінальні справи – то маленьке частування від главку МВС. Далі потягнеться». 04.09.2009 / Валентина Самар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/gennadiy moskal pershi kriminalni_spravi_to_malenke_chastuvannya_vid_glavku_mvs_dali_potyagnetsya.html

149. В Крыму суд взялся за дело экс-депутата из банды «Башмаки». 21.01.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comments.ua/politics/224524-v-krimu-sud-vzyalsya-delo.html>

150. В Крыму выпустили на волю бывшего «башмака» 05.12.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/SOCIETY/v_krymu_vypustili_na_volyu_byvshego_bashmaka.html

151. Суд выпустил на свободу возможного члена банды «Башмаки». 05.12.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comments.ua/politics/307078-cud-vipustil-svobodu.html>

152. Кузьмин посадит Мельника «на нары», как только Луценко докажет, что он бандит. 24.11.2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2006/11/24/4409080/>

153. Друг Ахметова чист, в суд его не пустили. 02.10.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2006/10/2/138132.htm>

154. Луценко розшукав кримського депутата Мельника. 04.11.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/278825-lucenko-rozshukav-krimskogo-deputata-melnika>

155. В дело соратника Януковича вмешался политический фактор. 09.10.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2006/10/9/4406468/>

156. Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 5. – С. 2–72.

157. Янукович мстит за «Мелю»: Луценко лишится кресла и свободы. 04.10.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2006/10/4/138682.htm>

158. Кошкина С. Депутат Мельник: «Клянусь, я никого не убивал». 14.10.2006 / Соня Кошкина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2006/10/13/140147.htm>

159. Мельник прибув до Києва для того, щоб дати свідчення. 13.12.2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/281211-melnik-pribuv-do-kieva-dlya-togo-shchob-dati-svid-chennya>

160. Кримінального соратника Януковича перетворили на бандита. 12.10.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/10/12/3165397/>

161. Луценко каже, що Янукович у Межигір'ї просив його не чіпати кримінального авторитета. 06.02.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/lutsenko_kazhe_shho_yanukovich_u_mezhigiriyi_prosiv_yogo_ne_chipati_kriminalnogo_avtoriteta_n185167

162. Луценко рассказал, как Янукович просил не трогать криминального авторитета Сашу. 06.02.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/politics/power/lutsenko-rasskazal-kak-janukovich-procil-ne-trohat-kriminalnoho-avtoriteta-cashu.html>

163. Лещенко С. Василий Киселев: На мои слова о покушении Янукович ответил: «Это ментовский разводняк». 19.02.2010 / Сергій Лещенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/02/19/4788595/>

164. Киселев рассказал, как лидер ОПГ «Сейлем» Мельник в Крыму с согласия Януковича занимался рэкетом «на нужды партии». 19.02.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/news/113687/kiselev_rasskazal_kak_lider_opg_quotseyilemquot_melnik_v_krymu_s_soglasiya_yanukovicha_zanimalsya_reketom

165. Перевозная О. «Если команда Януковича придет к власти, в стране будут править уголовные авторитеты». 30.10.2009 / Оксана Перевозная, Ольга Смалюхивская [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/ru/articles/politics-newspaper/_esli-komanda-anukovicha-privetk-vlasti-v-strane-budut-pravit-ugolovnye-avtoritety/313788?mobile=true

166. Американец «Крюк» задержан на светофоре. 18.03.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/oldarchive/c2256713004f33f5c2257136002f1d7a.html>

167. Крымская милиция запретила приезжать лидеру группировки «Сейлем», которого отпустила 3 года назад. 08.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kafanews.com/novosti/12745/krymskaya->

militsiya-zapretila-priezshat-lideru-gruppirovki-seylem-kotorogo-otpustila-3-goda-nazad_2009-09-08

168. Из Украины выдворяют американского бандита Коллетти, более известного как «сейлемский» Сергя Крюков. 07.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://server2.cripo.info/print.php?sect_id=10&aid=78830

169. Из Украины в Америку выдворен один из лидеров криминальной группировки «Сейлем». 10.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/21929-iz-ukrainy-v-ameriku-vydvoren-odin-iz-liderov-kriminalnoj-gruppirovki-sejlem>

170. Москаль виселяє з України лідера «Сейлема». 07.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/09/7/4173250/>

171. Крымская милиция передала в США материалы на Сергея Коллетти (Крюкова) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kianews.com.ua/node/12984>

172. Акадыров З. В Крыму продолжают аресты лидеров преступной группировки «Сейлем». 18.03.2008 / Заир Акадыров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/868423>

173. У Криму заарештували депутата – «праву руку кримінального авторитета». 13.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/102521-u-krimu-zaareshtuvali-deputata-pravu-ruku-kriminalnogo-avtoriteta.html>

174. В Крыму задержан депутат, причастный к группировке «Сейлем». 24.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/1710264>

175. Садовський В. Кінець «Штірліца». 20.05.2009 / Василь Садовський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1409/116/49664/>

176. Люди Луценко словили депутата Витренко по кличке «Штирлиц». 24.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/criminal/ljudi-lutsenko-clovili-deputata-vitrenko-po-klichke-shtirlits.html>

177. В Симферопольском СИЗО убит «Штирлиц» Витренко. 20.05.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/ukraine/v-cimferopolckom-cizo-ubit-shtirlits-vitrenko.html>

178. Bidder B. Did Putin's Man in Crimea Have Mafia Ties? 25.03.2014 / Benjamin Bidder. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spiegel.de/international/world/dossier-suggests-crimea-prime-minister-aksyonov-had-crime-ties-a-960644.html>

179. Латынин А. Премьер-министр Крыма Аксенов – браток из ОПГ «Сейлем». 08.03.2014 / Андрей Латынин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://antikor.com.ua/articles/3481-premjer-ministr_kryma_aksenov_-_bratok_iz_opg_sejlem

180. В Сеть выложили документы об уголовном прошлом Аксенова. 01.10.2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lb.ua/news/2015/10/01/317392_set_vilozhili_dokumenti.html

181. Переяславец Б. Кримський «Гоблін». 14.03.2014 / Богдан Переяславец [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2430/283/86442/>

182. Волчек Д. Премьер по кличке «Гоблин». 01.03.2014 / Дмитрий Волчек [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svoboda.org/a/25281940.html>

183. Варламов И. «Башмаки» приведут к Аксенову? 08.02.2016 / Игорь Варламов. http://www.moscow-post.com/politics/bashmaki_privedut_k_aksenovu20138/

184. Михельсон А. По прозвищу «Гоблин»: кому поручено отдать Крым Путину. 15.03.2014 / Александр Михельсон. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2014/03/15/7018918/?attempt=1?attempt=2>

185. Pro-Kremlin Crimean leader Aksyonov denies allegations of criminal past. 15.03.2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kyivpost.com/article/content/ukraine/pro-kremlin-crimean-leader-aksyonov-denies-allegations-of-criminal-past-339503.html>

186. Волчек Д. Военный театр Гоблина. 7.03.2014 / Дмитрий Волчек [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radioazadlyg.org/a/25288485.html>

187. Горсткіна Д. Аксенов / Гоблін. Чиновник в авторитете. Портрет на фоне блэкаута / Дарья Горсткіна [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://openrussia.org/post/view/10824/>

188. Лешан Е. «Гоблин»? Вранье! Я даже под следствием не был – Аксенов. 06.03.2014 / Евгений Лешан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/interview/27916-goblin-vrane-ya-dazhe-pod-sledstviem-ne-bыл--aksenov.htm>

189. Кирьянова С. «Рейдерский захват «русской общины» / С. Кирьянова // Крымские известия. 2009. – 24 декабря. – № 237 (4440).

190. Galeotti M. Putting the «Crime» Back in Crimea. 03.06.2014 / Mark Galeotti [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://themoscow-times.com/articles/putting-the-crime-back-in-crimea-36137>

191. Журналистов не пустили на суд по иску Аксенова к Бахареvu. Адвокат ответчика уверен, что судья была заинтересована принять

решение в пользу истца. 26.02.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20140722010316/>

192. Аксенов не смог доказать свою непричастность к ОПГ и проиграл суд Бахареvu. 10.06.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.is/2Aagd>.

193. Flintoff C. Now that Russia Has Crimea, What is Moscow's Plan? 05.06.2014 / Corey Flintoff [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.npr.org/sections/parallels/2014/06/05/318870835/now-that-russia-has-crimea-what-is-moscows-plan>

194. Kuzio T. Vigilantes, Organized Crime, and Russian and Eurasian Nationalisms: the Case of Ukraine / Taras Kuzio // Ukraine's Euromaidan: Analyses of a Civil Revolution / David Marples, Frederick Mills (Eds.). – P. 57–76.

195. Рахманин С. Юрий Луценко: «Я не уйду. Не дождутся». 14.03.2008 / Сергей Рахманин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/yuriy_lutsenko_ua_ne_uydu_ne_dozhdutsya.html

196. Крымский спикер считает Ильичева незаконным начальником милиции автономии. 10.07.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/news/32170/krymskiyi_spiker_schitaet_ilicheva_nezakonnym_nachalnikom_militsii_avtonomii

197. Ильичев рассказал, какие бандиты засели в парламенте Крыма. 01.07.2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ikrim.net/news/?category=krym-vlast&altname=ilichev_rasskazal_kakie_bandity_zase-li_v_parlamente_kryma

198. Карайван В. Кримська міліція стала заручницею протистояння президента і уряду. 08.07.2008 / Валентин Карайван [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dw.com/p/EY3w>

199. Звіт Національного інституту стратегічних досліджень: Крим мав стати приводом для широкомасштабного вторгнення РФ. 19.02.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/zvit-nacionalnogo-institutu-strategichnih-doslidzh/>

200. Losiev I. Crimean Mafia in Politics: Russian Aggression in Crimea Reveals Interesting Aspects of Using Criminal Groups in Politics. 23.04.2014 / Ihor Losiev [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainian-week.com/Politics/108311>

201. Лосев И. Под знаком Мюнхена. 04.05.2016 / Игорь Лосев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/ru/article/media/pod-znakom-myunhena>

202. Galeotti M. Crime and Crimea: Criminals as Allies and Agents. 03.11.2014 / Mark Galeotti [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rferl.org/content/crimea-crime-criminals-as-agents-allies/26671923.html>

203. У Криму лідер банди «Башмаки» вербує людей для участі в терористичних операціях в Україні – МВС. 05.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/914518-u-krimu-lider-bandi-bashmaki-verbue-lyudey-dlya-uchasti-v-teroristichnih-operatsiyah-v-ukrajini-mvs.html>

204. У Криму бандити вербують людей для участі в терористичних операціях на території України – МВС. 05.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/203412.html>

205. Беднова Г. В Україні затримали підозрюваного в замаху на експерта з розслідування катастрофи МН17. 11.04.2016 / Ганна Беднова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dw.com/p/1ITLj>

206. Вуєць П. «Крымнаш». Всю власть – соратникам Януковича, родственникам Аксенова и криминальным авторитетам! 23.07.2014 / Павло Вуєць [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glav-com.ua/publications/125634-%C2%ABkrymnash%C2%BB.-vsju-vlast-%E2%80%93-soratnikam-janukovicha-rodstvennikam-aksenova-i-kriminal-nym-avtoritetam.html>

207. Выборы в Крыму 2014. Результаты. 15.09.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://saitevpatorii.com/novosti-evpatorii/vybory-v-krymu-2014-rezultaty.html>

208. Кримнальний «смотрящий» Мельник через партию «Родина» рвется во власть в Крыму. 10.09.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nr2.com.ua/hots/Okkupacija_Kryma/Kriminalnyy-smotryashchiy-Melnik-cherez-partiyu-Rodina-rvetsya-vo-vlast-v-Krymu-79698.html

209. Избирательный список крымского отделения «Родины»: Мешков, Боярчук, Мельник, Аронов. 11.07.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://investigator.org.ua/news/132042/>

210. Суд в Крыму арестовал на 2 месяца двух лидеров ОПГ «Башмаки» – Следком. 07.02.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/a/news/27537082.html>

211. Полонский И. 25-летняя война с «Башмаками». Зачем крымские следователи бросили все силы на преступления «лихих девяностых». 12.02.2016 / Илья Полонский. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yug.svpressa.ru/accidents/article/132099/>

РОЗДІЛ 5.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ: ІДЕЙНІ ПРІОРИТЕТИ ТА ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

Історичний поступ народу/нації та продуктивність його/її життєвості визначається не лише природними умовами/багатствами проживання, а й породженими/запозиченими/інтеріоризованими у суспільній свідомості та активованими у повсякденній практиці ідеями. Сукупність ідей, напрацьована в національно-культурному просторі певного народу, законсервована в історичній пам'яті як стратегічний ресурс або «токсичний» ідейний продукт чи актуалізована в реальній суспільно-політичній діяльності, визначає тактику його сьогодення та стратегічні орієнтири в майбутньому, що й зумовлює потребу «діагностики» та значимість аналізу ідейного забезпечення життя конкретного народу.

Ідейний ландшафт сьогодення кримських татар та їхні пріоритети можна ідентифікувати як з текстових джерел: 1) програмних настанов політичних партій та громадських організацій; 2) офіційних документів прийнятих Курултаєм різних скликань та постанов Меджлісу 3) заяв, звернень учасників різноманітних громадсько-політичних акцій; 4) промов, інтерв'ю лідерів, активістів кримськотатарського національного руху; 5) соціологічних опитувань стосовно ідейних уподобань/настроїв їх учасників і з аналізу практичних дій (які, як відомо, не завжди знаходяться в прямій кореляції із заявленими ідейними орієнтирами), зокрема, з участі представників кримськотатарського народу у політичному процесі Автономної Республіки Крим та України загалом.

Провідні ідеї, що живлять національний рух сучасності певного народу, завжди вкорінені в його історичному минулому і значимо детермінуються ним у сьогоденні. Це вимагає бодай побіжного огляду генези актуальної ідейної матриці кримськотатарського народу, історії становлення її інституційних втілювачів та їхніх взаємозв'язків. Варто зазначити, що сучасний її образ має тривалу історичну тяглість. Стрижнева ідея сьогодення кримських татар – відродження державності – має більш аніж столітню історію. Вона проголошувалася не лише в теоретичних напрацюваннях інтелектуалів (І. Гаспринський) та агітаційних проектах

національних політичних акторів («Міллі Фірка»*), а мала певний час і практичне втілення.

Активізація діяльності кримськотатарського національного руху розпочалася після Лютневої революції 1917 р. в Російській імперії. У березні 1917 р. було скликано Всекрымський Мусульманський з'їзд, у роботі якого брали участь 1500 делегатів з міст та селищ Криму. На цьому з'їзді було обрано Тимчасовий кримськомусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком), керувати яким доручили Н. Челебіджіхану**. Мусульманський виконком зайнявся управлінням внутрішнього життя кримських татар, передусім у системі освіти, видавничій, військовій діяльності, налагоджував зв'язки з національними рухами інших народів Росії.

У вересні 1917 р. Мусвиконком провів з'їзд представників кримськотатарських організацій, на якому було прийнято рішення про скликання Курултаю, національного з'їзду, (розпочав свою роботу 26 листопада 1917 р.) для визначення подальшої долі Криму за нових політичних обставин. Делегати І Курултаю проголосили створення Демократичної Кримської республіки, прийняли

---

* Міллі Фірка – кримськотатарська «Народна партія» (трапляється переклад і як «Національна партія») створена у липні 1917 р. діями Кримського Мусвиконкому (Н. Челебіджіхан, Д. Сейдамет). У своїх програмних настановах проголошувала суверенітет народу, рівність усіх громадян перед законом, демократичні вибори, політичні свободи, ліквідацію суспільних станів, недоторканість особистості, житла та листування. «Міллі Фірка» проголошувала соціалізацію фабрик та заводів, ліквідувала вакуфні (належні релігійним общинам) землі. У стосунку державного будівництва стояла на позиціях демократичного федеративного устрою з правом кожного народу на національно-культурний розвиток, зокрема, всезагальну безкоштовну освіту та провадження діловодства національною мовою. Одна із перших у мусульманському світі проголосила гендерну рівність та необхідність залучення жінок до участі в громадському житті (Див. : Семена Н. Дело Вели Ибраимова и «Милли Фирка» / Н. Семена // Зеркало недели. – 1999. – 19 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/delo_veli_ibraimova_i_milli_firka.html.

** Номан Челебіджіхан (у російській літературі відомий як Челебі Челебієв, 1885–1918 рр.) – кримськотатарський політичний діяч, перший голова уряду Демократичної Кримської республіки, один із організаторів І Курултаю кримськотатарського народу, перший муфтії мусульман Криму, Литви, Польщі, Білорусі; письменник, поет (автор сучасного кримськотатарського гімну «Ant Etkenmen» (Я поклявся)). Див. : Громенко С. Номан Челебиджихан. / С. Громенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://secrethistory.su/1631-noman-chelebidzhihan.html>.

її Конституцію та державну символіку [1, с. 22]. Як зазначають сучасні дослідники, прийнята Конституція містила досить багато суперечностей, принциповою серед яких було фактичне «декретування» створення нової держави і, разом з тим, визнання того, що форма правління в Криму може бути визначена Кримськими установчими зборами [2, с.51]. «Власне, саме ця суперечливість між внутрішньотатарським призначенням Конституції та її претензією на те, щоб стати нормативною основою для життя усього півострова, є її основною проблемою» [3, с.16].

Проголошена Демократична Кримська Республіка не була визнана більшовицьким урядом Росії, що призвело до її поразки у січні 1918 р. Згодом постановою ВЦВК та РНК від 18 жовтня 1921 р. було декретовано утворення Автономної Кримської Соціалістичної Радянської Республіки у складі РСФРР*. Конституції цієї республіки (1921, 1929, 1937 рр.) проголошували державними мовами російську та кримськотатарську [3, с.185, 220; 4] Корінними народами у новоствореній автономній республіці визнавалися кримські татари та караїми [5, с.1012]. Місця компактного проживання народів Криму отримали статус національних районів. На початку 1930-х рр. із двадцяти адміністративних районів Криму шість було визнано кримськотатарськими (Фоті-Сальський, Бахчисарайський, Балаклавський, Ялтинський, Алуштинський і Судакський)**.

---

* У 1929 р. з прийняттям нової Конституції республіка була перейменована на Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку. Після утвердження Конституції 1937 р. – на Кримську автономну радянську соціалістичну республіку.

** За даними перепису населення 1939 р. у Кримській АРСР проживало 218,9 тис. кримських татар; з них 75% – сільські жителі і 25 % – міські жителі. Загалом кримські татари становили 10,2% всього міського та 29% сільського населення республіки. Головним регіоном їх проживання було Південно-Східне узбережжя Криму. У сільській місцевості кримські татари компактно проживали в Судакському – 89,2% жителів району, Ялтинському – 81,4 %, Бахчисарайському – 79%, Севастопольському – 63,7%, Карасубазарському (на сьогодні Білогірському) – 46,8%. Серед міського населення кримські татари становили більшість лише в Бахчисарай – 71% та Гурзуфі – 54,7%. У решті міст Південно-Східного узбережжя їхня частка серед жителів становила від 12 до 43%. (Див.: Хаяли Р. Крымскотатарский народ в составе населения Крымской АССР (1921–1939 гг.) // Хаяли Р. И. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке / Р. И. Хаяли. – Симферополь: Издательство «Доля», 2008. – С.126–144).

Національно-територіальній автономії кримськотатарського народу, формально проголошеній у конституційних актах радянських часів та частково підтримуваній у державній практиці радянської влади (політика «татаризації», офіційний статус кримськотатарської мови, визнання кримських татар одним із корінних народів), було завдано нищівного удару депортацією кримськотатарського населення у травні 1944 р.

Ідейне пробудження кримських татар на територіях спецпоселень, прискорене/активоване низкою державних документів 1954–1956 рр. стосовно депортованих народів, в яких кримськотатарська трагедія не знаходила бажаного політичного рішення, на відміну від інших постраждалих народів [6], стало поштовхом для організації масштабного національного руху. Біля його витоків стояли представники колишньої «державної та культурної еліти кримськотатарського народу (партійні працівники, військові, письменники) [7]. Уже в одному із перших звернень до владно-партійних радянських інституцій, листі п'яти кримськотатарських комуністів, було окреслено основні ідеї кримськотатарського народу – повернення на Батьківщину, відновлення Кримської автономії у складі УРСР, а також повернення чи компенсація майна, залишеного при виселенні [8, с. 287].

З другої половини 1950-х років на підприємствах, за місцем проживання масово створювалися «ініціативні групи» кримських татар (своєрідна форма самоорганізації народу), які початково займалися збором підписів під різноманітними зверненнями, а згодом стали «унікальною в радянських умовах формою соціальної мобілізації, що дозволила досягнути легалізації несанкціонованої громадської активності» [7], основною метою якої було здійснення «організованого повернення та компактного розселення народу на історичній батьківщині, відновлення автономії, національних шкіл, створення умов збереження кримськотатарської мови та культури» [7].

Накопичення організаційного та політичного досвіду «ініціативними групами» кримськотатарського народу в боротьбі за відновлення історичної справедливості та створення умов для реалізації права на національне самовизначення, а також зміна політичного клімату в колишньому СРСР стали поштовхом для активізації кримсько-

татарського національного руху та надання йому більш досконалої структурної та організаційної впорядкованості.

У червні 1965 р. відбулася перша зустріч представників ініціативних груп з місць спецпоселень, результатом якої стало організаційне утворення – Національний рух кримських татар (НРКТ), згодом очолений Ю. Османовим [9]. У прийнятому на зустрічі документі, «Наказі народу», визначалися головні завдання та принципи діяльності НРКТ, а саме: повернення народу на історичну батьківщину, «відновлення декрету революції – Декрету Леніна від 18 жовтня 1921 року про Кримську АСРР – національної соціалістичної державності; ... Повернення всього, що захоплено, відшкодування всього, що розтоптане виселенням та десятиліттями заслання. Повне та безумовне відновлення національної рівноправності кримських татар, створення умов найшвидшого подолання деградації мови, культури, фальсифікації історії, наслідків десятиліть дискримінації у всіх сферах» [10]. Варто звернути увагу на категоричність формулювання у цьому документі щодо суб'єкта-представника інтересів народу: «Будь-який представник, що висловить свою незгоду з викладеним у цих пунктах, у якій би формі, місці та причині це не відбулося, автоматично перестає бути представником народу та втрачає його довіру», що давало підстави для забезпечення монополії у представництві знівечених прав кримських татар виключно НРКТ [10].

На противагу настроям співпраці та реалізації національно-реабілітаційних дій у межах, визначених комуністичним керівництвом колишнього СРСР (як зазначалося в преамбулі «Наказу народу», він був схвалений керівництвом країни, при тому що його підписали 65 тис. кримських татар), з'явилися носії іншої, більш радикальної парадигми боротьби за відновлення прав кримськотатарського народу, об'єднанні в Центральну ініціативну групу (ЦІГ) під керівництвом М. Джемільєва. Завдяки її організаційним зусиллям у квітні 1987 р. у Ташкенті відбулася Перша Всесоюзна нарада представників ініціативних груп, яка оприлюднила Звернення кримськотатарського народу до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова з лейтмотивом репатріації та відновлення державності [8, с.215–216]. У травні 1989 р. на V Всесоюзній нараді представників ініціативних груп у м. Янгіюль (Ташкентська область Узбецької РСР) було прийнято рішення про створення ще одного, окрім НРКТ,

центру для відстоювання прав депортованого народу – Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР) зі своєю структурою (її керівний орган, Центральну раду, очолив М. Джемільєв) та Статутом, в якому чітко окреслювалася мета національного руху та основні методи боротьби для її досягнення* [6]. Найперше – це повернення та облаштування кримських татар на своїй історичній батьківщині, наступне – відновлення державності та відродження національної культури, яка «зазнавала тотального знищення протягом багатьох десятиліть» [11].

НРКТ та ОКНР на кінець 1990-х років були єдиними інституційованими очільниками кримськотатарського національного руху на території СРСР, хоч, на думку М. Джемільєва, повне представництво кримськотатарського народу перейшло до ОКНР з моменту її створення [12]. Та варто зауважити, що лідери НРКТ, зокрема Ю. Османов, мали статус уповноважених на той час представників кримськотатарського народу як у процесі підготовки постанови Президії ВР СРСР від 28 листопада 1989 р., яка визнала законним право кримськотатарського народу повернутися на історичну батьківщину (чим відкрила політичну можливість масової репатріації кримських татар), так і на початкових етапах її реалізації (Ю. Османов очолював, як тимчасово виконувач обов'язки, Комітет у справах депортованих народів, що займався організацією процесу повернення кримськотатарського народу на історичну батьківщину).

Спочатку латентний конфлікт між НРКТ та ОКНР, зумовлений множинними чинниками (які навряд чи можна достеменно визначити зовнішньому спостерігачеві), що переважно проявлявся

---

* Один із лідерів НРКТ Гомер Баєв зазначав, що до листопада 1988 р. «ми все ще були разом. 6–8 листопада на зустрічі в Учкозі (Білогірський район) відбулося наше розмежування. Тоді постало питання про створення організації національного руху. Ми були категорично проти, оскільки це не входило в «Наказ народу». Виявилися розходження і з інших питань – не робилася ставка на організоване державне повернення, виникла подвійність і у змісті автономії та в інших питаннях... Протистояння відбулося, напевно, ще тому, що ми боялися і опиралися залученню до небезпечного для тих часів національного руху своїх дітей, молоді». (Див.: Гомер Баєв : «Должна быть восстановлена автономия Крыма 1921–1945 гг. и она восстановлена!» // Авдет. – 1991. – №24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cidct.org.ua/avdet/1991-avdet-24-1-listopada/>

в різній тактиці дій стосовно організаційних моментів процесу репатріації кримських татар, згодом вийшов у широкий публічний простір через відмову НРКТ брати участь у підготовці та проведенні Курултаю, зініційованого ОКНР. На 50-й Всесоюзній зустрічі представників НРКТ (30.04. – 01.05 1991 р.), «незважаючи на спроби окремих представників та посланців ОКНР схилити учасників форуму на користь участі НРКТ в Курултаї», було прийнято «рішення не брати участі в Курултаї» [13]. Така позиція обґрунтовувалася тим, що, на переконання Ю. Османова, ОКНР була створена «саме для того, щоб зірвати цей курс (*Державну програму переселення кримськотатарського народу – В. Н.*), перехопити ініціативу та закріпити розчленування народу», а Меджліс, з його погляду, – це штучно сформований орган «туземної адміністрації» [14; с. 13] Більше того, існувала думка, що «ідея скликання Курултаю була задумана в надрах партійно-бюрократичного апарату і вела до дезорієнтації кримських татар» [15]. Як згадував один із лідерів НРКТ Г. Баєв, «ідею Курултаю нам постійно підсовували то Рафік Нішанович* то Багров** ... Курултай, який відбувся – це чергова змова з верхівкою, з метою заморозити повернення народу, вбити клин серед наших людей» [16]. Заради справедливості зазначимо, що послідовники ОКНР також не відзначалися особливою прихильністю та толерантністю у висловах щодо НРКТ [17].

Як бачимо, національний рух кримських татар не був (і не є) монолітним явищем. Дві головні його ідейно-опозиційні гілки, початково представлені Національним рухом кримських татар та Організацією кримськотатарського національного руху, хоч стратегічно організовували свою діяльність, керуючись ідейною тріадою кримськотатарського національного руху – *репатріація, національна державність, національно-культурне відродження*, – але в тактичних питаннях, зокрема, у виборі форм та методів боротьби, ідеологічних союзників, мали суттєві розходження.

---

* Нішанов Р.Н. – перший секретар ЦК КП Узбекистану 1988–1989 рр..

** Багров М.В. – з вересня 1989 р. перший секретар Кримського ОК КПУ; квітень 1990 р. – березень 1991р. – голова Кримської обласної ради народних депутатів; березень 1991 р. – січень 1992 р. – голова ВР Кримської АРСР; січень 1992 р. – лютий 1994 р. – голова Верховної Ради АР Крим.

Якщо НРКТ прагнув відновлення державності згідно з Ленінським декретом 1921 р., тобто в межах РРФСР, і розраховував на «розумні та сприятливі для кримських татар рішення радянської влади та Комуністичної партії», то ОКНР була орієнтована на ліквідацію всього тоталітарного режиму разом із радянською владою та диктатурою Комуністичної партії [18].

Це принципове тактичне розходження перших організацій зумовило їхню подальшу історичну долю та інших, згодом інституціалізованих, суб'єктів кримськотатарського національного руху, а також і особливості процесу та форми політичної участі задля реалізації ідейних пріоритетів кримських татар у соціально-політичному просторі незалежної України.

У конгломераті різноманітних об'єднань кримськотатарського населення Криму, вагомого як у своїй чисельності*, тематичній спрямованості (борці за відновлення прав кримськотатарського народу в цілому; ревнителі земельно-майнових інтересів кримських татар; юридичні консультанти з різноманітних правових проблем; хранителі національно-культурних цінностей; організатори відродження кримськотатарської мови та мистецтва; представники інтересів різних вікових, гендерних, соціально-статусних, професійних груп та багато ін.) та форматній різноманітності (політичні партії, громадські організації/об'єднання, фонди, спілки, асоціації, ліги і т. ін.), значаться суб'єкти-репрезентанти національних інтересів як з чітко окресленими/проголошеними ідейно-політичними пріоритетами, так і офіційно дистанційованими від сучасного політичного процесу (переважно зорієнтовані на соціально-економічні проблеми та національно-культурне відродження).

---

* У 2007 р. було зареєстровано близько 100 громадських організацій кримських татар половина з яких мала кримський статус. (Див.: Халілов Р. Кримськотатарські організації і Меджліс/ Р. Халілов // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю. Тищенко, Р.Халілов, М.Капустін.; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – С. 51). На Всесвітньому конгресі кримських татар у 2009 р. АР Крим представляли 80 громадських і національно - культурних організацій. (Див.: Політична мапа Криму:2010–2011. Процеси і тенденції / Ю. А. Тищенко, Г. Т. Бекірова, М. І. Капустін. – Укр. не залеж. центр політ. досліджень. – К.; Сімферополь: Агентство «Україна», 2012. – С.37.). На офіційному сайті Меджлісу кримськотатарського народу в розділі «Кримськотатарські громадські та політичні організації» наведено відомості й контакти 21 організації.

Окрім уже згадуваних НРКТ* та ОКНР** на теренах незалежної України розгорнули свою діяльність авторитетні/значимі за організованими акціями/заходами в кримськотатарському середовищі, що мали інформаційний розголос на регіональному/ загальнодержавному/міжнародному рівнях наступні суб'єкти-репрезентанти ідейних пріоритетів кримськотатарського національного руху. Це насамперед Курултай – національний з'їзд кримськотатарського народу, який відновив свою діяльність 29 червня 1991 р. (його рішення мають силу національних законів)*** [19], та Меджліс – орган національного самоуправління кримських татар, що позиціонується як «вищий, єдиний, повноважний, представницький» орган виконавчої влади в період між засіданнями Курултаю****. Меджліс має розгалужену систему місцевих і районних меджлісів у місцях компактного проживання кримських татар на півострові, до участі у яких залучено більше трьох тисяч активістів, обраних кримськотатарськими місцевими громадами [20]. Серед перших політичних структур кримських татар, що брали участь у політичному процесі Автономної республіки Крим була національна політична партія «Адалет» («Справедливість») (1995 р.)****, яка проголосила своєю головною метою побудову в Криму національної держави на підставі природного права кримськотатарського народу на самовизначення; створення умов для обов'язкового використання кримськотатарської мови у всіх сферах державного та громадського життя

---

* НРКТ на даний час вважає себе ані партією ані організацією. (Див.: Резолюция Всекрымской Встречи представителей НДКТ в с. Теберти, 31.05.2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.ndkt.org/novosti/Page-7.html>). Лідерами НРКТ у свій час були – Ю. Османов (трагічно загинув у 1993 р.), Г. Баєв, В. Абдураїмов.

** ОКНР позиціонувала себе як політична партія з 1989 р. Її першим очільником був М. Джемільєв, а після обрання його Головою Меджлісу (1991 р.) організацію очолив Р. Чубаров. На даний час ОКНР очолює Е. Хайредінов.

*** Обирається всенародно терміном на 5 років. Делегати нині діючого VI Курултаю (вибори відбулися 2013 р.) вперше обрані прямим голосуванням. Сесії Курултаю проводяться не рідше ніж раз на 2,5 роки.

**** Меджліс таємно обирається делегатами Курултаю у кількості 33 осіб. Першим головою Меджлісу було обрано у 1991 р. М. Джемільєва, 2013 р. цю посаду обійняв Р. Чубаров.

***** Адалет» започаткована у серпні 1995 р. Біля її витоків стояв С. Керімов, очолював партію – Ф. Кубедінов, один із її лідерів – А. Самадінов.

Криму; сприяння формуванню та становленню органів національного самоуправління кримськотатарського народу в Криму [21; 22]. Першопрохідцями у справі відродження кримськотатарської мови стала асоціація кримськотатарських працівників освіти «Маарифчі» («Просвітитель») (1996 р.)^{*}, яка боролася за впровадження її в освітній процес навчальних закладів АРК та підготовку відповідного рівня і кількості фахівців задля реалізації цього надважливого завдання для кримськотатарської спільноти.

Потреба забезпечення кваліфікованого неупередженого юридичного супроводу кримських татар у різноманітних правових прецедентах зумовила появу громадсько-правозахисної організації «Азатлик» («Свобода») (2005 р.)^{**}. Опікування проблемами землевідведення кримськотатарським репатріантам, відродження національних сіл та повернення кримськотатарської історичної топоніміки, відновлення національних культових споруд та історичних пам'яток поклала на себе громадська організація «Койдешлер» («Односельчани») (2005 р.)^{***} [23]. Боротьба за побудову національної державності в межах етнічної території правовими засобами як стратегія та національна ідея кримськотатарського народу у ХХІ ст. стала основним кредо для національно-політичної партії «Мілли Фірка»^{****}

---

^{*} «Маарифчі» зареєстрована у червні 1996 р., має розвинену мережу представників по всьому Криму. Незмінним очільником цієї організації залишається С. Каджаметова.

^{**} «Азатлик» розпочала свою діяльність 2005 р. задля боротьби за визволення кримських татар, ув'язнених після масової бійки слов'янської та кримськотатарської молоді у сімферопольському барі Cotton club. Лідери-засновники Н. Бекіров та А. Мустафаєв покинули організацію у 2008 р. на підставі розбіжностей з більшістю її членів стосовно Меджлісу, супроти якого ці лідери виступили. Очолює організацію на сьогодні С. Кади́ров, активісти організації – К. Абдуллаєв

^{***} «Койдешлер» зареєстрована в лютому 2005 р. І. Воснім.

^{****} «Мілли Фірка» – національна політична партія створена у 2005 р., очолювана В. Абдураїмовим (до цього кілька років він був головою НРКТ); лідери партії – Р. Аблаєв (був свого часу серед засновників ОКНР), А. Джеппаров, Т. Дагджи. Окрім головної мети – побудови національної державності в межах етнічної території, декларує і деякі принципи майбутнього державного устрою, зокрема, створення в Криму традиційної системи мусульманського судочинства – Кадіату, на базі існуючих третейських судів; в економічній сфері прагне домогтися консолідації національного бізнесу як передумови для розбудови державності.

(2005 р.) [24]. Надзвичайна гострота проблеми землевідведення для кримськотатарських репатріантів викликала появу громадської організації «Авдет»* («Повернення») (2007 р.), яка об'єднала активістів «галявин протесту». Головна мета її діяльності – сприяння учасникам «галявин протесту» в документальному оформленні та юридичній підтримці, участь у перемовинах з владними структурами, захист учасників «галявин протесту» від міліцейського та чиновницького свавілля [25; 26]. Захист інтересів та сприяння відновленню політичних, соціально-економічних, мовних, культурних прав кримськотатарського народу в контексті міжнародного руху, прав людини та розбудови громадянського суспільства в Криму та Україні в цілому як суверенної територіально цілісної держави стали основою програмних дій міжнародної громадської організації «Бізім Кирим»** («Наш Крим») (2007 р.). Пошук оновлених шляхів вирішення проблем кримськотатарської спільноти запропонувала молодіжна громадська організація «Яшлар Шураси» («Рада молоді») (2011 р.)***. Своїм девізом вона обрала гасло – «Нове покоління – нові ідеї – ефективні дії». Основні напрями її діяльності передбачають оновлення органів національного

---

* «Авдет» («Повернення») – громадська організація, зареєстрована 2007 р. на чолі з Д. Аметовим. «Земельними» справами діяльність організації не обмежується. У її активі низка політичних акцій (протест під Кабінетом Міністрів України 2010 р., що переріс у голодування) та гучних політичних заяв. Свого часу організація провела кілька масових акцій протесту з одночасною участю понад 5 тис. осіб. У березні 2011 р. організація розкололася на дві ворогуючі групи. Так званих «самозванців» представляли керівник прес-служби «Авдета» Р. Шаймарданов, активісти Н. Потелов, С. Гемеджі, Р. Ебд, Д. Решітов, які виступили з різкою критикою Меджлісу. На сьогодні «Авдет» очолює М. Маушев.

** «Бізім Кирим» (Наш Крим) – зареєстрована у 2007 р., керівник організації – А. Егіз. Серед завдань організації значаться сприяння досягненню міжконфесійного та міжнаціонального діалогу всередині кримського суспільства та ознайомлення світової спільноти зі станом «кримського питання».

*** «Яшлар Шураси» – заснована у січні 2011 р. Активісти організації – Д. Акієв, А. Чарухов, А. Меметова. Найбільш масштабною акцією, організованою «Яшлар Шураси» та «Кримськотатарським молодіжним центром» за підтримки Меджлісу та Всесвітнього Конгресу кримських татар, став День національного прапора кримськотатарського народу. Подія відбулася 26 червня 2011 р. та зібрала декілька тисяч людей.

самоуправління; активна популяризація національно-культурних цінностей кримських татар, зокрема відродження мови та вивчення ісламу; результативне представництво кримських татар у всіх органах влади; захист прав кримських татар; об'єднання народу на засадах патріотизму [27]. Прагнення мирної співпраці (без акцій протесту) з республіканською владою у вирішенні питань з облаштування кримських татар задекларувала громадська організація «Себат»* («Наполегливість, завзятість, стійкість») (2011 р.) Основними її завданнями визначено інформаційне забезпечення, юридичний супровід та офіційне представництво учасників земельних «галявин протесту» [28]

Доречно зазначити, що цей перелік громадсько-політичних об'єднань не вичерпує усіх активно діючих суб'єктів кримськотатарського громадсько-політичного руху, які проявили себе як впливові актори у театрі суспільно-політичних подій кримськотатарської спільноти зокрема та Криму загалом**.

У суспільних процесах кримських татар особливу роль відіграють релігійні організації, які мають незаперечний вплив на формування/утримання ідейної архітектоніки кримськотатарського народу. Потужним консолідуючим чинником кримськотатарської спільноти виступає іслам***, правовірні якого були об'єднані у 345 релігійні організації Криму (станом на 2011 р.) під керівництвом Духовного управління мусульман Криму

---

* «Себат» – громадська організація, зареєстрована у травні 2011 р. колишніми членами «Авдету». Голова правління Р. Сайдалієв, секретар правління Р. Шаймарданов, члени правління – Д. Решитов, С. Гемеджи.

** Варто згадати іще такі громадські організації як «Аркъадаш» (А. Ісмаїлов), «Емель» (Н. Шевкієв), «Кардашлик» (М. Язиджієв), Інформаційно-просвітницький центр «Боразан» (Т. Ільясов), «Яшлар Седасен» (А. Кефілєва), «Одун базар каписи» (Д. Якубова), «Ілері» (Р. Шевкієв), «Таянч» (Р. Бекіров), «Фонд Кримської ініціативи» (Е. Чубаров), Лігу кримськотатарських юристів «Ініціум» (Д. Акієв), Лігу кримськотатарських жінок (С. Джемілева), Товариство дослідників історії та культури кримських татар (Ш. Кайбуллаєв), Асоціацію кримськотатарських художників (І. Нафєєв), Асоціацію кримськотатарських істориків (Г. Бекірова), Товариство розвитку кримськотатарської літератури «Едебіят» (Р. Фазил), Кримську республіканську організацію «Кримськотатарський Молодіжний Центр» (Е. Авамілев).

*** Переважна більшість кримських татар сповідують іслам сунітського спрямування.

(ДУМК)*, утвореного у 1995 р. [29]. Серед принципових засад своєї діяльності ДУМК передусім артикулювало позиціонування «поза політичними поглядами та міркуваннями», а головною метою проголосило «об'єднання Кримськотатарського народу навколо вивчення релігії Іслам, прищеплюючи тим самим Ісламську культуру та моральність», сприяння «розвитку любові до релігії, батьківщини та нації» [30]. Та попри заявлені аполітичні ідейні пріоритети ДУМК ситуативно здійснювало політично забарвлені кроки у підтримці/протистоянні Меджлісу кримськотатарського народу (муфтії Криму Е. Аблаєв входив до складу Меджлісу) з приводу важливих рішень стосовно внутрішньої політики, особливо що стосувалося участі у виборчому процесі усіх рівнів, ініціатив представницького органу у вимогах до владних інституцій стосовно правового та соціально-економічного забезпечення репатріантів, підтримці демократичних сил та процесів в Україні. Так, на загальнокримському мітингу 10 грудня 2013 р. з нагоди Міжнародного дня прав людини, в якому брали участь понад 3 тис. осіб (переважно кримські татари) з плакатами «Ми за Україну у європейській сім'ї волелюбних народів», «Кримські татари – корінний народ Криму», «Колоніальна адміністрація Криму – порушення Конституції України», з вітальним словом виступив муфтії Е. Аблаєв. Учасники мітингу ухвалили резолюцію з вимогами до Президента та Верховної Ради України прийняти до 70-ї річниці депортації кримських татар Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», а голова Меджлісу Р. Чубаров повідомив громадськість, що частина мітингарів одразу ж після його завершення відправиться на Євромайдан до Києва [31]; 11 грудня 2013 р. на офіційному сайті ДУМК було розміщено «Звернення керівників Церков та релігійних організацій у зв'язку з політичною ситуацією в Україні», в якому, зокрема, зазначалося, що «вихід з кризи можливий лише у разі якнайшвидшого

---

* ДУМК – некомерційна релігійна організація, яка представляє інтереси мусульман Криму – кримських татар (понад 90% усіх правовірних), а також татар Поволжя, азербайджанців, чеченців, дагестанців, узбеків, турків та інших народностей, що проживають в Криму і становлять близько 11% населення півострова.

завершення переговорів та підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом» [32]. Та переважна єдність між ДУМК та Меджлісом в оцінках перебігу внутрішньодержавного політичного процесу не виключала їхніх кардинальних розходжень у ставленні до знакових міжнародних подій*.

Окрім релігійних общин «традиційного» ісламу, починаючи з 1999 р. в Криму розгорнули свою діяльність автономні ісламські громади, які не мають ані канонічного, ані структурного підпорядкування ДУМК, що поклало початок процесам розмежування в кримській мусульманській уммі. За офіційними даними пік зростання кількості автономних мусульманських громад припав на 2007 р. [33]. Серед «автономістів» широко відомі «Хізб ут-Тахрір аль-ісламі»**, хабашити***, салафіти**** та ін.

Найбільш контроверсійно сприймається суспільною свідомістю «Хізб ут-Тахрір», оскільки її підозрюють у зв'язках із терористичними організаціями (поки що без знайдених переконливих доказів), а її діяльність заборонена у деяких країнах, зокрема, в Росії з 2003 р. Про «Хізб ут-Тахрір» у Криму відомо з

---

* Ілюстрацією розходження позицій Меджлісу та ДУМК стосовно міжнародних подій є їхні заяви щодо початку військової операції США в Іраку (2003 р.) та спрямування військового контингенту українських вояків на її підтримку (Див.: Заявление Меджлиса в связи с началом военных действий в Ираке [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/arch/oldkrym/1048545633.html>; Митинг протеста крымских татар в Симферополе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/arch/oldkrym/1048925199.html>)

** «Хізб ут-Тахрір аль-ісламі» (в перекладі з араб. – «Ісламська партія звільнення») – міжнародна релігійно-політична організація, створена 1953 року (в Україні не зареєстрована). «Хізб ут-Тахрір» проголошує себе «політичною партією, ідеологією якої є іслам». Основу політичної доктрини партії становить ідея про відтворення релігійно-політичної структури (Халіфат) часів Пророка і його перших чотирьох наступників (Див.: Мусульманська громада «Давет» вимагає припинити діяльність Республіканського комітету Криму у справах релігій на період їх судової тяганини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/34324/)

*** Хабашити – суфійська школа (відома іще як «Організація благочинних ісламських проєктів»), заснована у 1980-х рр. ефіопським проповідником Абдуллахом аль-Харарі аль-Хабаші (родом з ефіопського міста Харар).

**** Салафіяти (від араб. «предки, попередники») – течія в ісламі сунітського напрямку. Ідейні супротивники хабашитів

2004 р. [34, с.51], за іншими даними – з 1999 р. [35]. Метою цієї партії «є відродження ісламського способу життя та поширення ісламського заклик у усьому світі» [36]. Попри такі вселенські наміри у документах цієї організації зазначається, що досягнення поставленої мети відбуватиметься виключно ідеологічними та політичними засобами, оскільки «Хізб ут-Тахрір» не практикує насильницькі методи, не утримує та не фінансує озброєні групи» [37]. «Хізб ут-Тахрір» провадить свою діяльність, яка суттєво активізувалася у 2012-2013 рр., не лише в медійному просторі – заяви, звернення, відкриті листи*, а й ініціювала різноманітні заходи – конференції**, мітинги, пікети*** [38–45].

---

* У квітні 2008 р. був відкритий лист до «5-го каналу», в якому висловлювався протест проти некоректної та упередженої подачі матеріалу про «Хізб ут-Тахрір» в ефірі 24 березня у ток-шоу «Проти всіх» як екстремістської та терористичної організації без належних на те доказів. У травні 2009 р. «Хізб ут-Тахрір» оприлюднила заяву з приводу інформації, наданої прес-секретарем СБУ М. Остапенком 12 травня на брифінгу для журналістів про затримання членів злочинного угруповання за пропаганду і поширення ідеології «Хізб ут-Тахрір», вербування та підготовку потенційних терористів. У цьому листі зазначалося, що партія «Хізб ут-Тахрір» не є терористичною і здійснює свою діяльність в Україні вже понад 10 років, а її діяльність щодо поширення ісламського заклик у усьому світі для всього людства є цілком публічною. У листопаді 2012 р. «Хізб ут-Тахрір» зробила заяву з приводу звинувачень її у тероризмі та екстремізмі Генеральним консулом РФ у Криму.

Варта уваги заява інформаційного офісу «Хізб ут-Тахрір» в Україні від 2 березня 2014 р. з приводу анексії Криму, в якій наголошується, що ця організація перебуває поза межами боротьби будь-якого політичного протистояння за владу, але події, які відбулися в Криму, оцінюються як провокація, що чиниться з боку Росії, та приниження нової української влади. (Див.: Заява Хізб ут -Тахрір в Україні в зв'язку з останніми подіями в АР Крим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/crisis/1628-crimea.html>)

** У 2007 р. «Хізб ут-Тахрір» провела конференцію «Іслам. Учора, сьогодні, завтра», офіційним організатором якої виступила маловідома «Мусульманська автономна громада «Давет» («Запрошення»). Учасникам конференції пропонувалося обговорити такі теми: «Іслам – розв'язання проблем усього людства, а не тільки мусульман», «Хізб ут-Тахрір» і заклик до поновлення ісламського способу життя через відновлення ісламської держави», «Розпад Халіфату і його наслідки для мусульман у цьому світі».

7–8 жовтня 2013 р. у м. Сімферополі «Хізб ут-Тахрір» провела міжнародний форум «Ісламський заклик на пострадянському просторі та Хізб ут-Тахрір: реалії та виклики», метою якого було прояснити зв'язок таких понять, як «ісламський тероризм», «ісламський екстремізм», з організацією «Хізб ут-Тахрір» та

До релігійної опозиції «традиційного» ісламу в Криму належать, як уже зазначалося, хабашити. Основні положення хабашитів суперечать ортодоксальному ісламу і заперечуються ним. Автономні громади цієї течії були зареєстровані на півострові випускниками Київського Ісламського університету при Духовному управлінні мусульман України (ДУМУ), очолюваного муфтієм мусульман України шейхом Ахмедом Тамімом, який сприяє розвитку цієї течії в Україні [34, с. 52].

Серед ісламської спільноти в Криму є і згадувані уже салафіти^{****} (переважно зосереджені в Бахчисараї), мета яких – актуалізація ранньоісламської нормотворчої практики в сучасному соціокультурному контексті [46]). Основним завданням салафітів, згідно з визначеною метою, є сприяння очищенню ісламу від різних течій, обтяжених етнічними/культурними особливостями інших народів, що сповідують іслам.

Діяльність автономних релігійних організацій мусульман у Криму різко засуджувалася як Духовним управлінням мусульман Криму, так і Меджлісом, які позиціонували їх як сектантські та схильні до екстремізму, а їхня діяльність визнавалася такою, що загрожує єдності кримських мусульман. Окремі заяви ДУМК свідчать про те, що опозиційні мусульманські організації мали своїх прихильників не лише серед простих віруючих, а й поміж

обговорити посилення антиісламського фону та огульних звинувачень мусульман у серйозних злочинах в російськомовному інформаційному полі. В межах цього заходу було проведено круглий стіл «Репресії щодо мусульман на пострадянському просторі – репресії за переконання», під час якого обговорювалася проблема утисків мусульман у країнах СНД.

*** У серпні 2012 р. «Хізб ут-Тахрір» провела у м. Сімферополі тритисячний мітинг на підтримку мусульман Сирії, які чинять опір Б. Асаду; у вересні 2012 р. відбувся мітинг проти фільму «Невинність мусульман», який було розцінено мітингувальниками як ісламофобський та такий, що ілюструє подвійні стандарти Заходу; у листопаді 2012 р. організовано мітинг на підтримку мусульман Росії; у червні 2013 р. у м. Сімферополі проведено мітинг напередодні річниці руйнування халіфату. Що стосується лідерів цієї організації в Україні, то таким вважають А. Селяметова, інформаційний офіс ««Хізб ут-Тахріру» в Україні очолює Ф. Амзаєв.

**** Прихильниками салафітів вважають окремих членів національної партії кримських татар «Авдет». (Див.: Халілов Р. Кримськотатарські організації і Меджліс / Р. Халілов // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю. Тищенко, Р. Халілов, М.Капустін.; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – С.52.

духовних очільників релігійних громад кримських татар. «Особи, що належать до будь-якої партії чи течії – Хізбут-Тахрір, Ваххабітів, Салафітів, Хабашитів та інших сект, а також ті, хто дотримується поглядів цих течій чи схвалює їхню діяльність, не можуть бути головами мусульманських общин, імамами, членами общин і не можуть входити до складу муфтіяту» [47]. У 2011 р. задля боротьби з поширенням та укріпленням автономних мусульманських громад муфтіят Криму реалізовував спеціальну програму за назвою «Іслах», у межах якої пратувалося анонімне повідомлення правовірних про факти діяльності автономних релігійних громад, а також звернувся до Меджлісу за підтримкою у протистоянні нетрадиційним для кримських татар ісламським релігійним практикам [48]. Як відповідь на звернення ДУМК, Меджліс прийняв постанову «Про діяльність партії «Хізб ут-Тахрір» та інших радикальних організацій та сект і їхні згубні наслідки для кримськотатарського народу», в якій оцінив подібні організації як загрозу для національних інтересів та безпеки кримськотатарського народу і доручив місцевим меджлісам разом з мусульманськими общинами активно протидіяти поширенню ворожих ідей та проводити роз'яснювальну роботу серед кримськотатарського населення, особливо серед молоді [49]. Активне протистояння двох чільних структур кримськотатарської спільноти, Меджлісу та ДУМК, опозиційним ісламським організаціям зумовлене загрозою національній ідентичності кримських татар, розчинення в ісламському світі без національного колориту та національної державності, які виступають ідейною підвалиною діяльності суб'єктів-репрезентантів національного руху кримськотатарського народу.

З-поміж розглянутих продуцентів/ретрансляторів ідей кримськотатарської спільноти найбільшим організаційним, ідейним потенціалом, впливом та авторитетом як серед співвітчизників, так і у владних кабінетах України та різноманітних міжнародних інституціях користуються Курултай та Меджліс.

Стратегія та тактика реалізації ідейних пріоритетів кримськотатарського народу запропонована Курултаєм та Меджлісом (хронологічно співвіднесена з періодом від набуття Україною державної незалежності до окупації Криму) віддзеркалена в означених проблемах, які виносилися на засідання Курултаю та Меджлісу і відобра-

жали основні прагнення, стратегічні чи ситуативні, значної більшості кримськотатарського народу, оскільки його делегати, як зазначалося в документах II Курултаю, були обрані «демократичним шляхом на території усього Союзу і виступали від імені усього кримськотатарського народу» та представляли домінантний сегмент ідейного спектра кримськотатарського національного руху [50].

Серед пріоритетних завдань, визначених II Курултаєм, було повернення на історичну батьківщину, відновлення державності та національного відродження кримських татар. Ідея відновлення державності народу – це наскрізна ідея основних документів, прийнятих II Курултаєм. А саме: «Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу», «Звернення Курултаю до кримськотатарського народу», «Звернення Курултаю кримськотатарського народу до усіх жителів Криму», «Звернення Курултаю кримськотатарського народу до Президента СРСР, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР», «Звернення Курултаю Кримськотатарського народу до Організації Об'єднаних Націй, народів, парламентів та урядів держав, міжнародних організацій» [50].

Квінтесенцією прагнень кримських татар у «Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу» можна розглядати наступне: «Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій лише він наділений правом на самовизначення так, як це викладено в міжнародно-правових актах, визнаних світовою спільнотою. Політичне, економічне, духовне та культурне відродження кримськотатарського народу можливе лише в його національній суверенній державі. До цієї мети буде прагнути кримськотатарський народ, використовуючи усі засоби, передбачені міжнародним правом. ... Будь-яка протидія реалізації невід'ємного права кримськотатарського народу на самовизначення на своїй національній території суперечить положенням Уставу ООН та інших загальноновизнаних міжнародно-правових актів. Кримська АРСР, відновлена не як національно-територіальне утворення, розглядається як спроба юридичного закріплення результатів депортації кримських татар у 1944 р. і не визнається Курултаєм у такому вигляді» [50].

Цій ідеї підпорядковувалася головна мета діяльності Меджлису – відновлення «державності кримськотатарського народу на

усій території його Батьківщини – Криму та створення умов для його вільного розвитку на основі права кожного народу на самовизначення на своїй території» [50]. Задля досягнення цієї провідної мети Меджліс має докладати старань до об'єднання та консолідації зусиль народу у процесі повернення на історичну батьківщину, сприяти збереженню кримськотатарського народу як етносу, відродженню та розвитку його духовного, культурного та соціально-економічного потенціалу. Проголошувалася *ідея єдності* намагань усіх громадсько-політичних об'єднань, течій національного руху та делегатів Курултаю задля досягнення провідної мети – відновлення державності кримськотатарського народу [50].

У зазначених документах акцентується увага на тому, що реалізація права кримськотатарського народу на національне самовизначення має здійснюватися в контексті «гармонійної єдності кримськотатарського народу та національних груп, що проживають у Криму...» [50]. У «Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу» артикулюється, що «відносини між кримськими татарами та національними і етнічними групами, що проживають у Криму, повинні будуватися на підставі взаємної поваги, визнання людських та громадянських прав та інтересів, повинно забезпечуватися суворе дотримання політичних, економічних, культурних, релігійних та інших законних прав усіх людей, незалежно від їхньої етнічної належності [50]. Квінтесенцією задекларованих національним з'їздом доброзичливих намірів можна вважати наступне: «Повертаючись на свою Батьківщину, ми несемо з собою добро для людей, які проживають у Криму. У нас немає наміру заподіяти шкоду кому-небудь із Вас, ми не зазіхаємо на ваші майнові, духовні, культурні, релігійні, політичні та інші права. Ми поважаємо національні почуття та людську гідність усіх людей. Ми завжди підтримували традиційно добрі стосунки зі всіма національними групами, що проживають у Криму» [51].

Варто зазначити, що ідейні пріоритети, вперше задекларовані у ґрунтовних документах загальнонаціонального рівня, не гарантували цим національним інституціям, Курултаю та Меджлісу безпроблемного лідерства як у кримськотатарському середовищі, так і поза ним, що значною мірою зумовлювалося відсутністю їхньої легітиматії у правовому полі України.

Групування сил у кримськотатарському національному русі часів незалежної України відбувалося в основному згідно з опозиційними розломами, закладеними НРКТ та ОКНР наприкінці 1990-х рр. Початкова опозиція «НРКТ vs ОКНР» поступово трансформувалася в протистояння між НРКТ та його структурно організованими прихильниками, з одного боку, і Меджлісом, з іншого. Серйозна криза 1997 р. у кримськотатарському національному русі навколо Меджлісу та головним чином, його очільників, звинувачених неефективності домагань від центральних та регіональних владних структур щодо соціально-економічної інтеграції та політичної реабілітації кримських татар, авторитарному стилі керівництва, фінансових зловживаннях і т. ін. хоч і завершилася перемогою Меджлісу все ж таки стала потужним приводом для активізації та координації дій його опонентів [52]. У 2002 р. була створена «Координаційна рада суспільно-політичних сил кримськотатарського народу». До її складу на той час увійшли представники НРКТ, суспільно-політичний рух «Міллет» («Народ»)*, кримське відділення Всеукраїнської партії міжнаціональної згоди «Новий світ» та Партії Мусульман України. Уся діяльність «Координаційної ради суспільно-політичних сил кримськотатарського народу» зосереджена на критиці дій Меджлісу, зокрема на практиці співпраці з органами центральної влади України та баченні реалізації прав кримськотатарського народу у складі незалежної України. «Координаційна рада» не мала значної підтримки серед кримськотатарського електорату. Спроби її членів щодо участі у виборах до органів національного самоврядування не увінчалися успіхом [53]. І. Умеров, член Меджлісу, який визнає право громадян на вступ до асоціацій чи рад, вважав, що людині, бодай поверхово ознайомленій з кримськотатарським національним рухом, навіть за побіжного огляду підписантів звернень і заяв «Координаційної ради» стає зрозумілим, що «більшість у ній становляють люди у різний час, з різних причин ображені Курултаєм чи Меджлісом кримськотатарського народу, тобто необрані,

---

* Заснований Р. Аблаєвим (свого часу був серед засновників ОКНР) та Л. Аріфовим. Проіснував цей рух недовго. (Див. Бекіров С. Н. Диференціація національного руху кримських татар (кінець XX – початок XXI ст./ С. Н. Бекіров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Grani/2010_1/P-5.pdf)

що не зуміли пройти процедуру виборів. Правда, є і послідовні супротивники, наприклад, активісти НРКТ». Головним чинником їхнього єднання, на думку І. Умерова, став «фактор «ненависті» до Меджлісу» [54].

До основних опозиціонерів Меджлісу також належали «Кримськотатарський блок», утворений колишнім членом Меджлісу, еквіце-прем'єром АРК Е. Гафаровим, який критикував його діяльність «за тривалий період репатріації і вельми скромні успіхи національного руху на цьому терені» [53], вже згадувана національна політична партія «Мілли Фірка», яка обґрунтувала свою появу тим, що «національні структури кримськотатарського народу діють неефективно та вимагають системного вдосконалення» [55]).

Оцінка діяльності опозиційних сил членами Меджлісу, цілком толерантна. За словами Р. Чубарова, «було б дивно, якщо б усі кримські татари думали однаково... Зрозуміло, що ті, хто перебуває в опозиції, завжди говорять про важливість своєї місії, ролі, можливостей впливу». Проблема, на його думку, полягає в тому, що ця опозиція є опозицією голосу, а не опозицією дій [56, с.57].

Причини публічних звинувачень Меджлісу з боку опозиційних сил, на перший погляд, можна було б сприймати як вияв «інтенсивнішого» вболівання за знедолених співвітчизників та бажанням якомога швидшого розв'язання складного комплексу проблем економічного, соціального, правового, політичного характеру чи недостатнім усвідомленням складності/глибини об'єктно-суб'єктних обставин, реальних можливостей історичного моменту та співвіднесених з ними адекватних тактичних кроків утілення. Адже цілком очевидно, що для ідейних пріоритетів кримських татар характерна гармонійна єдність усіх інституційних суб'єктів кримськотатарського національного руху, що долучилися до їхнього продукування/втілення. *Репатріація – національна державність – національно-культурне відродження* – базові ідеї, сповідувані усіма організаційно структурованими представниками кримськотатарського народу. Та під час розгляду процесу конкретизації/втілення ідейної тріади суб'єктами кримськотатарського національного руху та пошуку ними засобів/форм/союзників задля її реалізації між ними виявляються суттєві розбіжності, неузгодженості, конфлікти, конфронтація.

Щодо першої складової ідейної тріади, *репатріації*, неузгодженості продукуються стосовно кількісно-темпорального бачення процесу повернення кримських татар на свою історичну батьківщину. Найбільш масштабне повернення депортованого населення припадає на кінець 1980-х – середину 1990-х рр. Головні ідейно-організаційні провідники кримськотатарського народу, НРКТ та ОКНР, мали протилежні погляди та практикували, відповідно, протилежні підходи/стилі до/в організації процесу репатріації – планове, розтягнене в часі, фінансово забезпечене державою vs масове, концентроване у коротких термінах, з фінансовою опорою на власні сили та одночасним домаганням від держави компенсації витрат. Факт повернення кількох сотень тисяч* кримських татар до Криму вивів на перший план соціально-економічну складову процесу репатріації, неможливість успішного вирішення якої значно уповільнила його*.

Ідея репатріації конкретизувалася у варіативних проблемних відгалуженнях/уточненнях як невідкладно-очевидного рівня, як-то забезпечення мінімального соціального захисту, працевлаштування, придбання майна, права на вищу освіту, представленості у владних структурах, так і більш глибоко вкоріненого і, на перший погляд, мало помітного – участь у приватизації державної власності, паюванні земель, політичному процесі, що відкривав шлях до обстоювання своїх прав посередництвом діяльності представників кримськотатарського народу у представницьких органах України усіх рівнів.

Наступна ідея – *відродження національної державності* – потребувала передусім її формально-правової визначеності і, відповідно, політико-правової конкретизації**, що, у свою чергу,

---

* З моменту масового повернення кримських татар (1989 р. станом на 01.01.2011 р. загальна кількість репатріантів становила близько 270,0 тис. осіб. Див.: Політична мапа Криму: 2010–2011. Процеси і тенденції / Ю. А. Тищенко, Г. Т. Бекірова, М. І. Капустін. – Український незалежний центр політичних досліджень. – К.; Сімферополь: Агентство «Україна», 2012. – С.110

* Поза межами Криму проживає на територіях колишніх республік СРСР близько 100 тис. депортованих кримських татар. (Див.: Там само).

** 20 березня 2014 р. Верховна Рада України визнала кримських татар корінним народом і гарантувала їм право на самовизначення в межах України (Див.: Постанова № 1140-VII Верховної Ради України від 20 березня 2014 року «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>)

вимагало від суб'єктів – репрезентантів кримськотатарського національного руху публічного позиціонування щодо держави Україна як такої.

Ставлення НРКТ та його союзників до України як держави упродовж усього періоду незалежності лаконічно сконцентроване у констатації факту: «НРКТ завжди приїздив до Києва через Москву» [57]; або й більш відвертому твердженні: «Сьогодні Автономна Республіка Крим – лише частина України. Така державність не потрібна нікому: ні росіянам, ні кримським татарам» [58]. Такий принцип обумовлював несприйняття України як суверенної держави, в територіальних межах якої можлива реалізація найвищого прагнення кримських татар – відновлення власної національної державності. За лаштунками національно-патріотичних заяв (переважно соціально-економічного характеру) внутрішніх кримськотатарських опозиціонерів Меджлісу проглядається насамперед інший вектор їхньої зовнішньополітичної орієнтації. Підтвердженням цього можуть також слугувати публічні констатації ветерана національного руху кримських татар журналіста Т. Дагджи (стоїть на позиціях НРКТ, співпрацює з «Міллї Фірка») * стосовно «втрачених можливостей» щодо повернення до Росії та реалізації Ленінського декрету кримськотатарської автономії у складі РРФСР. На його думку, серйозною помилкою кримських татар є те, що вони не погодилися на відторгнення Криму до Росії, і «називає це лише красивим жестом, який не зрозуміли українці» [59]. Не менш ілюстративним є звернення національно-політичної організації

---

* Тимур Дагджи народився у 1932 р. в Самарканді (Узбецька РСР). У журналістиці з 1954 р. Діяльність у кримськотатарському національному русі розпочав з 1964 р. У 1966 р. Т. Дагджи було заарештовано у Москві та утримувано в Лефортовській в'язниці. Після звільнення працював журналістом, інспектором ЦК Компартії Узбекистану, з 1982 р. по 1985 р. був редактором газети «Ленин байрагы». Рішенням бюро ЦК КП Узбекистану був звільнений з цієї посади «за прояви націоналізму». Після переїзду до Криму у 1989 р. продовжив активну громадську та журналістську діяльність (був редактором газети «Янны Дюнья») основна мета якої - критика очільників Меджлісу, особливо М. Джемілева. Обирався делегатом IV Курултаю. Автор книги «Одна судьба на все поколения» (2014). Стояв на відвертих проросійських позиціях, у 2014 р. нагороджений російською медаллю «За возвращение Крыма». (Див.: Тимур Дагджи //Крымскотатарская энциклопедия Т.1: А-К /авт.-сост. Р. Музафаров. – Симферополь: Ватан, 1993. – С. 206).

«Мілли Фірка» від 8 вересня 2008 р. до Президента РФ Д. Медведєва, Голови уряду РФ В. Путіна та Президента Республіки Татарстан М. Шаймієва з проханням «від імені Російської Федерації захистити корінний та інші нечисленні етноси Криму від безперервного геноциду з боку націоналістично налаштованих офіційних влад України»* [60].

На інших вихідних засадах ґрунтується позиція Меджлісу. Його лідери не виключали можливості переходу в опозицію до існуючого уряду та парламенту в Україні, виступів проти політики та конкретних дій найвищих посадових осіб держави, якщо їхня політика завдає шкоди інтересам кримськотатарського народу. Але принциповою була настанова, що ні за жодних обставин кримськотатарський національний рух не повинен діяти супроти фундаментальних інтересів Української держави, здійснювати будь-які дії, спрямовані проти її незалежності та територіальної цілісності. Такий підхід визначав і вибір політичних союзників (стратегічних чи ситуативних). За твердженням М. Джемілева, «ми ніколи не повинні бути в союзі з політичними силами, стратегічною метою яких є зазіхання на незалежність та територіальну цілісність України, на підпорядкування України або включення її у сферу впливів іншої держави, на встановлення тоталітарного режиму» [61, с. 31–32]. Одним із перших підтверджень такої позиції стала Заява Президії Меджлісу кримськотатарського народу «Про загрозу територіальній цілісності України» з приводу острова Тузла, в якій артикулювалася «важливість всебічної інтеграції України в європейську та євроатлантичну

---

* Опозиційні настрої в кримськотатарському середовищі ґрунтуються також і на звичних людських слабкостях, як то заздрощі, ненависть, прагнення слави та почесностей, пов'язаних з певними посадами. Так, опозиційна кримськотатарська спільнота згуртувалася проти висування М. Джемілева на Нобелівську премію миру (2011р.), зазначивши у відкритому листі до членів журі Норвезького Нобелівського комітету, що «вся діяльність номінанта спрямована на особисте збагачення, розвал національного руху кримських татар, підтримання авторитарної системи особистої влади та постійного напруження у відносинах кримськотатарського населення з представниками інших народів, які проживають у Криму. (Див.: Крымскотатарские общественные организации возмущены выдвижением Джемилева на Нобелевскую премию мира[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crimea.comments.ua/news/2011/10/07/161000.html>). Окрім заяв, опозиція вдавалася і до організації мітингів на знак протесту проти політичних стратегій Меджлісу та його лідерів, зокрема, 21 листопада 2011 р. біля будинку Кримськотатарського академічного музично-драматичного театру.

спільноти», а також підтверджувалася послідовність зусиль кримськотатарського народу у сприянні реалізації цих процесів [62].

Що стосується третьої складової ідейної тріади кримсько-татарського національного руху – *національно-культурного відродження*, то шлях її втілення позначений найбільшою кількістю перепон, порівняно з репатріацією та здобуттям національної державності. Повноцінне/масштабне національно-культурне відродження потребує, як необхідної умови, реалізації двох перших ідейних складових – повернення на історичну батьківщину, компактного розселення, політико-правового забезпечення, соціальної адаптації, економічного підґрунтя інтеграції кримських татар в український соціум, що здебільшого у практичному здійсненні залежить від зовнішніх суб'єктів стосовно кримськотатарської спільноти, а саме – владних інституцій України усіх рівнів. Нагадаємо, що ці інституції не залишились осторонь розв'язання проблеми національно-культурного відродження кримських татар [63, с.70]. Ще на початкових етапах репатріації владні структури Криму декларували своє сприяння в організації функціонування навчальних закладів у місцях компактного розселення кримських татар, забезпеченні їх підручниками кримськотатарською мовою, підготовці викладачів кримськотатарської мови та літератури у Сімферопольському державному університеті ім. М. В. Фрунзе, створенні вищого навчального закладу з підготовки кваліфікованих фахівців для розбудови системи національної освіти та культури, яким став Кримський державний індустріально-педагогічний інститут (заснований 1993 р.) з кримськотатарською, українською та російською мовами викладання, а згодом Верховна Рада АРК ухвалила «Концепцію освіти кримськотатарською мовою в Автономній республіці Крим» [64]. Інформаційний простір Криму в невеликих обсягах наповнювався мовленням* та виданнями крим-

---

* Телерадіокомпанія «Крим» щотижня здійснювала телепередачі кримськотатарською мовою. Для порівняння – російською мовою – 33,9 год., українською – 6,7 год., а кримськотатарською – 2,8 год. Радіопередачі: російською – 45,7 год., українською – 1,8 год., кримськотатарською – 7,2 год. (Див.: Ширай В. Відродження та розвиток освіти та культури кримськотатарського народу наприкінці XX ст. // Гілея, 2013. – Вип. 79. – С. 70.)

ськотатарською мовою^{*}. Серед перших друкованих ЗМІ були «Авдет» («Повернення»)^{**}, «Янъы дюнъы» («Новий світ»)^{***} та «Арекет» («Рух»)^{****}. Розвивалося театральне, музичне та образотворче мистецтво. Зусиллями кримськотатарської інтелігенції відроджено Кримськотатарський музично-драматичний театр, відкрито «Музей історії та культури кримських татар», «Кримськотатарський музей мистецтв», «Кримськотатарську бібліотеку ім. І. Гаспринського». Серед художніх аматорських колективів кримських татар (станом на 2011 р.) 41 з них мав звання «народний» чи «взірцевий» [56, с.113]. Кримськотатарські митці мали рідкісну нагоду продемонструвати своє мистецтво на Днях кримськотатарської культури в Києві (грудень 2003 р.) [65]. Це далеко не вичерпний перелік досягнень кримськотатарського народу з національно-культурного відродження. На перший погляд, успіхи кримськотатарської спільноти на ниві відродження національної культури доволі значні, особливо порівняно з періодом депортації, коли кримські татари були позбавлені будь-якого інституційно забезпеченого відтворення/продукування проявів національної культури. Але їх не можна вважати адекватними потребам часу та викликам наявних проблем,

---

^{*} Доречно згадати, що у Кримській АРСР функціонувало видавництво кримськотатарської літератури – «Крымгиз», яке щорічно видавало до 100 найменувань кримськотатарською мовою. У 1992 р. з Ташкента до Сімферополя переведено видавництво кримськотатарської художньої літератури та включено у склад видавництва «Таврія». Станом на 2003 р. було видано 20 найменувань кримськотатарською мовою.

^{**} «Авдет» – виходить з червня 1990 р. кримськотатарською та російською мовами як друкований орган ОКНР.

^{***} Історія «Янъы дюнъы» розпочалася ще 1918 р. Наприкінці 1930 рр. була перейменована «Къызыл Къырым» («Червоний Крим»). Після депортації кримських татар припинила свою діяльність. У 1957 р. її було відновлено за назвою «Ленин байрагъы» («Ленінський прапор»), як друкований орган ЦК КП Узбецької РСР. У 1991 р. поновила свою діяльність у Сімферополі під початковою назвою.

^{****} «Арекет» започаткована НРКТ наприкінці 1991 р. Виходила як тематичний додаток до Нижньогірської районної газети «Трудова слава». Першим редактором «Арекету» був Ю. Османов, після його смерті 1993 р. ці функції став виконувати В. Абдураїмов.

передусім це стосується збереження та розвитку мовного простору в інституційному полі як базової запоруки національної ідентичності кримських татар*. За твердженням голови Асоціації кримськотатарських працівників освіти «Маарифчі» С. Каджаметової, «сьогоднішня система освіти не забезпечує належним чином конституційне право кримськотатарського народу на розвиток освіти рідною мовою, що полишає дітей вільного володіння кримськотатарською мовою»** [66]. Та попри усі інституційні перепони щодо впровадження кримськотатарської мови в навчальний процес закладів освіти АР Крим завдання збереження мови самими кримськими татарами, на переконання їхніх активістів, «за своєю важливістю стоїть попереду необхідності надання мові державного статусу» [67].

Отож, ідеї І. Гаспринського, «великого учителя» кримських татар, та Н. Челебіджіхана, одного з перших політиків серед кримців, стосовно базової ролі системи освіти у практиці національного відродження залишаються так само нагальними для кримськотатарського народу, як і століття тому. Потужна та тривала в часі консолідація кримських татар у прагненні повернення на історичну батьківщину та відновлення національної державності, на думку очільників кримськотатарського національного руху, може мати плідний та стабільний результат лише за умови національно-культурного відродження.

Реалізація ідейних пріоритетів кримськотатарської спільноти потребувала активної участі інституційних суб'єктів кримськотатарського національного руху у політичному процесі як Автономної Республіки Крим, так і України в цілому. Кримськотатарські лідери та активісти національного руху мали чітке усвідомлення того, що коли кримськотатарському народу «не дають

---

* Кримськотатарську мову внесено до «Червоної книги європейських мов». (Див.: Unesco Red Book On Endangered Languages: Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.helsinki.fi/~tasalmin/europe_index.html)

** Станом на 2010 р. у Криму налічувалося 34 тис. кримськотатарських учнів. З них 2845 навчалися у 15 школах з кримськотатарською мовою навчання. Всього рідну мову вивчали 5592 учні. 28908 кримськотатарських учнів (85 %) навчалися в школах з російською мовою викладання, з них 16289 вивчали рідну мову 2-3 год. на тиждень. Більше 8 тис. учнів не вивчали рідну мову взагалі.

те, що належить по праву (*державність* – В. Н.), то ми повинні її будувати самі, поступово використовуючи та спираючись на наявні можливості ... маємо стати суб'єктом української та міжнародної політики, що продемонструє нашу волю та здатність мати державу» [68].

Практика досягнення поставлених завдань кримськотатарським національним рухом, конкретизованих в економічному, юридичному, національно-культурному вимірах, відзначалася проголошеними демократичними формами/методами їх втілення. У численних документах, прийнятих делегатами Курултаю, членами Меджлісу, виступах лідерів, ідейно їм співзвучних, зазначалося, що «ми повинні добиватися відновлення своїх прав виключно демократичними та ненасильницькими методами. Ми повинні максимально прагнути діалогу з владними структурами і робити все можливе, щоб вирішувати свої проблеми засобом перемовин» [61, с.31].

Меджліс намагався розвивати та підтримувати конструктивний діалог з центральною владою України задля репатріації, адаптації, інтеграції кримських татар у соціокультурний простір Криму. Важливим завданням було налагодження контактів передусім з Президентом України. Якщо Л. Кравчук сторонився співпраці з нелегітимним у законодавчому полі України національним органом самоврядування [69], то за часів президентства Л. Кучми Указом № 518 від 18 травня 1999 р. «Про Раду представників кримськотатарського народу» було забезпечено правові підстави для взаємодії владних інституцій держави з органами національного самоуправління кримськотатарського народу, оскільки членами Ради могли бути лише обрані Курултаєм члени Меджлісу. Як зазначав М. Джемілев, початок конструктивної взаємодії представницьких органів кримськотатарського національного руху з вищими посадовими особами держави, зокрема з Президентом України, розпочинається з президентства Л. Кучми. «За минулі більш ніж два століття з моменту втрати нашої державності такого у взаємовідносинах нашого народу та глави держави ще ніколи не було» [61, с. 34].

Звісно, що продуктивність співпраці Ради та Президента не задовольняла усі очікування та сподівання кримських татар (вони

стверджували про відверте ігнорування їхніми потребами не стільки на рівні законодавчої, як виконавчої центральної і регіональної влади*), але її регулярні засідання за часів президентства Л. Кучми все ж таки забезпечували прямий діалог глави держави та членів Меджлісу**. Чого не можна сказати про термін президентства В. Ющенка, якого кримські татари підтримали у виборчих перегонах та забезпечили йому дві третини від 15,4% голосів жителів Криму [70]. Засідання Ради представників кримськотатарського народу майже не проводилися, не враховувалася думка кримських татар з приводу призначень на керівні посади у владних структурах Криму різних рівнів, а сподівання на підписання Президентом В. Ющенком Закону «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (прийнятого Верховною Радою України, але заветованого Л. Кучмою) були марними, хоч згодом В. Ющенко анонсував (у лютому 2007 р.) оновлену спробу підготовки такого закону*** [71].

Найбільш проблемним було вибудовування стосунків між лідерами кримськотатарського народу, Радою представників кримськотатарського народу та Президентом В. Януковичем.

Ідейні пріоритети кримськотатарських лідерів стали причиною відсутності конструктиву у співпраці Меджлісу як з командою

---

* Як приклад, участь кримських татар у паюванні землі не відбулася належним чином всупереч прийнятому Закону України «Про порядок участі депортованих осіб, що повертаються в Україну, в процесі приватизації», а також указу Президента України від 18.07.1996 стосовно розробки та прийняття механізму участі депортованих у приватизації державних підприємств, а також в паюванні землі. (Див.: Обращение внеочередной сессии III Курултая крымскотатарского народа «Об учете интересов крымскотатарского народа в процессе приватизации в Украине» [Електронний ресур]. – Режим доступу: <http://qtm.org/%D1%81%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D1%8F>)

** З 1999 по 2004 р. було проведено чотири засідання Ради представників кримськотатарського народу, на яких було ухвалено майже 60 доручень Президента з поточних питань та з проблем облаштування репатріантів, збереження культурної спадщини. Див. Тищенко Ю. Безпорадна рада. Парадокси нинішнього діалогу влади та кримських татар / Ю. Тищенко [Електронний ресур]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/09/2/5349052/>.

*** Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» було прийнято Верховною Радою України 17 квітня 2014 р.

новообраного Президента, так і з ним особисто. М. Джемілев неодноразово наголошував, що Курултай, Меджліс та їхні прихильники у кримськотатарській спільноті завжди підтримували демократичні сили: «... у 1991 р. ми були переконані в тому, що В'ячеслав Чорновіл не переможе, але на тих виборах вирішили підтримувати саме його. Або на президентських виборах 1999 р., розуміючи, що рухивець Удовенко не має шансів на перемогу, ми прийняли рішення голосувати за нього» [70].

Послідовність у прихильності національно-демократичному ідейному вибору підтвердилася і у президентській кампанії 2010 р.*. Після першого туру президентських перегонів Меджліс закликав «усіх співвітчизників продемонструвати під час повторного голосування «максимальну активність і зробити свій особистий внесок у забезпечення демократичного розвитку України і створення умов для дотримання прав народів і прав людини в Україні», засвідчивши свою підтримку Ю. Тимошенко» [72]. За словами Р. Чубарова, «для кримських татар альтернативи Юлії Тимошенко у протистоянні з Віктором Януковичем немає... вони не пробачать регіоналам напад правоохоронців на репатріантів на Ай-Петрі у грудні 2007 року, коли міліцією керував нинішній голова кримського штабу Януковича Анатолій Могильов, а також відмову Сімферопольського мера-регіонала Геннадія Бабенко дати дозвіл на будівництво Соборної мечеті у Сімферополі» [72].

Варто наголосити, що серед перших президентських кроків В. Януковича проглядалися наміри сприяння розв'язанню кримськотатарської проблеми [73–75]. «Президент України Віктор Янукович взяв на себе зобов'язання, що ... всі соціально-економічні проблеми депортованих (кримських татар, вірмен, болгар, німців, ін.) будуть розв'язані, тому що для цього є політична

---

* За даними прес-служби Меджлісу, аналіз результатів президентських виборів в Україні 17 січня 2010 року свідчить про те, що переважна більшість кримських татар, які взяли участь у голосуванні, підтримала кандидатуру Ю. Тимошенко. Крім того, чимала частина виборців із кримських татар віддала свої голоси за Сергія Тігіпка, Віктора Ющенка, Арсенія Яценюка та Анатолія Гриценка. (Див.: Меджліс прийняв рішення про підтримання у другому турі виборів Юлію Тимошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/medzhlis-priynyav-rishennya-pro-pidtrimku-u-drugomu-turi-viboriv-yuliyi-timoshenko>)

воля» [75]. Та одночасно на регіональному рівні артикулювалася думка, що «Україна, єдина з країн СНД, несе всю вагу з облаштування репатріантів, забезпечуючи цивілізованість і безконфліктність цього процесу», а тому «у кримських татар не може бути претензій до держави Україна» [75].

На зустрічі В. Януковича з керівництвом Меджлісу (М. Джемільєв, Р. Чубаров) 13 травня 2010 р. Президент зазначив, що «вона відкрила якісно нову сторінку у відносинах влади й кримськотатарського населення» [76]. «Новизна» у «побудові моделі співробітництва на майбутнє», у президентському баченні, за словами М. Джемільєва, полягала в наступному: «кримські татари повинні бути в його команді, тобто в усьому з ним погоджуватися і підтримувати всі його рішення. У першу чергу малося на увазі, що єдиний депутат від кримських татар у Верховній Раді України має в індивідуальному порядку перейти до правлячої коаліції і, зрозуміло, голосувати за всі законопроекти, що пропонує або схвалює ПАРТІЯ РЕГІОНІВ» [77]. Натомість, алгоритм співпраці, у баченні лідерів Меджлісу, включав «очікування сприяння Глави держави у прийнятті Верховною Радою України вже зареєстрованих у парламенті законопроектів, спрямованих на відновлення прав кримськотатарського народу, а також у затвердженні Кабінетом Міністрів України державної програми облаштування кримських татар, що повертаються на Батьківщину, на період 2011–2015 рр..»; наданні «національного статусу Бахчисарайському історико-культурному музею-заповіднику, справедливого вирішення питання про межі територій сусідніх релігійних і духовних святинь у Бахчисараї, а також на необхідності передачі території древнього мусульманського цвинтаря Азіз, де знаходиться мавзолей кримських ханів, до складу Бахчисарайського музею-заповідника з одночасним виділенням коштів для проведення археологічних і реставраційних робіт» [76]. За словами очільника Меджлісу, репатріанти розраховували на підтримку В. Януковича у встановленні постійного і системного діалогу Меджлісу як представницького органу кримськотатарського народу із центральними й республіканськими органами влади, що дозволило б набагато ефективніше розв'язувати наявні проблеми» [76].

Така розбіжність у принципових засадах співпраці стала причиною спроб команди В. Януковича мінімізувати вплив Меджлісу

як на політичній мапі Криму, так і зменшити його вплив безпосередньо у кримськотатарському середовищі [78–80]. Напередодні засідання третьої сесії Курултаю V скликання було оприлюднено Указ Президента України «Питання Ради представників кримськотатарського народу» №873 від 26 серпня 2010 р., згідно з яким право на формування складу Ради відтепер належало Президенту, а не голові Меджлісу кримськотатарському народу, і навіть сама згадка про Меджліс була виключена з цього тексту. За пропозицією Президента чисельність Ради було суттєво скорочено, а її склад формувався переважно з представників ідейної опозиції Меджлісу. На засіданні третьої сесії V Курултаю ухвалили звернення до В. Януковича з проханням повернутися до попереднього формату Ради. У разі відхилення цього прохання (на що, як зазначалося в тексті, Президент мав право) члени Меджлісу, представлені у Раді, припиняли свою участь* [78].

На фоні конфронтаційних стосунків Меджлісу та В. Януковича, а заодно і центральних владних інституцій, лідерам кримськотатарського національного руху вдалося досягти певного порозуміння у розв'язанні довготривалих та найболючіших проблем кримських татар (чи не вперше за увесь час після повернення на історичну батьківщину) з регіональною владою в особі Голови Ради Міністрів АРК В. Джарти, хоч він і належав до команди чинного президента. Це, зокрема, питання правового врегулювання землевідведення, яке переважно вирішувалися через вимушене самозахоплення земельних ділянок та відведення землі у м. Сімферополі для будівництва Соборної мечеті кримських татар [81; 82].

Для порівняння стилю співпраці представників кримськотатарського народу зі структурами виконавчої регіональної влади у попередні два десятки років зазначимо, що домінантною його підвалиною була уже згадувана сентенція, проголошена одним із представників владних структур АРК: «у кримських татар не може бути претензій до держави Україна». Серед причин таких стосунків, виокремлених у значній кількості аналітичних доповідей,

---

* Указом Президента України П. Порошенка «Питання Ради представників кримськотатарського народу» №194 від 3 квітня 2015 р. скасовано новації В. Януковича стосовно Ради представників кримськотатарського народу.

наукових досліджень [83–86] та заявлених свого часу політичними лідерами України*, вказуються як об'єктивні чинники, зокрема, брак матеріальних ресурсів, адекватних потребам репатріантів, так і суб'єктивні – прорахунки в організаційному забезпеченні вирішення масштабних проблем, недостатній професіоналізм. Слід також наголосити на значимості ідеологічних упереджень чиновників та парламентарів з обтяжливим радянським ідейним бекграундом, конвертованим у проросійські політичні симпатії, які ставали свого часу суттєвою перепорою на шляху порозуміння між депортованими кримськими татарами та владними інституціями. За словами Г. Удовенка, «не все вдається зробити для розв'язання проблем кримських татар, як задумувалося, тому що в парламенті України достатньо сильні позиції лівих сил, котрі протистоять будь-якому просуванню у цьому напрямку» [87].

Своєчасного, без опору чиновницького апарату, розв'язання проблем кримських татар не відбувалося, незважаючи на те, що їхні інтереси у структурах регіональної/місцевої виконавчої влади також відстоювали чиновники, що за своїм національним походженням представляли кримськотатарський народ. У Раді Міністрів АРК різних складів кримські татари посідали різні за значимістю посади – від перших заступників Голови уряду до заступників міністрів (приміром – культури, охорони здоров'я, промисловості) та голів/чи їхніх заступників республіканських комітетів (наприклад – інформації, у справах національностей). Міра представництва кримських татар у виконавчій владі АРК завжди була предметом домагань очільників Меджлісу, оскільки, за словами М. Джемілева, чітко проглядалася дискримінація за національною ознакою щодо кримських татар пид час прийому на державну службу, особливо в

---

* Так, у вітальному слові Президента України Л. Д. Кучми делегатам першої сесії IV Курултаю кримськотатарського народу наголошувалося, що, «незважаючи на те, що проблема повернення на історичну батьківщину більш ніж чверті мільйона кримських татар має міжнародний вимір, Україна залишилася один на один з необхідністю її розв'язання. Тому цілком очевидно: тривалість, перспектива та здійснення процесу репатріації визначаються лише економічними можливостями держави». (Див.: Информационный обзор. Первая сессия 4-го Курултая крымскотатарского народа// IV Курултай крымскотатарского народа. Первая (9–11 ноября 2001 г.) и вторая (19 января 2002 г.) сессии. Документы и материалы. – Симферополь: Оджакъ, 2004. – С.7).

силові структури – СБУ, прокуратуру, органи внутрішніх справ, а також в міністерства фінансів та економіки. «В СБУ Криму серед більш ніж двох тисяч співробітників взагалі немає кримських татар. Те ж саме у митній службі. У судових органах Криму працюють лише два наших співвітчизники* [88]. Активістами молодіжних організацій («Кримськотатарський молодіжний центр», «Спілка молодих державних службовців України») свого часу ініціювалося обговорення проблеми залучення на державну службу кримськотатарської молоді [89]. Незважаючи на представленість кримських татар у вищих владних кабінетах АР Крим, лідери кримськотатарського народу наголошували на тому, що реальні зміни в «національній кадровій структурі настануть лише тоді, коли відбудуться зміни в середній ланці, на рівні райдержадміністрацій, міських, сільських та селищних рад» [67]. Керуючись такою настановою, кримські татари докладали чимало зусиль до участі у виборчому процесі в Україні усіх рівнів.

Як уже зазначалося, союзниками кримських татар у політичному процесі АР Крим та України в цілому були виключно національно-демократичні сили. Основним принципом вибору, проголошеним М. Джемільєвим, було декларування потенційним партнером у своїх програмних документах обстоювання прав кримськотатарського народу [61, с. 29]. Депутати Верховної Ради України від кримськотатарської спільноти обиралися за списками Народного Руху України (1998 р., М. Джемільєв), Блоку «Віктора Ющенка «Наша Україна» (2002 р., М. Джемільєв, Р. Чубаров), Блоку «Наша Україна» (2006 р., М. Джемільєв, Р. Чубаров), Блоку «Наша Україна – Народна самооборона» (2007 р. М. Джемільєв), Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» (2012 р., М. Джемільєв).

---

* Така ситуація не змінилася кардинальним чином і через п'ять років. На конференції «Реформування органів внутрішніх справ та інтеграційні виклики багатонаціональних суспільств» (м. Сімферополь, 2008 р.), організованою під егідою Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин Кнута Воллебека за сприяння МВС України та інформаційно-дослідницького центру «Інтеграція і розвиток» М. Джемільєв заявив, що «кримські татари, які становлять 13 % населення Криму, представлені у органах влади та силових структурах у кількості не більше 3–4%». Див.: В правоохоронних органах АРК замало кримських татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/v-pravoohoronnih-organah-ark-zamalo-krimskih-tatar>

У виборах до Верховної Ради АР Крим Меджліс керувався принциповою настановою про те, «що на території Криму ніякий парламент не може бути легітимним, якщо в ньому належним чином не буде представлений його корінний народ» [61, с.28]. Представництво кримських татар у парламенті республіки мало визначатися не етнічною приналежністю до кримськотатарського народу, а здатністю захищати інтереси народу та обиратися ним, а не «комуністами чи будь-ким іншим» [61, с.28]. Висуванці від кримських татар із самих початків блокувалися з регіональним відділенням Народного Руху України, утворюючи парламентську фракцію «Курултай – Рух»*. Ця фракція традиційно стояла на позиціях співпраці з парламентською більшістю виключно «з питань благоустрою кримських татар і не більше», оскільки їхні опоненти в парламенті, зокрема «Російський блок» та «Партія регіонів», мали кардинально протилежні погляди, заперечуючи існування поняття «Україна» та поняття «кримські татари» [90]. Безкомпромісна ідейна позиція Меджлісу демонструвалася і до народних обранців Кримського парламенту, делегованих Курултаєм, діяльність яких ставала автономною та здійснювалася всупереч рішенням Меджлісу. Так, у контексті подолання кризи навколо Меджлісу (1997 р.) позачерговою сесією III Курултаю було прийнято рішення про відкликання депутатів ВР АРК Л. Аріфова, Н. Абдурешітова, Л. Буджурової, обраних по національному кримськотатарському багатомандатному округу [91]. Що стосується участі кримських татар у виборах до місцевих органів влади, то вперше потужний корпус депутатів (954 особи), делегованих місцевими меджлісами, було обрано внаслідок виборів 2002 р. До міських рад обрано 42 (із 586) депутати, до районних рад – 109 (із 890), селищних рад – 67 (із 807) та до сільських – 736 (із 4575). Міські, сільські та селищні ради очолили 13 кримських татар (із 288). За твердженням А. Чийгоза: «Вперше ми практично беремо участь у роботі державних структур управління, з'явилася велика кількість активістів на місцях, бажання використати свої можливості» [92]. У межах такого самого кількісного представництва

---

* У виборчому процесі 2010 р. список партії «Народний Рух України» очолив Р. Чубаров, а також фракцію «Курултай – Рух» в новообраному республіканському парламенті.

кримських татар у Кримському депутатському корпусі завершилися місцеві вибори 2006 та 2010 рр. [56,с.50].

Участь кримських татар у державних та представницьких органах влади усіх рівнів не забезпечувала їм достатніх важелів задля розв'язання нагальних проблем депортованого населення. Для тиску на владні інституції у сприянні соціально-економічної інтеграції в загальноукраїнський соціум та забезпеченні її правового підґрунтя кримські татари вдавалися до інших форм політичної участі, як-то традиційні петиції, звернення до очільників владних структур держави та міжнародних інституцій *, мітинги, перекриття автошляхів, наметові містечка та ін. Лідер Меджлісу М. Джемілев наголошує, що, організуючи протестні акції, необхідно завжди пам'ятати, «що ці акції не є самоціллю, а спрямовані на відновлення наших законних прав і, відповідно, слугують інтересам укріплення в Україні демократичного та справедливого ладу. Ці акції повинні завжди бути мирними, не завдавати шкоди законним інтересам рядових громадян і мають негайно припинятися за рішенням Меджлісу, якщо створюється загроза їхнього використання у власних інтересах антидержавними та деструктивними силами» [61, с.31]. Такого принципу дотримувалися практично усі інституційні суб'єкти кримськотатарського національного руху, окрім національної політичної партії «Адалет», яку пов'язують зі створенням воєнізованих загонів так званих «аскерів», у завдання яких входив захист кримських татар від нападів з боку кримінальних структур і проросійських, насамперед козацьких, організацій.

Упродовж усіх років після репатріації на історичну батьківщину кримські татари вдавалися до протестних акцій місцевого та регіонального масштабу, підґрунтям яких переважно були проблеми соціально-економічного (в основному питання землевідведення) та релігійного характеру (протести проти встановлення

---

* Жалобні мітинги в роковини депортації кримськотатарського народу, засідання Курултаю завершувалися прийняттям звернень до керівництва держави з вимогою відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою, визнання депортації геноцидом кримськотатарського народу та текстів відповідних листів до міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ), глав провідних держав світу з проханням посприяти у прийнятті таких рішень

поклонних хрестів біля поселень з великою часткою кримсько-татарського населення, наруги над цвинтарями предків, вимоги стосовно повернення приміщень колишніх мечетей та ін.). Серед кримськотатарських акцій, які сягнули «столичного» рівня, була акція «Київ-92» (тривала з вересня 1991 р. – по березень 1992 р.) Це один із перших потужних протестних виступів кримських татар на теренах незалежної України, в ході якого відбувалося пікетування приміщення Верховної Ради України з вимогами відновлення державності кримських татар та визнання Меджлісу кримськотатарського народу. Довготривале пікетування, наметове містечко, численні виступи лідерів кримськотатарського національного руху, на жаль, не завершилися законодавчо закріпленням результатом стосовно вимог мітингувальників, та політичний успіх цієї акції був незаперечним, оскільки продемонстрував не лише згуртованість кримськотатарської спільноти в досягненні своїх ідейних пріоритетів, а й рішучість, наполегливість та вибір демократичних шляхів боротьби за відновлення політичних прав [93]. У травні–липні 2009 р. з ініціативи кримськотатарської організації «Авдет» здійснювалося пікетування (з перманентно оголошуваним учасниками акції голодуванням) Кабінету Міністрів України з вимогою врегулювання виділення землі для кримських татар та припинення бездіяльності Кабміну у цьому надто важливому та чутливому для кримськотатарської спільноти питанні [94].

Кримські татари не обмежувалися організацією/участю мітингів-протестів задля вирішення проблем виключно кримськотатарської спільноти. Чітка позиція Меджлісу та їхніх ідейних союзників у кримськотатарському національному русі стосовно європейського демократичного вектора у розбудові держави Україна, який був єдиним гарантом розв'язання їхніх основоположних правових проблем, спонукала представників кримськотатарського народу боронити європейські цінності та демократичні засади розвитку у час Євромайдану та Революції Гідності [95; 96]. У заявах Меджлісу, численних виступах М. Джемілева, Р. Чубарова наголошувалося на тому, що кримські татари підтримують своїх побратимів-українців, усіх, хто живе в Україні та має гідність, у прагненні збудувати європейську демократичну державу, «в якій будуть гідні умови та гідні права для тих, хто тут проживає...

кримські татари з українцями були разом, є разом, та будуть разом. Україна єдина та неподільна, а ми – її патріоти» [97]. Та патріотичні настрої стосовно України, зрозуміло, що поділяли не усі суб'єкти кримськотатарського національного руху. Так, представники громадської організації «Себат», неодноразово заявленої прихильниці команди Януковича, рішуче підтримали чинного на той час Президента та його політику співпраці з кримськими татарами, а також орієнтацію на пріоритет національних інтересів у зовнішній політиці України [98].

Ідейні пріоритети кримськотатарського народу продукують/відтворюють/представляють не лише офіційно організовані структури, а й сама кримськотатарська громада як окремі індивіди – носії певної системи цінностей. Як відомо, уяву/інформацію про сутнісний зміст такої системи та інтенсивність вияву ідейних орієнтацій у певній колективній свідомості сканують/прояснюють, до певної міри, соціологічні моніторинги. За результатами масштабного соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова 18 жовтня – 20 листопада 2008 р. в Автономній Республіці Крим, можемо скласти уяву про політичний спектр ідейних пріоритетів кримських татар, який проявляється/ідентифікується через сприйняття ними держави, громадянами якої вони є, мірою патріотизму, ставленням до свого українського громадянства та їхні геополітичні орієнтації.

За результатами соціологічного опитування Центру Разумкова (2008 р.) 44,5% кримських татар сприймали Україну як Батьківщину (для порівняння: серед українців таких 51,9%, росіян – 34,4%); 39,6% кримських татар були сповнені до неї патріотичними почуттями (серед українців 40,2%, росіян – 22,4%), а 42,6% не вважали себе патріотами України (серед українців – 40,4%, росіян – 53,3%) [84, с.7]. Що стосується ставлення до громадянства України, то варто зазначити, що переважна більшість кримчан (68,3%) вбачала в ньому суто практичний сенс, не вдаючись в емоційні визначеності. Невелика кількість жителів Криму (13%) розглядала громадянство України як «обтяжливу необхідність», що стоїть на перешкоді набуття іншого громадянства, і лише 10,3% кримчан пишалися тим, що вони громадяни України. Серед кримських татар 5,2%

пишалися українським громадянством (для порівняння: серед українців 19,2%), а 5,8% вважали його «обтяжливою необхідністю» (так само вважало 9,2% українців) [84, с.7–8]. За наявності можливості змінити громадянство нею скористалися б лише 28,6% кримських татар, 40,6% з них віддали б перевагу громадянству Туреччини, а 35,6% – громадянству Росії (для порівняння: серед українців таких громадян виявилось 38,7 %, з них 76,7% бажали б стати громадянами Росії; серед росіян готовність до зміни громадянства засвідчили 54,7%, з них 85,6% прагнули громадянства Росії) [84, с.8].

Варто зазначити, що серед кримчан досить поширеною була ідея подвійного громадянства. Запровадження інституту подвійного громадянства підтримали 70,1 % населення Криму. Серед кримських татар намір мати подвійне громадянство висловили 55,3%, з них 34,2% воліли б стати громадянами Туреччини, 29,3% – Росії (для порівняння: серед українців готовність до подвійного громадянства засвідчили 62,8% (з них 68,1% виявили прихильність до російського громадянства), серед росіян – 70,1% схвалювали подвійне громадянство (з них 73,8% обрали б другим громадянство Росії)) [84, с.7–8]. У запровадженні інституту подвійного громадянства (станом на 2008 р.) домінантна більшість кримчан в цілому не вбачала жодних загроз національній безпеці та територіальній цілісності України. Що стосується національного розподілу у визначенні щодо цієї проблеми, то серед кримських татар найбільший відсоток – 30,6% тих, хто бачив (більшою чи меншою мірою) у подвійному громадянстві потенційні загрози, та найменший – 43,1%, хто їх не прогнозував (для порівняння: серед українців – відповідно, 19,3% та 65,0%; росіян – 8,5% та 78,1%).

Серед кримських татар абсолютна більшість (84,2%) засвідчила свою прихильність до кримськотатарської культурної традиції. Лише незначні частки представників цієї національно-етнічної групи визнали свою належність до інших культурних традицій: приблизно по 4% – до російської, радянської та української, близько 3% – до загальноєвропейської. Згідно з названим опитуванням відносна більшість (35,9%) кримських татар переконана, що в майбутньому в Криму переважатиме кримськотатарська

культурна традиція. 16,5% кримських татар прогнозували домінування європейської традиції (для порівняння: серед етнічних українців Криму таких було 16,8%, а серед росіян – 11,1 %). Натомість переважання української культурної традиції передбачали 12,1% українців і лише 3,7% росіян та 3,1% кримських татар. Що стосується вікових особливостей при визначенні цього питання, то представники молодого покоління прогнозують домінування кримськотатарської та європейської культурної традицій на півострові [84, с. 6].

На підставі даних цього дослідження можна стверджувати, що, незважаючи на несприятливі економічні та соціальні фактори, в процесі інтеграції кримських татар в українську спільноту серед пересічних представників кримськотатарського народу, порівняно з кримчанами, в цілому переважають лояльні настрої щодо Української держави та наявні виразні орієнтири, особливо серед молоді, на національну та європейську культурні традиції.

Сукупність ідей, що живила/живить кримськотатарський національний рух, визначала/визначає характер та форми його суспільно-політичної взаємодії з владними інституціями (різних рівнів) України, міжнародними організаціями, іншими народами, а також формує/впливає/проектую історичні перспективи кримськотатарського народу, групується навколо триєдиного ідейного начала – *репатріація* – *національна державність* – *національно-культурне відродження*, зі змінними конкретизуючими смисловими артикуляціями, релевантними політичним, економічним та соціокультурним вимогам часу, що зумовили динаміку ідейних пріоритетів кримських татар – від домінантності ідеї репатріації (до середини 1990-х рр.) до ідеї національно-культурного відродження (з початку 2000-х рр.), реалізація якої є базовою умовою здобуття та розбудови власної державності, стрижневої ідеї кримськотатарського національного руху.

Характерною особливістю ідейної архітекτονіки кримськотатарської спільноти є безумовна єдність усіх її інституціалізованих суб'єктів стосовно заявлених базових ідейних пріоритетів. Відмінності стосуються насамперед вибору *принципових засад* практичної реалізації основоположної національної ідеї кримських татар – державності, що, як закономірний наслідок, зумовило

орієнтацію/співпрацю різних суб'єктів-репрезентантів ідейних пріоритетів кримських татар з кардинально відмінними у ціннісних орієнтирах стратегічними союзниками, а також їхній вибір методів та форм втілення ідейних домінант кримськотатарського народу.

Демаркаційна лінія протистояння в кримськотатарському національному русі, означена на його початковому етапі тактичними суперечностями та лідерськими претензіями між НРКТ та ОКНР, виявилася в чітких контурах після повернення численної кількості кримських татар на історичну батьківщину передусім у ставленні цих структур та їхніх партнерів, учасників як кримськотатарського національного руху, так і політичного процесу АР Крим загалом, до України як самостійної держави.

Можемо стверджувати, зважаючи на характер/конфігурацію взаємозв'язків репрезентантів ідейних пріоритетів кримських татар (співпрацю/конфронтацію), вплив/значимість/авторитетність на власному національному/регіональному/загальнодержавному/ міжнародному рівнях, вагомість результатів їхньої практичної участі у політичному процесі АР Крим і України загалом задля реалізації проголошених ідейних пріоритетів кримськотатарського народу в контексті сприяння/утвердження демократичних процесів в Україні, збереження її цілісності як суверенної держави, що найбільш адекватна національно-демократичним принципам тактика реалізації названих завдань була запропонована та послідовно втілювана Курултаєм та Меджлісом як повноважними представницькими органами національного самоуправління кримськотатарського народу.

Основна мета участі кримських татар, що визнають рішення Курултаю та авторитет Меджлісу, у політичному процесі АР Крим та України в цілому – це право на власну державність у територіальних межах суверенної демократичної України як основного гаранта його реалізації, що, у свою чергу, формувало/ обумовлювало кримськотатарську спільноту у її домінантній чисельності як найбільш проукраїнську силу в АР Крим.

Недалекоглядна/свідома/обумовлена рудиментами ідеологем радянської доби орієнтація владних інституцій України усіх рівнів переважно на розв'язання проблем соціально-економічної інтеграції кримськотатарських репатріантів в українське сус-

пільство (в межах матеріально-технічних потужностей мало-спроможної економіки України) не давала можливості/ послідовно ігнорувала створення правових підстав для реалізації кримськотатарським народом його головного ідейного пріоритету – набуття власної державності у формі національно-територіальної автономії у складі незалежної суверенної територіально цілісної України, що стало причиною недостатнього використання/залучення потенціалу кримськотатарського національного руху в політичному процесі Автономної Республіки Крим (1990–2014 рр.) в інтересах держави Україна.

1. Национальная Конституция (Основной закон) крымскотатарского народа, принятая на (2) общекрымском Курултае (съезде) 13 (26) декабря 1917 г. // Крымскотатарское национальное движение. В 2-х т. – М., 1992. – Т. II. – С. 22–25.

2. Зарубин А. Г. Без победителей. История гражданской войны в Крыму / А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин. – Симферополь, 1997. – 350 с.

3. Копиленко О. Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації / О. Л. Копиленко. – Київ: Таксон, 2001. – 362 с.

4. Конституция Крымской Автономной Социалистической Советской Республики, принятая VI Всекрымским Съездом Советов Раздел I. Общие положения. Гл. 1. ст. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1929.htm>

5. Крымская АССР // Малая советская энциклопедия / гл. ред. С. Б. Ингулов, Н. Л. Мещеряков. Второе издание. – Т. 5. – М.: ОГИЗ РСФСР, 1937. – С. 1012.

6. Бажан О. Г. Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х – початок 90-х років) / О. Г. Бажан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/5-7702-0774-4/3.pdf>

7. Г. Бекирова «Признать нецелесообразным предоставление национальной автономии татарам...» / Г. Бекирова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/a/27217094.html>

8. Крымскотатарское национальное движение: В 2-х т. – М., 1992. – Т. II. – 340 с.

9. Отчёт о работе Движения за истекший период после 53-й Генеральной (всеобщей) встречи и оценка политической ситуации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ndkt.org/otchytot-orabote-dvizheniya.html>

10. Наказ народа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ndkt.org/nakaz-naroda1965-god.html>

11. Коротко о крымскотатарском вопросе // Авдет. – 1990. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cidct.org.ua/avdet/avdet-2-1-serpnya/>

12. Кара-Мурза В. Кримські татари: трагедія нації / В. Кара-Мурза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.krymr.com/a/27705707.html>

13. Абдураимов В. Когда нас начали побеждать / В. Абдураимов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.milli-firka.org/c/DBAGFHHC>

14. Османов Ю. Б. Белая книга национального движения крымских татар / Ю. Б. Османов. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2011. – 512 с.

15. Бекіров С. Н. Диференціація національного руху кримських татар (кінець ХХ – початок ХХІ ст. / С. Н. Бекіров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Grani/2010_1/P-5.pdf

16. Гомер Баев: «Должна быть восстановлена автономия Крыма 1921–1945 гг., и она восстановлена!» // Авдет. – 1991. – № 24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cidct.org.ua/avdet/1991-avdet-24-1-listopada/>

17. «Системная статья» от И. Умерова: О единстве в национальном движении [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/arch/oldkrym/1042858762.html>

18. Червонная С. М. Крымскотатарское национальное движение (1994–1996) / С. М. Червонная [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tatar-history.narod.ru/krim-tatar.htm>

19. Общая информация о Курултае крымскотатарского народа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtm.org>

20. Положение о Меджлисе крымскотатарского народа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtm.org/%D1%81%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8-%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D1%8F>

21. Устав Крымскотатарской Националистической Партии «Адалет» // Авдет. – 1995. – № 5.

22. Адалет – партия справедливости // Авдет. – 1995. – № 15–16.

23. «Койдешлер» требует возрождения национальных сел Крымских татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ru/novosti-v-strane/koydeshler-trebuets-vozhrozhdeniya-nacionalnyh-sel-krymskih-tatar>

24. Программа Милли Фирка «Крымские татары: Стратегия ХХІ века» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.milli-firka.org/content/GJGD/title/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0-%D0%9C%D0%B8%D0%BB%D0%BB%D0%B8/>

25. У меджлиса появился конкурент [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://sobytiya.biz/2783-u-medzhliisa-poyavilsya-konkurent.html>.

26. «Авдет» заявляет о незаконном задержании протестующих крымских татар у Администрации Президента [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://censor.net.ua/news/125745/avdet_zayavlyayet_o_nezakonnom_zaderzhanii_protestuyuschih_krymskih_tatar_u_administratsii_prezidenta.

27. Организация «Яшлар Шурасы» примет участие в выборах делегатов курултая VI созыва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtm.org/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8/2478-%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D1%8F%D1%88%D0%B%D0%B0%D1%80-%D1%88%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%8B-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D1%82-%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B5-%D0%B2-%D0%B2%D1%8B%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%85-%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2-%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D1%8F-vi-%D1%81%D0%BE%D0%B7%D1%8B%D0%B2%D0%B0>

28. «Авдет» умер! Да здравствует «Себат» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/4dd0eab6e2d17/>(ЦРО

29. Духовное управление мусульман Крыма и г. Севастополь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qmdi.org/index.php/rumuftiyat>

30. Принципы Духовного управления мусульман Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qmdi.org/index.php/rumuftiyat/printspiy>

31. Более 3 тыс. крымских татар вышло на Общекрымский митинг по правам человека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qmdi.org/index.php/ru/arkhiv-novostej/2013-god/781-bolee-3-tys-krymskikh-tatar-vyshlo-na-obshchekrymskij-miting-po-pravam-cheloveka-foto>

32. Обращение руководителей Церквей и религиозных организаций в связи с политической ситуацией в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qmdi.org/index.php/ru/arkhiv-novostej/2013-god/780-obrashchenie-rukovoditelej-tserkvej-i-religioznykh-organizatsij-v-svyazi-s-politicheskoy-situatsiej-v-ukraine>

33. Булатов А. Ислам в Крыму / А. Булатов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/tochka-zoru/islam-u-krimu-suchasni-aspekti-rozvitku>

34. Халілов Р. Кримськотатарські організації і Меджліс / Р. Халілов // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю. Тищенко,

Р. Халілов, М. Капустін, Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – С.35–53.

35. Заява Хізб ут-Тахрір в Україні з приводу брифінгу для журналістів прес-секретаря СБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/leaflets/82-zayava-hizb-ut-tahrir.html>)

36. Мета Хізб ут-Тахрір [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/about-hizb-ut-tahrir/goal-hizb-ut-tahrir.html>.

37. Кратко о «Хизб ут-Тахрир» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hizb.org.ua/ru/about-hizb-ut-tahrir.html>)

38. Відкритий лист ісламської партії Хізб ут-Тахрір в Україні «5 каналу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/leaflets/92-vidkritiy-list-vid-hizba-pyтому-kanalu.html>

39. Заява Хізб ут-Тахрір в Україні з приводу брифінгу для журналістів прес-секретаря СБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/leaflets/82-zayava-hizb-ut-tahrir.html>

40. Безглузді заяви генерального консула Росії у Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/leaflets/761-hizb-ut-tahrir.html>

41. Пресс-конференция анонсирующая проведение Международного форума Хизб ут-Тахрир [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hizb.org.ua/ru/in-ukraine/4741-office/press-conference/106317-press-konferentsiya-anonsiruyushchaya-provedeniya-mezhdunarodnogo-foruma-khizb-ut-takhrir.html>

42. Мітинг на підтримку народу Сирії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/rallies/1367-hizb-ut-tahrir-ukraine.html>

43. Мітинг проти ісламофобського фільму «Невинність мусульман» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/rallies/1368-hizb-ut-tahrir-ukraine.html>

44. Протест Хізб ут-Тахрір в Україні в підтримку мусульман Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/rallies/738-hizb-ut-tahrir-ukraine.html>

45. Одна умма – один прапор» – мітинг на підтримку Халіфату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.hizb.org.ua/hizb-ut-tahrir-in-ukraine/hizb-ut-tahrir-ukraine/rallies/1076-miting-hizb-ut-tahrir.html>

46. Якубович М. Ціннісні орієнтири в сучасному салафізмі: індивідуальний контекст / М. Якубович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/42755/

47. ДУМК занял жесткую позицию относительно разногласий среди крымских мусульман [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ru/novosti-v-strane/dumk-zanyal-zhestkuyu-poziciyu-otnositelno-raznoglasiy-sredi-krymskih-musulman>

48. Эксперты: сейчас в Крыму можно зарегистрировать хоть сатанистов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crimea.vgorode.ua/news/sobytyia/99828/>

49. Меджлис издал постановление о пагубности Хизб ут-Тахрир для крымских татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ru/novosti-v-strane/medzhlis-izdal-postanovlenie-o-pagubnosti-hizb-ut-tahrir-dlya-krymskih-tatar>

50. II Курултай. 1-я сессия (26-30 июня 1991). Документы сессии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtm.org/%D1%81%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8-%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D1%8F>

51. Обращение Курултая крымскотатарского народа ко всем жителям Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtm.org/%D1%81%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8-%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D1%8F>

52. Постановление внеочередной сессии III Курултая крымскотатарского народа «О временной процедуре, обеспечивающей принятие решений внеочередной сессии» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtm.org>

53. Бекіров С. Н. Диференціація національного руху кримських татар (кінець XX – початок XXI ст. / С. Н. Бекіров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Grani/2010_1/P-5.pdf

54. «Системная статья» от И. Умерова: О единстве в национальном движении [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/arch/oldkrym/1042858762.html>

55. Касьяненко М. У Криму відроджується «Міллі Фірка» / М. Касьяненко // День. – 2006. – 24 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/u-krimu-vidrod-zhuietsya-milli-firka>.

56. Політична мапа Криму: 2010–2011. Процеси і тенденції / Ю. А. Тищенко, Г. Т. Бекірова, М. І. Капустін. – Український незалежний центр політичних досліджень. – К.; Сімферополь: Агентство «Україна», 2012. – 120 с.

57. Абдураимов В. Когда нас начали побеждать / В. Абдураимов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.milli-firka.org/c/DBAGFHNC>.

58. Абдураимов В. Национальность – кримчанин / В. Абдураимов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/sodr/2002-02-04/8_nationality.html.

59. Татарчук А. «1984» и другие годы. С Тимуром Дагджи на машине времени / А. Татарчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/krymmai/1188030327.html>.

60. Крымскотатарские организации против пятой колонны в своих рядах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/arch/oldkrym/1221566184.html>

61. Доклад М. Джемилева // IV Курултай крымскотатарского народа. Первая (9–11 ноября 2001 г.) и вторая (19 января 2002 г.) сессии. Документы и материалы. – Симферополь: Оджакъ, 2004. – С.23–34.

62. Заявление Президиума Меджлиса крымскотатарского народа «Об угрозе территориальной целостности Украины» // Авдет. – 2003. – №17.

63. Ширай В. Відродження та розвиток освіти та культури кримськотатарського народу наприкінці ХХ ст. / В. Ширай // Гілея. – 2013. – Вип. 79. – С. 70–71.

64. «Концепція освіти кримськотатарською мовою в Автономній республіці Крим» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crimea.gov.ru/textdoc/ua/5/act/1915pr.pdf>

65. Касьяненко М. Перші дні – «комом» / М. Касьяненко // День. – 2003. – № 235.

66. В Крыму на родном языке обучаются 16% крымскотатарских школьников [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.allcrimea.net/news/2010/3/12/1268400600/>

67. Курталаева Г. На Президента надейся, а сам не плошай. Запланирована встреча главы государства с Советом представителей крымскотатарского народа / Г. Курталаева // Авдет. – 2003. – №4.

68. Кайбуллаев Ш. Национальная идеология: назревшая необходимость и ее суть / Ш. Кайбуллаев // Авдет. – 2003. – №3.

69. Арифов О. Аппаратчик перед аппаратчиками / О. Арифов // Авдет. – 1991. – №24.

70. Форум в поддержку нового президента // Авдет – 2005. – №2.

71. Ющенко готує закон про відновлення прав депортованих за національною ознакою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1172176036>

72. Меджліс прийняв рішення про підтримання у другому турі виборів Юлії Тимошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/medzhlis-priynyav-rishennya-pro-pid-trimku-u-drugomu-turi-viboriv-yuliyi-timoshenko>

73. В. Янукович сприяє вирішенню питання будівництва Соборної мечеті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/vyanukovich-spriyaie-virishennyu-pitannya-budivnictva-sobornoyi-mecheti>

74. Президент розпорядився належним чином відзначити річницю Депортації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/prezident-rozporyadivsyia-nalezhnim-chinom-vidznachiti-richnitsyu-deportatsiyi>

75. Янукович взяв під особистий контроль питання облаштування репатріантів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/v-yanukovich-vzyav-pid-osobistiyi-kontrol-pitannya-oblastuvannya-repatriantiv>

76. В. Янукович зустрівся з представниками Меджлісу кримсько-татарського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/vyanukovich-zustrivsyia-z-predstavnikami-medzhlisu-krimskotatarskogo-narodu>

77. Швед. В. Влада і Меджліс: час випробовувань / В. Швед [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/tochka-zoru/vlada-i-medzhlis-chas-viprobuvan>

78. Меджліс відмовився від зустрічі з Президентом через переформатування списку учасників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/medzhlis-vidmovivsyia-vid-zustrichi-z-prezidentom-cherez-pereformatuvannya-spisku>

79. Меджліс попросив Президента про зустріч [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/medzhlis-proposiv-prezidenta-pro-zustrich>

80. Президент кардинально змінив склад Ради представників кримськотатарського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/prezident-kardinalno-zminiv-sklad-radi-predstavnikov-krimskotatarskogo-narodu>

81. Джарты уверен в совместном с Меджлисом решении земельной проблемы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qha.com.ua/ru/politika/djarti-uveren-v-sovmestnom-s-medjliсом-reshenii-zemelnoi-problemi/86513/>

82. В Симферополе будут строить Соборную мечеть. Джарты одобрил [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://censor.net.ua/news/156212/v_simferopole_budut_stroit_sobornuyu_mechet_djarty_odobril

83. Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації / В. О. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2005. – 222 с.

84. АР Крим: люди, проблеми, перспективи (Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим) // Національна безпека і оборона. – 2008. – №10. – С. 2–72. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD104_ukr.pdf

85. АР Крим сьогодні і завтра: територія ризику чи зона конфлікту? // Національна безпека і оборона. – 2008. – №10. – С. 73–88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD104_ukr_6.pdf

86. Драпушко Н. А. Кримські татари в суспільно-політичному житті Автономної Республіки Крим в роки незалежної України / Н. А. Драпушко // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Педагогічні та історичні науки : [зб. наук. статей] / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 111. – С. 214 – 220.

87. Информационный обзор. Первая сессия 4 Курултая крымскотатарского народа // IV Курултай крымскотатарского народа. Первая (9–11 ноября 2001 г.) и вторая (19 января 2002 г.) сессии. Документы и материалы. – Симферополь: Оджакъ, 2004. – С. 6–22.

88. Куршutow Т. «Проблема депортированных для меня одна из приоритетных», – заявила омбудсмен Нина Карпачова на встрече с членами Президиума Меджлиса крымских татар Т. Куршutow // Авдет. – 2003. – №16.

89. Асанова Э. Крымским татарам трудно попасть на государственную службу. Почему ? / Э. Асанова // Авдет. – 2003. – №17.

90. Фракция Курултай – Рух будет сотрудничать с широкой коалицией в крымском парламенте [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qha.com.ua/ru/politika/fraktsiya-kurultairuh-budet-sotrudnichat-s-shirokoi-koalitsiei-v-krimskom-parlamente/1850/>

91. Постановление внеочередной сессии III Курултая крымскотатарского народа «О недоверии депутатам Леннуру Арифову, Нариману Абдурешитову и Лиле Буджуровой, избранным по национальному крымскотатарскому многомандатному округу в Верховный Совет Автономной Республики Крым [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtm.org/%D1%81%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8-%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D1%8F>

92. Седвапова Е. Впервые накоплен опыт работы. Пора его обобщить / Е. Седвапова // Авдет. – 2003. – №4.

93. Бекирова Г. Акция крымских татар «Киев-92» / Г. Бекирова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/a/26919774.html>

94. Кримські татари оголосили голодування біля Кабміну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/krimski-tatari-ogolosili-goloduvannya-bilya-kabminu>

95. Кримські татари масово їдуть до Києва на Євромайдан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/krimski-tatari_masovo_yidut_do_kiyeva_na_yevromaydan_n386702

96. Крымские татары блокировали трасу Москва–Симферополь ради Евромайдана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/politics/69102-krymskie-tataryi-blokirovali-trassu-moskva-kiev-radi-evromajdana.htm>

97. Глава Меджлиса: Я горжусь тем, что крымские татары вместе с украинцами, сохраняя свое достоинство, строят независимое европейское украинское государство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qtm.org/новости/3830>

98. 14–15 декабря участники крымских земельных акций и организация «Себат» приняли участие в митингах «Збережемо Україну» в поддержку Президента и действующего правительства Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sebat.org.ua/?p=1091>

РОЗДІЛ 6.

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ:

ВИКЛИКИ УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВНОСТІ

Проблемам націоналізму – етнічного та політичного – в сучасній політичній науці присвячено чимало наукових досліджень, оформлених у наукові школи та напрями. У нашому дослідженні, метою якого є визначення механізмів, стратегій та цілей російського націоналізму в Автономній Республіці Крим у 1991–2014 рр., поняття російський націоналізм використовується в смислах, закладених Емілем Паїним (“імперський націоналізм” як поєднання націоналізму та імперської свідомості [1; 2]) та операціоналізованих колективом норвезьких дослідників під керівництвом Хельге Блаккісурда [3]. Можливість використання категорії “імперський націоналізм” стосовно російського націоналізму в Криму підтверджується й зрізом масової свідомості росіян, серед яких тільки 16 % вважали, що кордони України як незалежної держави повинні бути такими, якими були у 1991 р., на момент руйнування СРСР; 30 % дотримувалися думки, що Україна може бути незалежною в кордонах 1991 р., але без Криму; 15 % – без Криму та Донбасу; 11 % росіян переконані, що тільки Західна Україна має утворювати незалежну Україну, а 11 % стверджували, що жодна частина України не може мати незалежності (тобто заперечували можливість існування України як незалежної країни) [4].

Визначення суті російського націоналізму як імперського дозволяє, по-перше, вийти за рамки аналізу російського націоналізму як ідеології “внутрішньополітичного призначення”; по-друге, актуалізувати і використати ідеї Р. Брубейкера щодо суті та політичного потенціалу національної меншини та її зв’язку з “зовнішньою національною спорідненою державою”. Науковець доводить, що національна меншина є не просто “групою”, виокремленою під час аналізу фактів етнічної демографії”, вона є “динамічною політичною установкою, або, висловлюючись більш точно, сукупністю пов’язаних та взаємно конкуруючих установок, а не статичних етнодемографічних умов” [5, с. 155]. Тобто націо-

нальна меншина є не зафіксованою “одиницею чи єдиною групою”, а швидше “полем диференційованих та конкуруючих позицій чи установок”, яких дотримуються громадські організації, політичні партії, рухи чи політичні діячі, які створюють образ меншини для своїх потенційних членів, держави проживання, “зовнішньої національної спорідненої держави” та прагнуть монополізувати легітимну репрезентацію групи [5, с. 156]. Водночас, Р. Брубейкер наголошував на неповноті та неточності визначення даного поля конкуруючих позицій та установок як поля національних меншин, оскільки категорія “національна меншина” не дає відповіді на питання: (1) “які позиції слід зайняти, щоб стати національною меншиною”; (2) “чи варто взагалі “групі” (чи потенційній групі) розуміти та позиціонувати себе як національну меншину” [5, с. 157]. Саме останнє положення в системі ідей Р. Брубейкера актуалізує питання, яке не порушувалося в публічному політичному дискурсі українського політикуму – якою повинна бути політика української держави (1) в регіонах, де національна меншина (в координатах держави) є національною більшістю та (2) в ситуації домінування установок національної меншини в бік “зовнішньої національної спорідненої держави”? Відповіді на них варто шукати шляхом встановлення зв’язків у трикутнику *російська національна меншина Криму – держава Україна – зовнішня національна споріднена держава (Росія)*, які формуються під час селективної уваги, інтерпретації та позиціонування політичними акторами означених полів політичних процесів, що відбуваються в кожному з них.

Предмет нашого дослідження спрямовує на визначення базових характеристик профілю кримської спільноти як цільової аудиторії російського націоналізму, які сприятимуть з’ясуванню суті відносин у трикутнику *російська національна меншина Криму – держава Україна – зовнішня національна споріднена держава (Росія)*, вихідною серед яких є етнонаціональна структура населення півострова. За результатами Всесоюзного перепису населення 1989 року в Криму проживали представники близько 100 національностей і народностей, причому росіяни становили 67,3 % населення, українці – 25,8 %, білоруси – 2,1 %, кримські татари – 1,7 %, інші національності і народності склали 6,7 % населення [6]. За

офіційними результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. частка росіян в етнічній структурі населення становила 58,5 %, українців – 24,4 %, кримських татар – 12,1 % [6]. Розпорядженням Уряду Російської Федерації від 17 червня 2014 р. № 1330-р у четвертому кварталі 2014 р. було проведено федеральне статистичне спостереження «Перепис населення Кримського федерального округу» «зі 100-відсотковим охопленням населення» [7]. За його офіційними результатами чисельність постійного населення, що проживає на території Криму склала 2284,8 тис. осіб, що на 116,3 тис. осіб (4,8 %) менше, ніж у 2001 р. Порівняно з даними 2001 р., кількість росіян зросла на 2,9 %, чисельність українців зменшилася на 40,3 %. Загалом, за російською офіційною інформацією населення, що зачислено себе до росіян, є найбільш численним і становить 68 % загальної кількості населення Криму [8]. Відповідаючи на питання про рідну мову, 99,8 % росіян, 75 % татар, 74 % кримських татар, 66 % циган, 59 % азербайджанців, 53 % вірмен, 25 % молдаван, 20 % українців, 18 % болгар, 15 % греків, 9 % білорусів, 6 % німців, 6 % караїмів, 4 % поляків, 3 % кримчаків і 1% євреїв назвали рідною мову, що відповідає наведеній ними національній належності. Крім росіян, рідною мовою назвали російську 98 % євреїв, 95 % кримчаків, 94 % караїмів, 92 % німців, 91 % білорусів, 86 % поляків, 83 % греків, 81 % болгар, майже 80 % українців, 73 % молдаван, 47 % вірмен, 37 % азербайджанців, 32 % циган, 25 % татар і 6 % кримських татар. Уродженцями Російської Федерації є 72% населення, що проживає на території Криму, з яких 56% народилися на території Кримського півострова [8].

Більш важливою, з позицій мобілізації етнічності, характеристикою кримської спільноти, яка визначала потенціал можливостей російського націоналізму на території півострова, є не стільки етнічна належність, скільки сприйняття та оцінка статусу АРК як частини України. На референдумі 20 січня 1991 р. за відтворення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу та учасника Союзного договору проголосували 93,26 % кримчан (участь у референдумі взяли 81,37 % виборців) [9, с. 64]. У референдумі 1 грудня 1991 р., на який виносилося питання про незалежність України, участь взяли тільки 67,7 % виборців, з яких 54,2 % проголосували “за” [9, с. 66].

Паралельно в Криму активно почало обговорюватися питання зміни статусу Криму як автономії в складі України. За результатами соціологічного опитування, проведеного редакцією “Кримської Правди” серед читачів видання, з 16 тисяч тих, хто взяв участь в опитуванні, 69 % підтримували повернення Криму до складу Росії, 41 % виступали за створення кримської держави, 8 % висловлювалися за збереження існуючого статусу Криму як АР у складі України [10]. За даними Кримсоціс, 30,7 % жителів Ялти виступали за збереження Криму в складі України, 30,2 % – за суверенну державу Крим у складі майбутнього союзу, 15,8 % – за повернення Криму Росії, 9,3 % – за повну державну самостійність півострова [11]. Навесні 1993 р. тільки 17,1 % кримчан були готові дати позитивну відповідь на питання Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. щодо незалежності України, 60,5 % – були готові голосувати проти. Восени того ж року соціологічними дослідженнями була зафіксована негативна динаміка: 9,3 % – за незалежність України, 63,4 % – проти [9, с. 73].

Результати соціологічних досліджень УЦЕПД, проведені у 2000–2001 рр., вказують на збереження окреслених тенденцій у більш м'яких формах. Зокрема, 47,3 % кримчан прагнули входження Криму до складу Росії, тоді як за збереження існуючого адміністративно-територіального статусу цієї території висловилося тільки 25,9 % населення Криму [12, с. 30].

У період 2005–2008 рр. ідею виходу Криму зі складу України та приєднання до Росії підтримувало 63,8 % кримчан (вражаючим є те, що 55,2 % опитаних українців Криму також підтримували цю ідею), 46,4 % зауважили, що вітатимуть таке рішення, 21,8 % – домагатимуться такого рішення і тільки 10,7 % – протестуватимуть [13, с. 16]. Наголосимо, що ідея приєднання Криму до Росії була характерною для всіх вікових категорій та коливалася від 60,0 % серед 18–29-річних до 67,5 % – серед кримчан, старших 50 років [13, с. 21].

За результатами соціологічних досліджень, проведених Центром етносоціальних досліджень Таврійського національного університету в 2008–2010 рр., бажаний державний статус Криму (“Яким ви хотіли б бачити статус Криму?”) 37 % респондентів визначили як “автономна республіка у складі Російської Федерації”, 32,1% – “автономна республіка у складі України”, 10,5 % –

“незалежна республіка в союзі з Росією, Білоруссю і Україною (якщо остання приєднається)”, 8,3 % – “область у складі України”, 4,8 % – “національна кримськотатарська автономія в складі України”, 4,3 % – “самостійна кримськотатарська держава”, 0,5 % – вілайет у складі Туреччини, свій варіант відповіді запропонували 2,4 % [14].

Отже, попри те, що у період 1991–2014 рр. частка населення Криму, яка вважала, що Крим повинен бути автономною республікою (областю) в складі України, збільшувалася, майже половина кримчан були переконані у необхідності приєднання півострова до Росії. Саме ця частина населення Криму стала тією цільовою аудиторією російського імперського націоналізму, яка не тільки виступала у ролі реципієнта інформації, а й активними діями сприяла поширенню ідеї виходу Криму зі складу України з метою приєднання до РФ.

Ще однією важливою характеристикою кримської спільноти, яка визначала потенціал можливостей російського націоналізму на території півострова була регіональна самоідентифікація у якій відбулося накладання регіонального та етнічного вимірів соціальної ідентичності (Таблиця 6.1).

Таблиця 6.1

**Політична самоідентифікація населення Криму
(макрополітичний вимір), 2008**

№	Хто ми?	Насамперед, %	По-друге, %
1.	Кримчани	24,2	25,3
2.	Росіяни	19,7	9,5
3.	Громадяни України	15,5	22,5
4.	Кримські татари	11,7	1,7
5.	Громадяни світу	6,9	4,7
6.	Українці	5,3	2,2
7.	Радянський народ	3,9	8,9
8.	Росіяни (в сенсі “россияне”)	2,5	5,8
9.	Мешканці певного міста, села	1,4	5,3
10.	Європейці	1,4	3,6
11.	Колеги	0,8	3,3
12.	Власний варіант / не відповіли	1,7/4,7	1,7/5,6

Джерело: Филатов А. С. Крым: этнокультурные ориентиры и политические установки. Крымский ирредентизм и украинский сепаратизм /

А. С. Филатов // Таврійські студії Історія. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/e-journals/tavst/2012_2/pdf/19.pdf

Дані таблиці вказують на те, що проросійські орієнтації були типовими для 50,5 % населення Криму та виявлялися через такі маркери само ідентифікації, як “кримчан”, “росіяни”, “радянський народ”, “росіяни (в сенсі “россияне”). Потенційно, носії російської соціокультурної традиції, яка може бути політизована, були й серед “громадян України”. Загалом, за результатами соціологічних досліджень Центру Разумкова три чверті (74,6%) представників слов'янської спільноти зачисляли себе до російської культурної традиції, у якій переважає кримська регіональна ідентичність – 65,4% назвали “кримчан” як групу, про яку вони насамперед можуть сказати “Це – ми” (тільки 7,4% насамперед називали себе громадянами України [15, с. 10].

Не менш важливими характеристиками профілю кримської спільноти, які сприяли поширенню ідей російського імперського націоналізму на території півострова, були конфесійні переваги та зовнішньополітичні орієнтації населення. Найбільш наочно ці характеристики були зафіксовані в результатах соціологічних досліджень 2008–2010 рр. Так, серед пріоритетних напрямів зовнішньої політики в 2008 р. більшість жителів Криму визначили відносини з Росією (69 %), Європейським Союзом – 9 %, країнами СНД – 6,7 %, США – 2,2 %. 82 % прихильників Росії – віруючі УПЦ МП, 46,3 % – УПЦ КП, 18,5 % прихильники ісламу [16]. Майже 70 % опитаних виступили в 2008 р. за продовження терміну дії перебування Чорноморського флоту в Криму, тож Харківські угоди 2010 р. про продовження терміну перебування ЧФ до 2042 р. 64,1 % кримчан оцінювали як зміцнення безпеки в регіоні (9,1% опитаних були впевнені, що Угоди не сприяють зміцненню безпеки) [17].

Зауважимо, що жодна націоналістична ідеологія не була характерною для того чи іншого етносегмента кримського соціуму. Націоналізм як політична ідеологія у вигляді “російського націоналізму” (у неімперській формі) був типовим для 6,7 % населення Криму, ідеї кримськотатарського націоналізму підтримувалися 5,8 % населення півострова, українського націоналізму – 2,2 % [14]. Автори численних соціологічних досліджень

стверджували, що кількість прихильників націоналістичних політичних ідеологій серед представників кримських етнічних груп “становитиме близько 10 % в середовищі кримських росіян, 39–40 % в середовищі кримських татар і 11,5 % в середовищі кримських українців. Чисельно група російських етнорадикалів у Криму може становити 110–120 тисяч осіб, кримськотатарських – 100–110 тис., українських – 50–55 тис.” [14].

Основні етапи розгортання дискурсу “повернення Криму” в російській політиці. У розгортанні дискурсу “повернення Криму” в російській політиці можна виокремити чотири основні етапи, які безпосередньо пов’язані із суспільно-політичними процесами, що відбувалися на території півострова: перший етап (1991 – лютий 1994 рр.) – етап політико-правової ідентифікації Криму; другий етап (березень 1994 – 1998 рр.) – етап повернення Криму у правове поле України; третій етап (1999–2004 рр.) – етап повернення Криму у політичне поле України; четвертий етап (2005–2014 рр.) – етап конкуренції стратегій політичного розвитку Криму. Для кожного з цих етапів характерним є фокусування уваги російського імперського націоналізму на достатньо чітко окресленому колі проблем, які артикулювалися у політичному дискурсі.

Особливостями формування дискурсу “повернення Криму” в російській політиці на першому етапі було те, що офіційне визнання відсутності взаємних територіальних претензій з боку Росії та України супроводжувалося постійною присутністю кримської проблеми в офіційній риторичній політиці російських політиків. Зокрема, під час обговорення Верховною Радою Росії Договору між РРФСР та УРСР, підписаного Б. Єльциним та Л. Кравчуком 19 листопада 1990 р., у якому йшлося про те, що “сторони визнають та поважають територіальну цілісність РРФСР та УРСР в нині існуючих в рамках СРСР кордонах” [18, с. 3], Міністр закордонних справ Росії А. Козирєв зауважив, що йшлося про ситуацію існування СРСР, тому таке формулювання дає можливість внесення коректив у разі зміни даної ситуації [19]. Проте після розпаду СРСР, навіть на тлі різких заяв П. Воєчанова [20, р. 15] (прес-секретаря Б. Єльцина), Росія не висувала територіальних претензій незалежній Україні, так само претензії не були висунуті під час підписання документів про створення СНД.

У публічний дискурсивний простір російської політики проблема Криму була перенесена від часу необхідності практичного вирішення питань, пов'язаних з перебуванням Чорноморського флоту на території України. Своєрідним початком офіційного обговорення проблеми “повернення Криму” можна вважати рекомендації голови комітету зовнішніх зносин та зовнішньоекономічних зв'язків В. Лукіна голові Верховної Ради Російської Федерації Р. Хасбулатову. В. Лукін запропонував поставити територіальну належність Криму до України під сумнів у разі, якщо Україна не піде на поступки в питаннях Чорноморського флоту: “Українські лідери будуть поставлені перед дилемою: або погодитися з передачею флоту та його бази Росії, або статус Криму, як частини України, буде піддано сумнівам” [21, р. 27]. 23 січня 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації прийняла резолюцію про необхідність розгляду парламентською комісією питання про конституційність акту 1954 р. [22], а 6 лютого того ж року створила спеціальну комісію з вивчення обставин передачі Криму Україні у 1954 р.

Упродовж 1992–1994 рр. представники всіх ідеологічних течій російської політики висловлювалися на користь активних дій у справі “повернення Криму” до складу Росії – А. Собчак, мер Санкт-Петербурга: “Крим ніколи не належав Україні”, “у Україні немає правового та морального підґрунтя висувати претензії на Крим” [23]; С. Станкевич, державний радник РФ: акт 1954 р. “немає під собою жодного правового підґрунтя” [24]; В. Іванов, депутат Держдуми РФ, ЛДПР: “У зв'язку з розвитком подій і в Криму... стало зрозуміло, що використовуючи ті методи, які ми використовуємо, ми не вирішимо ці питання – вони нас “вирішать” [25]. Характер висловлювань та належність спікерів дискурсу “повернення Криму” до різних політичних та ідеологічних таборів ще раз доводять коректність оцінок російського націоналізму в Криму як імперського націоналізму, коли основним, часом завуальованим, гравцем завжди виступає держава.

Наступні три етапи розгортання дискурсу “повернення Криму” в російській політиці характеризувалися зверненням російських політиків не тільки і не стільки до заперечення політичних рішень 1954 р., скільки фокусуванням уваги кримчан на “несправедливості” дій української влади в Криму та важливості цього регіону для російської політики. Найбільш чітко зазначена позиція протест-

жувалася у риторичі К. Затуліна (голова Комітету у справах СНД та зв'язках зі співвітчизниками Державної Думи Російської Федерації), який систематично транслиував базові ідеологеми російського імперського націоналізму: “Парламент України вдруге за останні півроку взявся за ревізію історії Республіки Крим...”; “Тішого на Україні не могли придумати, коли ображали, принижували волю народу Криму, скасовували конституцію, обраного людьми президента”; “Проливши кілька крапель чорнила в 1956 і 1991 роках для отримання Криму, завойовуючи який Російська Імперія пролила ріки своєї і чужої крові, нинішня Україна під розмови про братерство і дружбу просто намагається Крим “переварити”; “Я відкидаю спроби України і деяких інших держав СНД спокусити нас співучастю в якомусь міжнародному ордені охоронців територіальної цілісності або в новому інтернаціоналі по боротьбі з сепаратизмом” [26]. Специфіка кожного з трьох етапів розгортання дискурсу “повернення Криму” визначається силою емоційного навантаження кожної з окреслених ідеологем. Водночас, на четвертому етапі, який розпочався після «помаранчевої революції», особливо відчутними стали тенденції до публічного заперечення діяльності російських громадських організацій у Криму як сепаратистської діяльності та намагання вкласти їх в парадигму іредентизму, що позиціонувався Російською громадою Криму як відображення політики керівництва України, а не результат діяльності російських державних структур чи націоналістичних організацій [27].

Упродовж усіх етапів розгортання дискурсу «повернення Криму» ідеологеми російського імперського націоналізму активно підтримувалися на рівні офіційних та неофіційних візитів численних російських політиків до Автономної Республіки Крим. Найбільш комплексно та систематично діяли мер Москви Ю. Лужков, лідер ЛДПР В. Жириновський та депутат Державної Думи РФ, директор Інституту країн СНД К. Затулін. В. Жириновський неодноразово запрошувався Російською громадою Криму та керівництвом Партії «Руський блок» для обговорення питань взаємодії державних органів Російської Федерації з діючими на півострові організаціями російських співвітчизників, які працювали в напрямі консолідації громадськості півострова в «справі зміцнення російсько-українських відносин». Особливо схвально оцінювався представниками Російської громади Криму «внесок, зроблений урядом Москви в зміцнення

матеріальної бази Російської громади Криму», наголосивши, що позиції Російській громади Криму зміцнюються за рахунок підтримки з боку кримських підприємців, що «дозволяє громаді діяти більш масштабно у роботі з населенням» [28]. Характер діяльності лідера ЛДПР в АРК визначався як «патріотична позиція», у якій щиро йдеться «про гострі проблеми, а головне, пропонуються зрозумілі й чіткі шляхи їх розв'язання», тоді як більшість політиків федерального рівня не артикулювали «становища, у якому опинилися наші співвітчизники, які проживають на Україні і в Криму» [29].

К. Затулін артикулював інші ідеологеми російського імперського націоналізму, пов'язані з його геополітичними намірами. Зокрема, напередодні президентських виборів 2004 р. під час візиту до АРК К. Затулін, посиляючись на позиції європейських емісарів: «Так – європейській інтеграції України!», «Ні – вступу України до Євросоюзу!», назвав небезпечними масштаби іноземного, «перш за все західного, впливу на передвиборчий процес» [30]. За його словами, в Україні зосереджено близько 390 політичних фондів, які отримали 200 млн доларів для того, щоб змінити геополітичні орієнтації громадян України. Невдовзі МЗС України виразив ноти протесту та заборонив в'їзд на територію України цього російського політика*.

Ю. Лушков не висував прямих територіальних претензій до України, але позиціонував АРК у своєму політичному дискурсі як російську територію. Наприклад, політик радив РФ не продовжувати договірні відносини з Україною: «Наслідками, що впливають з виходу Росії з Договору, є визнання проблеми Криму і Севастополя, яка потребує обговорення, а потім і справедливого, в інтересах Росії, рішення на основі міжнародного права і тих базових документів, які приймалися в СРСР щодо статусу Криму і Севастополя і які були незаконно перекреслені в період особливо різкого загострення політики. Зрештою, те, що Крим хоче додому, в Росію, не є секретом для жодного політика, соціолога або просто чесно мислячої людини» [31]. Частина кримських експертів, реагу-

---

* Наприклад, нота МЗС України № 610/23-110-315 від 20 лютого 2007 р., внаслідок якої Затулін К.Ф. був позбавлений можливості в'їзду на територію України для участі в підписанні Протоколу та Програми співробітництва між м. Москвою і АРК.

ючи на такі радикальні позиції російської політичної еліти, наголошувала: «Одна справа російськість в культурі, і зовсім інше – приєднання до Росії» (2008) [32].

Розгортання російським політикумом дискурсу “повернення Криму”, особливо в частині його емоційного навантаження, сформувало в російському суспільстві фактично повну підтримку його основних положень, вкладених у парадигму “імперського націоналізму”. Особливо помітною реакція російського суспільства на дискурс “повернення Криму” стала після 2001 р. Саме тоді Крим, за приєднання якого до Росії висловлювалося близько 80 % населення РФ, набуває в масовій політичній свідомості, і російській, і кримській, ознак “зони напруженості”, характерних для імперського комплексу [33]. Загалом, у період 2001–2014 рр. ідея приєднання Криму до Росії користувалася високим ступенем підтримки росіян (від 80 до 84 % [34]). Більшість схилилася до думки, що робити це треба не шляхом захоплення, а шляхом переговорів з Україною. Проте сам факт підтримки ідеологем дискурсу “повернення Криму” російським суспільством, який на рівні емоційної складової політичних орієнтацій посилювався атмосферою небувалої істерії, нагнітанням страху, нав’язуванням ідеї, що росіянам в АРК загрожують радикальні українські націоналістичні організації (такої думки у 2013 р. дотримувалося 67 % [34]), призвів до того, що 54 % визнавали законним введення російських військ до українського Криму [34].

Водночас, важливими є схвальні оцінки масовою російською свідомістю “повернення Криму” як процесу “збирання російських земель” [35] та позиціонування величі Росії як супердержави: “Те, що для демонстрації цієї “величі” підвернувся Крим, – в даному разі історична випадковість. Є й другорядні фактори (хоч їх і видають за основні), що, мовляв, Крим споконвіку вважався нашим, що Хрущов припустився помилки, є милостиві спогади про поїздки до Криму в радянські часи і т. ін. Однак два роки тому ніхто не думав про те, щоб через усе це повертати Крим” [36]. Тільки 4 % росіян у березні 2014 р. (2 % – у травні 2014 р.) оцінювали дії Росії щодо АРК як “російські імперські амбіції аж до анексії території суміжної держави” [37].

Таким чином, дискурс “повернення Криму”, ініційований та підтримуваний в інформаційному просторі російським політику-

мом, у 2012–2013 рр. був перенесений за допомогою інструментів маніпуляції та пропаганди в простір масової російської політичної свідомості. Швидко та ефективно сприйняття основних ідеологем дискурсу “повернення Криму” російським суспільством забезпечувалося наявністю апробованих механізмів інтеграції та стратегій діяльності російського імперського націоналізму в Автономній Республіці Крим.

Стратегії діяльності та механізми інтеграції російського націоналізму в політичному просторі Автономної Республіки Крим. Визначаючи основні риси стратегії діяльності російського націоналізму в політичному просторі АРК, варто зважати на те, що за характером вона була стратегією політичної діяльності з двома типовими рисами для такого виду стратегій: (1) виразний, подекуди конфліктний процес артикулювання інтересів, для якого характерна орієнтація на “балансування, регулювання та оптимізацію існуючої сукупності інтересів” [38, р. 472] з метою реалізації політичних інтересів автора стратегії; (2) управління інтересами, потребами, цінностями та відносинами в процесі взаємодії з контрагентом з метою досягнення політичних цілей в умовах дефіциту влади. Реалізація політичної стратегії відбувається тільки у взаємодії з тими акторами, від яких залежить вирішення поставлених завдань. Саме тому політичну стратегію інтеграції в політичний простір української автономії російський націоналізм будував на принципах формування керованої сукупності акторів і суб’єктів регіонального політичного процесу та громадянського простору й інкорпорації своїх агентів впливу до інститутів політичної влади АРК.

Зважаючи на те, що російський імперський націоналізм самопозиціонується як (1) релігійний, “а точніше, православний, месіанський”; (2) нерозривно пов’язаний з простором (“не кров, не етнос, не фенотип, і навіть не культура є для росіян фактором, за яким вони пізнають “своїх”. Росіяни... чутливі до простору.... Можна стверджувати, що російський націоналізм є значною мірою націоналізмом геополітичним”); (3) інтегруючий, всеохоплюючий і універсальний (“російський етнос є етносом відкритим, що вбирає в себе всіх, хто хоче до нього вступити. Росіяни – свого роду “євразійські римляни”, які об’єднують різні народи і мови своїм особливим релігійно-просторовим світорозумінням і світо-

сприйняттям”); (4) традиційно общинний (“передбачає необхідність соціального об’єднання, соборності нації в її колективному “домобудівництві”) [39], механізми його інтеграції в політичний простір Автономної Республіки Крим формувалися навколо саме цих смислових ідентифікаційних ознак.

Стратегія російського імперського націоналізму була розроблена за допомогою сукупності механізмів, вироблених з метою реалізації у політичній, етнонаціональній, соціокультурній та економічній площинах. Тож маємо можливість говорити про існування політичних, етнонаціональних, соціокультурних та економічних механізмів діяльності російського імперського націоналізму в АРК.

Насамперед, проаналізуємо політичні механізми інтеграції російського імперського націоналізму на територію півострова. Попри активний дискурс «повернення Криму» в середовищі російського політикумі перші офіційні документи, що ідеологічно будувалися на цій ідеї, були ухвалені у 1993 р. У липні 1993 р. Верховна Рада Російської Федерації за дорученням з’їзду народних депутатів Російської Федерації ухвалила постанову «Про статус міста Севастополя», першим пунктом якої «підтверджувався російський статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 року» [40]. Постановою також передбачалося фінансування відповідних статей бюджету Севастополя Центральним банком Росії та правове закріплення у Конституції Російської Федерації федерального статусу міста*. Таке рішення російських парламентарів повністю суперечило зобов’язанням, які взяла на себе Росія за двосторонніми угодами, зокрема Договором від 19 листопада 1990 р., відповідно до якого сторони визнають та поважають територіальну

---

* Постійний представник Російської Федерації при ООН у заяві від 19 липня 1993 р. зауважив, що постанова Верховної Ради РФ «розходиться з лінією Президента та Уряду Російської Федерації на реалізацію інтересів Росії у питаннях Чорноморського флоту» та є «емоційно-декларативною акцією». (Див.: Письмо Постоянного представителя Российской Федерации при Организации Объединенных наций на имя Председателя Сосета Безопасности ООН постоянного представителя Российской Федерации при ООН В. Воронцова [19 июля 1993 р.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.un.org/russian/document/scaction/1993/)

цілісність одна одної [42]. Постійним представником України при ООН В. Батюком на рівні цієї міжнародної організації були поширені заяви Президента України Л. Кравчука [43] та міністра іноземних справ А. Зленка [44], у яких такі кроки Росії розцінювалися як відкрите втручання у внутрішні справи України та замах на її територіальну цілісність.

Паралельно, на півострові розгорнулася кампанія на підтримку рішень російського парламенту. Так, нелегалізованим у порядку, встановленому Законом України «Про об'єднання громадян», «Фронтом національного порятунку» у Севастополі були проведені збори городян у форматі народного віча. Народне віче всупереч чинному законодавству привласнило собі функції представницького органу місцевого самоврядування, формуючи протизаконну паралельну структуру інститутів влади, першим серед яких стала «російська народна рада м. Севастополя». Положенням про діяльність вона наділялася антидемократичним правом здійснювати контроль за діяльністю місцевих органів представницької та виконавчої влади, закликала відкликати законно обраних до Верховної Ради України народних депутатів від Криму та провести вибори до російського парламенту. Про популярність таких ідей серед населення Криму свідчать результатами соціологічного дослідження, проведеного науковцями Стенфордського університету під керівництвом Я. Бреммера, у якому для вивчення самопочуття росіян як етнічної меншини в Україні у 1993 р. були опитані 2100 мешканців Києва, Львова та Сімферополя. Результатами дослідження зафіксовано, що українці та росіяни Криму мали різну громадянську самоідентифікацію: 59 % етнічних росіян, на відміну від 79 % етнічних українців, не мали наміру ставати громадянами України [45], що вказує про орієнтацію більшої частини росіян Криму на повернення півострова до Росії або його державного унезалежнення.

Засудження заяв парламенту Російської Федерації щодо Криму на рівні ООН у поєднанні з «суспільним запитом» росіян Криму на політичну підтримку призвело до того, що Росія змінила характер діяльності в Криму та, окрім підтримки проросійських регіональних політиків, розгорнула два великі політичні проекти – «руський мир» та Програма підтримки співвітчизників. Зауважимо,

що жоден з них не визначав населення Криму єдиною цільовою аудиторією, проте воно було її важливим сегментом.

У Криму «русский мир» позиціонувався як «соціокультурний, у найширшому сенсі, проект, реалізований російським народом спільно з іншими народами, втягненими в реалізацію цього проекту» [46, с. 23]. Наділяючи Автономну Республіку Крим ознаками частини «русского мира», російський імперський націоналізм активно послуговувався власно розробленими історичними моделями розвитку півострова. Позиціонуючи Росію як «соціокультурного лідера», зміст процесу активного включення Криму до сфери російських геополітичних інтересів визначався як стійке чергування періодів у системі «розорення регіону – перетворення регіону відповідно до привнесених нових стандартів» як хвилі засвоєння (відливи – приливи), цикли перетворення (розорення – засвоєння) та соціокультурний маятник (руйнування – створення) [46, с. 27]. Згідно з даною історичною моделлю у 1991 р. в Криму розпочався етап українського соціокультурного засвоєння у фазі руйнування: «у соціокультурному сенсі для нього характерна українізація, в економічному – деградація та стагнація, в демографічному – старіння» [46, с. 29]. Тож реальним виходом для росіян вбачався не шлях формування нової російської нації, у вузькому, етнічному сенсі, а у «збереженні усього того позитивного, що було в російській імперській тотожності» [46, с. 14].

Прихильники «русского мира» в Криму, оцінюючи Росію як функціонуючу соціокультурну систему, підтримували її зацікавленість у збереженні кримської автономії за територіальною, а не етнічною ознакою. Для «русского мира» ставка на неетнічну природу державності в Криму була викликана тим, що, по-перше, за допомогою історичних та культурно-ідеологічних даних довести коріння та першість російського етносу на кримській території було достатньо проблематично; по-друге, право на етнічну автономію було артикульоване кримськотатарською частиною населення автономії, керівництво якого, на думку проросійських громадських організацій, «культивувало антиросійські настрої» [47, с. 51].

На думку С. Цекова, основна роль в інтеграції «русского мира» належала Уряду Москви, який виявив ініціативу в справі створення Міжнародної Ради російських співвітчизників, здійсню-

вав фінансування діяльності Ради та був організатором заходів для російських співвітчизників у різних країнах світу, зокрема, і з України [48]. Про наполегливість та ступінь проникливості впливу ідеологем «руського мира» вказує той факт, що С. Цеков називав Москву «столицею нашої батьківщини» [48], ігноруючи як власну громадянську належність, так і легальну діяльність у політичному просторі України.

Поширення ідеологем «руського мира» в АРК сформувало в масовій політичній свідомості кримських росіян готовність до сприйняття системних заходів програми підтримки співвітчизників, яка здійснювалася за рахунок державного бюджету Російської Федерації.

Реалізація програми підтримки співвітчизників у Криму найбільш активно здійснювалася Федеральним агентством у справах Співдружності незалежних держав, співвітчизників, що проживають за кордоном, та з міжнародного гуманітарного співробітництва (далі – Росспівробітництво) через Міжнародну раду російських співвітчизників (створена у 2001 р.), яка концентрувала свої зусилля задля консолідації російської діаспори, координації діяльності громадських об'єднань і організацій співвітчизників в інтересах збереження етнічної ідентичності, національно-релігійної самобутності, духовної та культурної спадщини корінних народів Росії; сприяння формуванню єдиного російського культурного, інформаційного і освітнього простору в інтересах зміцнення російської діаспори, посилення її міжнародних позицій; залучення на історичну батьківщину інтелектуальних, економічних і фінансових ресурсів російських співвітчизників, які проживають за кордоном, та виховання співвітчизників в дусі любові до своєї Вітчизни, поваги до її історії і традицій, національних звичаїв і культури інших народів [49]. Окреслені завдання Міжнародної ради російських співвітчизників чітко вказують на те, що росіянам Криму пропонувалося опанувати реакціями на маркери ідентифікації з політичним простором Росії, засвоїти модель російської громадянської ідентичності. Такі інструменти політичного механізму стратегії інтеграції російського націоналізму в політичний простір Криму фактично були зорієнтовані на формування російських за суттю громадян на території України.

На федеральному рівні інструментами підтримки співвітчизників до 2002 р. були Урядова комісія у справах співвітчизників, Управління у справах співвітчизників при МЗС, Рада співвітчизників при Державній Думі, Відділ роботи зі співвітчизниками при адміністрації Президента РФ. Після державно-адміністративної реформи єдиним федеральним органом з підтримки співвітчизників залишився Росспівробітництво при Міністерстві закордонних справ РФ.

На підставі Угоди між Урядом Російської Федерації і Кабінетом Міністрів України «Про заснування та умови діяльності інформаційно-культурних центрів» від 27 лютого 1998 р. [50] у м. Сімферополі в червні 2012 р. було створено та активно функціонувало представництво Росспівробітництва – відділення Російського центру науки і культури, яке фактично агрегувало всі попередні зусилля російського імперського націоналізму з формування комплексу смислів, характерних для політичної свідомості «російських співвітчизників». Концентруючи зусилля на виконанні державних російських програм допомоги співвітчизникам, пріоритетними в Криму були програми з набору студентів до російських вишів та організація короткострокових ознайомлювальних поїздок молодих представників політичних, громадських, наукових і ділових кіл за програмою «Нове покоління»^{*}.

Суттєвий вплив на формування проросійських орієнтацій серед кримчан здійснювала Міжнародна Рада російських співвітчизників, створена під егідою Уряду Москви в жовтні 2002 р. На її першій конференції у 2004 р. були затверджені основні напрями діяльності та обрані керівні органи, до яких увійшов голова Російської громади Криму, депутат Верховної Ради Криму С. Цеков [48].

Напередодні Всесвітнього конгресу співвітчизників у квітні 2006 р. у Державній Думі Російської Федерації відбулися парламентські слухання на тему «Захист прав співвітчизників за

---

^{*} На підставі рішення президента Росії і відповідно до встановленого порядку скасування представництва Росспівробітництва в м. Сімферополі було здійснено 1 серпня 2014 р. «у зв'язку з входженням Республіки Крим до складу Російської Федерації». (Див.: Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заснування та умови діяльності інформаційно-культурних центрів. Угоду ратифіковано Законом № 583-XIV від 08.04.99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_090)

кордоном: стан законодавства та перспективи його вдосконалення», в ухвалі яких зафіксована необхідність вироблення заходів, спрямованих на прирівнювання прав співвітчизників, що не мають російського громадянства, до прав громадян Російської Федерації, що проживають за кордоном [52, с. 75]. Однією з основ та елементом системи аргументації стала позиція, сформована та поширювана в російських академічних колах стосовно того, що в Криму сформувалася макроетнічна ідентичність росіян: «її поділяють не тільки росіяни за походженням, але і багато українців, білорусів, євреїв, греків, поволзьких татар... Для них історичні символи гордості та російська мова більш привабливі, ніж нав'язувана українська ідентичність. Тим більше, що українська ідентичність мала підкреслено етнічний характер» [53, с. 78].

Виступаючи вже на Всесвітньому конгресі співвітчизників у жовтні 2006 р., К. Шуров (голова Російської громади України) зауважив, що в АРК активно реалізується проект з розвитку «нашої» [підкреслено нами – *Н. Р.*] інформаційної системи на Україні.... ми зможемо створити оціночне інформаційне поле, і отримувати інформацію ви будете не зі слів української влади, а з наших уст» [54, с. 14]. Ця ідея була підтримана та розгорнута у пункті шостому Резолюції Всесвітнього конгресу співвітчизників, яким визначалося, що розвиток та вдосконалення системи інформаційного забезпечення співвітчизників є пріоритетним завданням російської політики: «Її базовими конструкціями могли би стати глобальний Інтернет-портал, спеціальний друкований орган для співвітчизників, а також три-чотири регіональні журнали, поряд з випуском та поширенням уже існуючих у різних країнах друкованих видань.... Звернутися до керівництва ВДТРК, Першого каналу, ІТАР-ТАСС, РІА «Новини», «Голосу Росії» з проханням про підготовку адресних теле- та радіопрограм для співвітчизників за кордоном» [55, с. 45].

Учасники конгресу ухвалили рекомендації державним органам суб'єктів Російської Федерації, у яких пропонували (1) розробляти регіональні (територіальні) програми підтримки співвітчизників, що проживають за кордоном, та здійснювати їх фінансування; (2) укладати угоди з адміністративно-територіальними одиницями зарубіжних країн, у яких передбачати сприяння національно-куль-

турним автономіям, у яких компактно проживають етнічні росіяни; (3) сприяти встановленню господарських зв'язків з підприємствами в інших державах, на яких працюють переважно співвітчизники; (4) сприяти отриманню співвітчизниками середньої та вищої профільної освіти, підвищення кваліфікації, зокрема, в аспірантурі та докторантурі, у навчальних закладах та науково-дослідницьких інститутах регіонів Росії, що передбачають вивчення російської історії та російського культурного надбання; (5) надавати громадянство Росії за спрощеною процедурою кваліфікованим працівникам; (6) розвивати культурні, наукові, молодіжні, спортивні зв'язки, сприяти створенню на місцевому радіо, особливо на прикордонних територіях, постійних передач, зорієнтованих на співвітчизників, та забезпечувати підтримку культурним центрам, бібліотекам, архівам, музеям, театрам, творчим колективам, які утворені організаціями співвітчизників [56, с. 42–43]. Більшість з цих рекомендацій стали основою комплексу соціокультурних механізмів інтеграції російського націоналізму до громадського та політичного просторів АРК.

Одним з показників успішності реалізації проекту підтримки співвітчизників в АРК можна вважати нагородження у 2008 р. голови Російської громади Севастополя Р. Телятникової відзнакою Міжнародної ради російських співвітчизників “Співвітчизник року” «за внесок у зміцнення суспільно-політичних позицій російських співвітчизників в Україні» [57]. Починаючи з 2013 р. пріоритетною групою цільової аудиторії російської програми підтримки співвітчизників стає молодь. Так, на 19-му засіданні Всесвітньої координаційної ради російських співвітчизників у травні 2013 р., визначаючи перспективи цього механізму реалізації стратегії російського імперського націоналізму, О. Лобанов наголосив, що зусилля мають бути зорієнтовані на «завоювання нових умів»: «... як зробити так, щоб найбільша кількість співвітчизників могла брати участь у нашому русі. Треба готувати зміну, дати можливість молодим співвітчизникам брати участь у різного роду заходах, керувати, показувати себе» [58].

У рамках концепту програми підтримки співвітчизників одним з інструментів актуалізації та проросійської самоідентифікації росіян Криму, який активно підтримувався на рівні офіційних

структур Російської Федерації, був Фонд «Москва – Крим», який за період існування виконав близько 250 гуманітарних і благодійних програм у Криму, спрямованих «на надання допомоги нашим співвітчизникам, підтримки російськомовних ЗМІ, відновлення пам'яток історії та культури» [59] та заснував стипендію для студентів і аспірантів кримських вишів, які досліджували проблеми історії та культури росіян Криму. З метою об'єднання організацій російських співвітчизників Криму, «для більш ефективного захисту їхніх громадянських, етносоціальних і економічних прав, сприяння зміцненню і зростанню реінтеграційних процесів між братніми народами Росії, України та інших країн СНД» [59] за ініціативи Фонду була створена Координаційна Рада російських співвітчизників Криму, очолювана директором Представництва Фонду «Москва – Крим» академіком АПН України, доктором соціологічних наук, професором П. Хрієнко. Координаційна Рада об'єднала понад 40 національних громадських організацій народів Криму, громадських і політичних діячів, представників науки і культури, ветеранів війни і праці, підприємців АРК. Фактично, програма співвітчизників була поширена серед усіх соціальних груп, що вказує на її всеосяжний характер.

Отже, послідовне та систематичне, а подекуди всеосяжне впровадження інструменту підтримки співвітчизників призвело до того, що вже у 2014 р. українські експерти констатували: «І дійсно, на рівні роботи з людьми, державна політика Росії, на відміну від української, чітко артикулює важливість спорідненості жителів півострова з росіянином» [60, с. 99], що призводить до того, що «профіль середньостатистичного жителя Криму дедалі більше резонує із профілем середньостатистичного жителя Російської Федерації [60, с. 99]. На нашу думку, сутність політичної складової стратегії діяльності російського імперського націоналізму в Криму полягала у створенні на основі російської національної меншини (за статусом) самостійного етносоціального організму з претензією на власне державно-територіальне утворення. Саме тому етнонаціональні механізми інтеграції російського імперського націоналізму в політичний простір АРК набували особливої ваги для Російської Федерації.

Використання етнонаціональних механізмів інтеграції російського імперського націоналізму в політичний простір АРК у

період 1989–1991 рр. супроводжувалося позиціонуванням регіональних національно-етнічних суб'єктів етнополітичних процесів. Уже на вересневих мітингах 1992 р. у Сімферополі були чітко артикульовані інтереси проросійської частини населення півострова – «Не віддамо Крим татарам та українцям!», «Крим завжди був російським!», «Татари самі просилися до складу Росії!», «Повернути Крим Росії!», що мали чітку антикримьотатарську та антиукраїнську спрямованість («Рухівці – фашисти та націоналісти!», «Татари їдуть на тепле місце, для них треба ввести візовий режим», «Не віддамо Крим татарам та українцям!») та супроводжувалися спробами спалити український та кримськотатарський прапори [61]. На одному з них голова Республіканського руху Криму Ю. Мешков, обґрунтовуючи свою ідею незалежної республіки Крим у складі СРСР, послуговувався класичною ідеологемою російського імперського націоналізму «Крим у складі СРСР, навіть якщо в СРСР залишиться тільки Росія» [61]. Важливим аспектом дискурсу Ю. Мешкова та його прихильників, який постійно транслиювався у комунікативному просторі Криму, було наділення українських та кримськотатарських опонентів рисами «Не наших» [62], що потенційно могли бути перетворені на риси «Ворога» у будь-який потрібний момент.

У весь досліджуваний період ідея «повернення Криму» до Російської Федерації була з різною інтенсивністю лейтмотивом діяльності російської національної меншини Криму. Однак з початком масового повернення кримських татар на територію АРК політична стратегія російського імперського націоналізму, яка до того формувалася на поліетнічній основі, поступово набувала однак альтернативності російської (позиціонованої як поліетнічної [63]) та кримськотатарської (позиціонованої як моноетнічної) етнічності, що вимагало визначення суті та змісту позиції українців / Української держави та кримських татар до ідей російського імперського націоналізму в частині «повернення Криму».

Вітаючи незалежність України, члени Меджлісу висловили сподівання, що у демократичній державі, якою позиціонує себе Українська держава, поважатимуть «усі права людини і права народів на своїй території, включаючи право на самовизначення кримськотатарського народу» [64]. У найбільш загальних рисах

позиція кримських татар зводилася до таких вимог: (1) визнання прав кримськотатарського народу на самовизначення на своїй історичній батьківщині – у Криму та надання йому статусу «національно-територіального державного утворення»; (2) дотримання політичних, економічних, культурних та інших законних прав усіх жителів Криму, незважаючи на їх національну належність; (3) створення умов для повернення в Крим кримськотатарського народу та громадян, депортованих з Криму за національною ознакою; (4) визнання існуючих територіальних кордонів між Україною та Росією; (5) визнання неправомірності визначення державного статусу Криму попри волю кримськотатарського народу шляхом проведення референдуму [65] та вкладалася в оприлюднену ідею М. Джемілевим: «Зараз ми потрібні українцям, а українці нам» [66].

Отже, ідеологічно кримські татари прагнули ухвалювати рішення, що визначатимуть розвиток інших етнічних та національних груп Криму та кримського півострова загалом. Визнаючи наявність власних політичних інтересів серед українців та росіян, що суттєво відрізняються від їхніх інтересів, кримські татари не визнавали права виборювати ці інтереси, якщо вони суперечать інтересам татар. Навіть попри те, що кримські татари завжди мали більше спільних позицій з українською громадою Криму, ніж російською, показники індексу толерантності за 100-бальною шкалою (100 балів – найвищий ступінь толерантності) у 1990-х рр. засвідчили, що толерантність кримських татар стосовно росіян була достатньо низькою і становила 46 балів, а стосовно українців – ще нижчою (44 бали). Толерантність у зворотному напрямі була дещо нижчою та становила у росіян стосовно татар 41 бал, в українців – 32 бали [67, с. 78]. Високий конфліктний потенціал міжетнічних взаємин зберігався і в подальшому. Так, за оцінками кримчан, найбільш імовірним було виникнення конфліктів між росіянами і кримськими татарами (30,1 %), між слов'янами і кримськими татарами (28,9 %), між населенням і державними структурами (16,9 %), між Російською Федерацією і Україною (11,4 %) [14]. На нашу думку, високий рівень конфліктогенності в системі міжетнічних відносин, особливо між росіянами та кримськими татарами, підтримувався російським імперським націона-

лізмом, особливо після 1995 р., коли почався реверс Криму в політичний простір України.

У цих умовах, особливо у період 1991–1995 рр., важливою була чітка та виважена позиція Української держави, що за смислами та суттю мала упізнаватися масовою політичною свідомістю як опозиційна російському імперському націоналізму. Її формування відбувалося достатньо повільно та суперечливо. Так, В. Чорновіл, оцінюючи перспективи утворення на території України різного роду автономій, наголошував, що «територіально-державні або національно-державні утворення в Україні не мають під собою ніякого реального ґрунту» [68]. Саме такі утворення будуть постійним джерелом напруги та конфліктів між представниками різних народів, що проживатимуть на територіях таких автономій. Створення будь-якої національно-культурної автономії, орієнтованої на одну національну меншину, неминуче викликатиме невдоволення усіх інших етнічних та національних груп, що проживають на цих територіях.

У заявах Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України, оприлюднених у 1991 р., дії російського націоналізму в Криму оцінювалися як «спроби посіяти занепокоєння громадян російської та іншої національностей» [69], залякування політичним та економічним хаосом внаслідок «самоізоляції» України, загрозою насильницької українізації та «повзучої українізації». Вже тоді російська стратегія «політичного опанування» Криму тактично була зорієнтована на різні цільові групи: пенсіонерів страхали злиденним життям, учителів російської словесності – втратою роботи, робітників – масовим безробіттям через неподавання російської сировини [69].

Питання запобігання поширенню проросійських настроїв на території Криму були предметом обговорень на пленарних засіданнях Верховної Ради України. Зокрема, у дискусії щодо Декларації прав національностей, участь у якій брали І. Плющ, Д. Павличко, І. Македонський, В. Гриньов та Ф. Свідерський, була сформована державницька позиція, згідно з якою національно-адміністративні одиниці визнавалися як небезпека українській державності: «Що таке сьогодні Крим? Це територіальне формування. Ми казали про двомовність у Криму. Якщо ми приймемо цю Декларацію з таким

формулюванням – національні адміністративно-територіальні одиниці, то Крим вилучається із цього. Тому що Крим не національно-територіальне формування, а територіальне формування. ... Це дуже небезпечно, якщо ми приймаємо в такому вигляді» [70]. У згодом ухваленій Декларації прав національностей України була використана категорія «адміністративно-територіальна одиниця» [71].

Під час зустрічі Л. Кравчука з представниками Меджлісу майбутній перший Президент України наголосив на неможливості обговорення питання надання Меджлісу статусу вищого представницького органу кримських татар, оскільки це «паралельна структура влади». Проте через політичне протистояння українського політичного центру і Криму останній набув фактично державного статусу, хоча спочатку йшлося лише про економічну незалежність. Зволікання центру з реформуванням декоративної системи Рад призвели до зародження ідеї регіоналізації України і спроб її конституційного закріплення. Центр постав перед штучною дилемою: зміцненням держави, що спрощено розуміється перш за все як створення жорсткої виконавчої вертикалі, або вимушеною демократизацією, що в даному контексті набуває форми децентралізації влади. Зрештою, це призвело до того, що кримська влада гостро реагувала на будь-яку присутність України в Криму, прагнучи засвідчити, що Крим і Україна не мають нічого спільного.

Кримські татари вели перемовини й з офіційною російською стороною. Так, на зустрічі голови Меджлісу М. Джемілева з радником Президента Російської Федерації Г. Старовойтовою йшлося про імовірність визнання Верховною Радою Росії Курултаю та Меджлісу «як законних представників кримськотатарського народу» [72], що фактично суперечило позиції української влади, та про російське фінансування процесу повернення кримських татар до Криму. 15 мільйонів карбованців, обіцяних українською стороною для фінансового супроводу процесу повернення представників кримськотатарської спільноти Криму, оцінювалися як «образя для кримських татар» [72]. Ця ідея в контексті прагнень російського імперського націоналізму розгорнулася під час зустрічі російських політиків (С. Шахрай, Г. Старовойтова, Г. Бурбуліс), що позиціонувалися як політики-демократи, з представниками кримськотатарського руху Криму. Під час зустрічі чітко окресли-

лася позиція російського політикуму стосовно політичного майбутнього Криму: в разі, якщо кримськотатарський національний рух стане прихильником ідеї повернення Криму до Росії, то можливості Російської Федерації щодо повернення кримських татар на свою Батьківщину були б використані повною мірою [73]. Проте кримські татари відмовилися «гратися кордонами» та етнонаціональними відносинами в Криму.

Отже, взаємодія українців, росіян та кримських татар у Криму у першій половині 1990-х рр. сформувала та ствердила такий формат відносин, який не передбачав створення «коаліції за», спрямовуючи основні кримські національні спільноти на «дружбу проти». У цьому контексті оцінки представників різних національностей щодо динаміки міжнаціональної взаємодій у Криму, зафіксовані результатами досліджень служби соціології «КБ-САМ», яка проводила опитування громадської думки серед жителів Сімферополя і Сімферопольського району*, вказують на те, що і у 2000-х рр. відносини між українською, російською та кримськотатарською спільнотами були достатньо напруженими, тож формували сприятливе поле для зовнішніх втручань у простір української держави.

---

* Вибір цього регіону як модельного було обґрунтовано тим, що у Сімферопольському районі і Сімферополі проживає 25 % населення всієї АРК. Для них характерний високий рівень етнічної мозаїчності, а за класифікацією регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у м. Сімферополі, цей регіон належить до категорії районів з високим рівнем етнополітичних суперечностей. (Див.: детальн.: Этническая история Крыма в таблицах, картах и диаграммах (по данным переписей населения) информационно-справочное пособие / Автор-сост. А. С. Петроградская. – Симферополь: АнтикВА, 2007. – 20 с.; Этнический состав населения // Атлас «Автономная Республика Крым» / Институт географии НАН Украины, Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, ЗАО «Институт передовых технологий». – Киев – Симферополь, 2003. – С. 47; Ішин А. В. До питання щодо проявів етнополітичних суперечностей в Криму на сучасному етапі / А. В. Ішин, І. Г. Беднарський, О. Б. Швець / За ред. О. Г. Шевчука; Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Сімферополі. – Сімферополь: СФ НІСД, 2005. – 60 с.

Таблиця 6.2

Динаміка оцінок зміни міжнародної ситуації в Криму

Чи змінилася, на Ваш погляд, у поточному році міжнародна ситуація в Криму?	Роки			
	2000	2003	2005	2007
Не змінилася	38%	29%	26%	18%
Змінилася на краще	16%	12%	15%	7%
Змінилася на гірше	35%	49%	50%	69%
Важко відповісти	11%	10%	9%	6%

Джерело: Киселева Н. В. Социологическое измерение угрозы межэтнического конфликта в Крыму // Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. – Симферополь: Сонат, 2012. – Вып. 16. – С.140.

Дані Таблиці 6.2 вказують на те, що частка респондентів, які вважали, що міжетнічні відносини в Криму у період 2000–2007 рр. погіршилися, щороку збільшувалася. З 2000 р. вона зросла на 34 %, що було тривожним симптомом, який свідчить про наростання конфліктогенного потенціалу на території АРК в сфері етнонаціональних відносин. Зауважимо, що результатами дослідження було зафіксовано визнання існування етнонаціональної напруги представниками всіх національностей та етнічних груп: у 2007 р. цей показник становив серед росіян 67 %, українців – 58 %, кримських татар – 56 %, серед інших етнічних та національних груп – 63,3 % [77, с. 140]. Певним стримуючим чинником міжетнічного конфлікту в АРК було те, що для трьох найбільших національних громад найважливішими були проблеми соціально-економічного характеру. Але у кримських татар вона, по-перше, загострювалася через проблему земельного питання та позиціонувалася як «невиділення землі кримським татарам» (2003 р. – 24% респондентів з-серед кримських татар, 2007 р. – 18% [77, с. 141]); по-друге, попри першість соціально-економічних проблем, на мітингах і акціях протестів лідери Меджлісу актуалізували насамперед політичні вимоги, «пов'язані з висуванням вимог щодо зміни (підвищення) статусу і обсягу владних повноважень» [78, с. 54] та створення кримськотатарської автономії, що суперечить чинній Конституції України.

Процес та процедура виділення землі в АРК стала предметом політичного протистояння, насамперед між кримськими татарами та росіянами. За офіційною інформацією, станом на 1 січня 2002 р. репатріантам було виділено під забудову 45 964 земельні ділянки [79. с. 78]. За даними, якими оперувала Російська громада Криму, посилаючись на офіційну статистику, на кінець 2003 р. кримським татарам було виділено 66 тисяч 219 земельних ділянок. Зважаючи не те, що за офіційною статистикою етнічних кримських татар на території півострова на той момент проживало 243 тисяч 435 осіб, а середньостатистична кримськотатарська родина складалася з 4,2 громадян, то рівень забезпеченості земельними ділянками сімей з-поміж татар Криму, за обрахунками лідерів російської громади, в 2003 р. становив 114, 25% [80]. Ці показники протиставлялися даним, згідно з якими «росіяни, українці і громадяни інших національностей (крім татар Криму) – всього живе на ПБК 314 891 людина – отримали 19 181 земельну ділянку (6 ділянок на 100 осіб, або 17 ділянок на 100 сімей (нагадаємо – коефіцієнт не татарської родини – 2,8). Причому до числа «щасливчиків» увійшли і громадяни, які не проживають не тільки на ПБК, а й в Криму, тому що за Земельним кодексом України право на землю мають усі громадяни України» [80].

Виходячи з наведених вище даних, у росіян АРК формувалася думка, що українська влада і «в тому числі компетентні органи про ці факти прекрасно інформовані, але потурають екстремістам виключно з політичних міркувань – «високі люди» в Українській державі вважають, що «меджліс-курултай» відіграє роль якогось «татарського кийка» на «російський Крим» [80], використовуючи стосовно росіян та кримських татар практику подвійних стандартів. Лідери Російської громади Криму закликали об'єднуватися для протистояння «меджлісівській орді» у земельному питанні. Подібною за суттю була й реакція Російської громади Криму (як політична дія, що суперечить статті 24 Конституції України, яка гарантує рівні права і обов'язки перед законом усіх громадян, відсутність привілеїв за національною або релігійною ознакою та спрямована проти російської громади АРК) на Указ Президента України № 345/2008 від 14 травня 2008 р., яким рекомендувалося Раді Міністрів Криму в

місячний термін «розробити та затвердити програму виділення громадянам з-поміж депортованих за національною ознакою та їхнім нащадкам... земельних ділянок для їх потреб...» [81].

За даними прес-служби Рескомзему АРК станом на 31 травня 2005 р. одному кримчанину в середньому було надано 0,69 га земель, одному кримчанину не кримськотатарської національності – 0,6706 га, одному кримчанину кримськотатарської національності – 0,82204 га [79, с. 94]. Таким чином, порівнюючи реальний стан справ з наведеними вище позиціями та оцінками кримських татар, які були не задоволені процесом виділення землі та намагалися надати йому залежності від національної належності, дозволяє стверджувати, що, посилаючись на цілком офіційні статистичні дані, представники Російської громади Криму отримали підстави для висловлення невдоволення позицією Української держави в земельному питанні в АРК. Якщо гіпотетично вважати, що кримські татари сприймали Українську державу як партнера та були зорієнтовані на суб'єктність у рамках української державності, її кордонів та нормативно-правового поля, то заяви лідерів Меджлісу про те, що у сільській місцевості кримські татари наділені землею у 2,5 раза менше, ніж представники інших національностей, що проживають у Криму, не повинні були звучати в інформаційному просторі [82].

Окреслюючи у 2003 р. перспективи кримськотатарського національного руху на урочистому засіданні, присвяченому 60-річчю М. Джемілева, І. Умеров визначив дві перспективи його розвитку: «1. У разі отримання Кримом статусу кримськотатарської національної автономії – інтеграція структур національного самоврядування до органів влади автономії. 2. У разі погіршення відносин між владою центральною та регіональною, з одного боку, і національним рухом, з іншого, – рух отримає «нове» життя і переходить до активної фази боротьби за права кримськотатарського народу» [83, с. 396]. Більш бажаною перспективою І. Умеров вважав відновлення кримськотатарської національної автономії в Криму, оскільки тоді національне самоврядування і, відповідно, сам рух будуть інтегровані до системи державної влади і місцевого самоврядування на території Криму. Тому варто вже «згадати проект Конституції Кримської Республіки, представлений на розгляд

органів влади в грудні 1991 року», у якому добре розписаний механізм інтеграції органів національного самоврядування в систему органів влади Криму: «Має він такий вигляд: на місцевому рівні існують місцеві ради (сільські, селищні, районні, міські, районні в містах), а в місцях компактного проживання кримських татар місцеві меджліси. У місцевих меджлісів і рад розмежовані повноваження і розписана система взаємовідносин» [83, с. 396]. Саме таке визначення завдань кримськотатарського національного руху, насамперед формування органів місцевого самоврядування за національним принципом, сприяло агрегуванню та політизації інтересів російської національної меншини в АРК та більш активному сприйняттю нею ідеологем російського імперського націоналізму, у яких росіяни Криму позиціонувалися як населення, інтереси якого утискаються як на державному рівні, так і в системі російська – кримськотатарська спільноти АРК.

Окреслена ситуація підтверджує сформульовану Л. Нагорною тезу про те, що основним місцем кримського міфотворення була сфера обстоювання «пріоритетних прав тієї чи іншої етнічної спільноти на домінування у «кримському домі». Ідеологи численних версій російського націоналізму виходять при цьому з прищепленої масовій свідомості ще в радянський час «психології винятковості» і чисельного домінування, українські ідеологи – з тривалої власної присутності на півострові й незаперечності акта 1954 р., кримськотатарські – з вимог відновлення історичної справедливості щодо корінного етносу, який зазнав тотальної депортації» [84, с. 229].

Суть етнополітичних механізмів реалізації стратегії діяльності російського націоналізму в АРК залишалася незмінною упродовж усього досліджуваного періоду та зводилася до стримання максимальної напруги у відносинах між росіянами, кримськими татарами та українцями півострова, загострюючи на рівні кожної етнонаціональної громади її державницькі інтереси.

Соціокультурний механізм політичної стратегії російського імперського націоналізму в Криму був наділений найбільш варіативною сукупністю інструментів його використання, до яких належать (1) формування та підтримка російського та проросійського сегментів громадського простору Криму; (2) молодіжна освітня політика;

(3) підтримка російськомовного інформаційного простору в АРК;
(4) формування кримського політичного календаря. Усі ці інструменти застосовувалися з метою ствердження ідеологеми «Крим – це частина Росії», а російське питання позиціонувалося як таке, що є «не чисто російським, тобто етнічних росіян. Воно підтримується усіма тими, хто втратив себе, свою ідентичність з розвалом Союзу. Глибинною основою їх прагнень є почуття втраченої великої Батьківщини, почуття беззахисності в нових умовах» [85, с. 30]. У Криму, навіть у 2008 р., за даними соціологічних досліджень, понад 70 % жителів АРК вважали себе в соціокультурному плані росіянами, зокрема, носіями російської культурної ідентичності – 55,5 %; радянської – 14,6 %; української – 8,6 %; кримськотатарської – 8,3 %; загальноєвропейської – 7,4 % [86].

Формування та підтримка російського та проросійського сегментів громадського простору Криму розпочиналася ще до правового руйнування СРСР. Фактична інтеграція російського націоналізму у соціально-політичний простір Криму супроводжувалася ініціюванням та створенням громадських організацій. Однією з перших громадських організацій було «Кримське товариство російської культури», утворене за ініціативи групи науковців Севастопольського державного університету при Кримському республіканському фонді (керівник – Б. Балаян) у лютому 1991 р. Головою товариства став професор російської та зарубіжної літератури Севастопольського державного університету В. Казарін. Декларуючи необхідність утворення товариства, на установчому зібранні наголошувалося, що «масштабні геополітичні зміни 90-х... ведуть до різновекторного розвитку східнослов'янського світу та його роз'єднання» [87, с. 95]. Ці процеси, на думку членів товариства, формують загрози російській ідентичності в Криму, тож основні зусилля мають бути зосереджені на збереженні російської соціокультурної традиції, деталізованої в сукупності російських свят, пам'ятників російської слави, православних храмів, історичної топоніміки, музеїв та формуванні нових традицій у нових геополітичних умовах. За період функціонування «Кримське товариство російської культури» у 1991–2004 рр. не вдавалося до перенесення соціокультурного напрямку своєї діяльності у політичну площину. Проте докладені зусилля зі створення музеїв

російських письменників (І. Шмельова, І. Сельвинського, Г. Ахматової, В. Набокова, М. Лазарева), встановлення пам'ятних знаків, що стосуються різних подій російської історії, організації та проведення щорічних міжнародних «Пушкінських читань» та виданню низки наукових журналів та збірок наукових праць («Чорное море», «Крымский архив», «Алые паруса», «Вопросы русской литературы», «Филологические студии») сформували та підтримували необхідний соціокультурний контекст, який активно використовувався російським імперським націоналізмом для поширення ідеологем «русского мира» та концепту «співвітчизники». Проте після «помаранчевої революції» на рівні товариства була сформульована позиція, згідно з якою «почався потужний наступ на все російське: культуру, мову і мислення, український націоналізм набув форми відвертої русофобії, попри те, що офіційна влада в Києві ратифікувала «Європейську хартію регіональних та малих мов» [87, с. 96]. Саме тому, діяльність цієї громадської організації, починаючи з березня 2006 р., часу коли позиція була виголошена офіційно на Шостому міжнародному форумі «Русистика Украины в славяноведческом контексте Европы и мира и его перспективы», може бути визначена як інтегрована в парадигму «русского мира».

Паралельно російський націоналізм апробував більш радикальні, ніж культурологічні, тактики інтеграції в громадський простір Криму. 25 квітня 1992 р. у Сімферополі відбулися установчі збори російськомовного населення Криму, на яких було вирішено скликати не пізніше червня Конгрес народів Криму. Домінування ідей, висловлених учасниками зборів, дозволяють визначити їх як такі, що вкладаються у смислове поле російського імперського націоналізму: голова Російського товариства Криму А. Лось заявив про створення нового етносу російських земель, до яких належить Крим («Всі ми, – росіяни, українці, татари, євреї, і т.д. – росіяни» [88]); член Російського товариства Криму Ю. Сілаєв, демонструючи зверхність російського націоналізму, намагався довести, що «всі повинні об'єднатися в інтернаціональний рух, повести рішучу боротьбу проти націоналістів усіх мастей», окрім російського націоналізму, оскільки «російський націоналізм – це патріотизм» [88].

Пізніше був утворений Народний фронт “Севастополь – Крим – Росія”, який дотримувався радикальної позиції, характеризуючи позицію української влади стосовно Криму як “окупаційну”, а позицію РФ як таку, що не надає підтримки у питанні приєднання Криму до Росії [89]. За інформацією СБУ, Народний фронт «Севастополь – Крим – Росія» отримував фінансування з Росії в розмірі 500 тис. дол. на рік. Проти нього в Генпрокуратурі було заведено кримінальну справу, пов’язану з посяганням на територіальну цілісність України, та на офіційному рівні лунали заяви, що діяльність організації «Севастополь – Крим – Росія» заборонена на території України [90]. Однак тоді ж (2008 р.) у Сімферополі Окружний адміністративний суд приступив до розгляду позову координатора Народного фронту «Севастополь – Крим – Росія» В. Под’ячего про скасування Конституції АР Крим 1998 р. та ухвалення Декларації про возз’єднання Криму з Росією.

Оцінюючи процес створення російських громадських об’єднань на території АРК, варто наголосити на його позитивній кількісній динаміці. Станом на 1 січня 2013 р. на території АРК було зареєстровано близько 40 російських громадських об’єднань, ще близько 30 – у Севастополі. Узгодження дій цих громадських організацій забезпечувалося Координаційною радою організацій російських співвітчизників. Зауважимо, що у період 2006 – 2012 рр. всередині Координаційної ради сформувалася низка міжособистісних суперечностей, які могли бути використані українською владою для зменшення впливу проросійських громадських організацій на масову політичну свідомість кримчан. Так, склад обраної в листопаді 2010 р. президії Координаційної ради під головуванням В. Черкашина був сформований без залучення представників найбільш впливових організацій – Російської громади Криму та руху “Російська єдність” (“Русское единство”). Показовим є те, що можливість включення представників Російської громади Криму до керівництва Координаційної ради організацій російських співвітчизників передбачалася представниками цієї громадської організації “за активної участі Генерального консульства Російської Федерації в Сімферополі, яке покликане координувати діяльність організацій російських

співвітчизників у Кримському регіоні. Тим більше, що Генеральний консул В. Андрєєв в інтерв'ю Інтернет-газеті «Кримське відлуння» назвав Генеральне консульство “найголовнішою проросійської організацією в Криму” [91].

У структурі усіх російських громадських організацій Криму найбільш активною у політичному просторі була Російська громада Криму, активно підтримувана консульськими структурами Російської Федерації, які діяли в Криму: у 2006 – 2010 рр. Російська громада Криму у виборних органах влади мала від 19 зі 100 депутатських мандатів у Верховній Раді АРК та 300 мандатів – у місцевих органах влади, у 2006 р. до 15 депутатських мандатів у Верховній Раді АРК [92] та 9 мандатів – у міській раді Севастополя у 2010 р. [93]. Саме активна інтеграція членів цієї громадської організації в кримську політику на інституціональному рівні спонукає більш детально проаналізувати її діяльність.

Російська громада Криму була створена у жовтні 1993 р. (офіційно зареєстрована у березні 1994 р.) на основі діючих проросійського Республіканського руху Криму та створеної з його членів Республіканської партії Криму (лідери – депутати Верховної Ради Криму В. Терехов та С. Цеков). У своїй діяльності громадська організація одразу орієнтувалася “на захист інтересів і прав росіян Криму і всіх кримчан, які вважають російську мову і російську культуру рідними” [94]. Метою діяльності громади було визначено розвиток національної самосвідомості та згуртування російського населення Криму, яке позиціонувалося як таке, що «домінує у виробничій та культурній сферах Республіки, проте опинилося у стані етнічної меншини, відірваної від центрів національної культури» [95, с. 35].

Працюючи у період 1993–1998 рр. без офіційної підтримки з боку Російської Федерації, організація поступово втратила вплив серед населення Криму, свідченням чого стала поразка на виборах до Верховної Ради АРК у 1998 р. У цей період, зокрема 29 березня 1997 р., за сприяння Ю. Лужкова був організований Перший з'їзд російських (русских и российских) громад Криму, на якому були присутні 142 делегати від 19 організацій, представники Державної Думи РФ С. Бабурін, Д. Рогозін, співробітники Інституту діаспори та інтеграції (м. Москва). Тоді був створений єдиний коорди-

наційний орган – Рада російських (в оригіналі – «русских и российских») громад Криму (РіРОК), очолювана Р. Телятниковим. РіРОК проектувався як головна представницька інституція у взаєминах Росії зі співвітчизниками в Криму. Однак розвитку ця ініціатива не набула, частково через те, що діяльність Ради, яка публічно виступала проти української юрисдикції над Севастополем і за денонсацію великого договору між Україною і Росією, не відповідала офіційній позиції Москви, частково – через неготовність самих російських організацій Криму до співпраці. Згодом, вона перетворюється на Російський рух Криму та стає частиною Російської громади.

До 2002 р., за офіційною версією, відбулося “переосмислення принципів функціонування російського та проросійського руху в Криму, позбавлення від популістської риторики, зміцнення організаційного потенціалу Російської громади Криму” [94]. Сутність та спрямованість цих процесів багато в чому визначалася налагодженням “партнерських відносини з владними структурами Російської Федерації та Урядом Москви” [94]. Зокрема, за сприяння Міністерства у справах національностей та федеративних відносин Російської Федерації у 1996 та 1998 рр. Російська громада Криму за рекомендацією своїх регіональних організацій посилала вчителів російської мови та літератури, історії та початкових класів на курси підвищення кваліфікації до Росії й ініціювала відкриття представництв російських регіонів [95, с. 36].

Саме у цей період була сформована розгалужена мережа осередків цієї громадської організації. У 22 регіональних організаціях, що за принципом фіксованого членства нараховували 5 тисяч членів [95, с. 35], здійснювалася пропаганда російської історії та культури Криму, підтримка російського мистецтва та освіти російською мовою, збереження та розвиток інформаційних, духовних, культурних та економічних зв'язків з Російською Федерацією, надавалася правова та матеріальна допомога членам громади, здійснювалося сприяння у працевлаштуванні та здобутті освіти. Отже, у період 1988–2002 рр. Російська громада Криму перетворилася на механізм інтеграції російського імперського націоналізму в політичний простір Криму, оскільки наведені вище

напрями діяльності структурно та функціонально відповідають особливостям його самопозиціонування.

Опанування нових ресурсів забезпечило політичний успіх членам Російської громади Криму. Вже на парламентських виборах до Верховної Ради АР Крим у 2002 р. було обрано три представника Російської громади Криму (С. Цеков, О. Родівілов, Г. Гржибовська). Тоді ж розпочався процес реалізації стратегії “домінування” в середовищі кримських проросійських громадських організацій. У листопаді 2003 р. відбулося поглинання Російською громадою Криму Російського руху Криму (“другої реально працюючої в Криму проросійської організації” [94], голова – А. Чорноморов, депутат Верховної Ради АРК) на принципах індивідуального вступу. На спільному засіданні Президії Російської громади Криму і Ради Російського руху Криму було підкреслено, що в єдності російських організацій Криму і України полягає основа їх політичного успіху. У 2006 р. Російська громада Криму взяла участь у формуванні виборчого Блоку «За Януковича!» на місцевих виборах в Автономній Республіці Крим (у червні 2005 р. В. Януковичу було присвоєно звання «Почесного члена Російської громади Криму [96].). Завдяки цьому кроку вдалося забезпечити представництво активістів Громади в кримському парламенті (голова Російської громади Криму С. Цеков обраний першим заступником Голови Верховної Ради АР Крим) та в місцевих радах автономії.

Ствердження ідеологеми російського імперського націоналізму в АРК “Крим – це частина Росії” відбувалося завдяки діяльності такої громадської організації, як “Московський державний університет” у м. Севастополі” (далі – Товариство МДУ), ініціатива створення якої виникла у січні 1995 р. серед випускників МДУ ім. М. В. Ломоносова, які в різні роки закінчили російський університет і проживали в м. Севастополі, тільки з другого разу змогла пройти реєстрацію у Севастопольському міському управлінні юстиції (зарєстрована 26 лютого 1999 р., № 873). Визначаючи найважливішим напрямом своєї діяльності розробку та аналіз наукових програм, пропаганду знань, ідей, культури і традицій Московського університету, Товариство МДУ (голова – капітан 1-го рангу В. Кірпічев, співголови – М. Емельянов, Л. Коханова, Л. Семілетенко) організаційно взаємодіяло з іншими

громадськими організаціями та рухами, командуванням ЧФ, адміністрацією Севастополя і Криму з метою створення російського культурно-інформаційного простору в Севастополі [97]. На рівні кримської суспільної практики це виливалося у проведення суто політичних заходів та акцій, у яких Крим позиціонувався частиною Росії. Наприклад, характеризуючи участь товариства у проведеній спільно з Інститутом політичних досліджень (директор – С. Марков, м. Москва) літній політологічний школі в Форосі (1999, 2000 рр.), стверджувалося, що участь у ній брали студенти “15 вищих навчальних закладів Росії, України і Криму” [98].

На думку Л. Дейнеки та Ю. Кокіна, після «помаранчевої революції» відбулася трансформація руху російських громадських організацій Криму з проросійських за характером діяльності на російські за збереження поліетнічного принципу його творення. Тобто, відбулася переорієнтація з актуалізації проблеми інтеграції з Росією у спектрі від сепаратистських прагнень до вимоги входження України до складу Союзнаї держави Росії і Білорусі до фокусування уваги росіян Криму на порушенні прав російськомовного населення півострова [99]. Проте якщо аналізувати діяльність російських громадських організацій як інструмент у соціокультурному механізмі реалізації політичної стратегії російського націоналізму, то така переорієнтація не змінювала суті та мети їх діяльності, а тільки набувала більшої виразності та більш наочного зв'язку з ідеологемами російського імперського націоналізму.

Характеризуючи особливості російського сегмента громадського простору Криму, варто наголосити на двох його особливостях, які пов'язані з намаганнями Російської Федерації впливати на соціокультурний контекст політичних процесів в АРК. Перша особливість сформувалася як результат інтеграції в соціокультурний простір АРК явищ, нетипових та історично не властивих для цієї території, зокрема, створення козацтва за російським зразком. Сформувавшись як етнокультурний напрям у 1988–1989 рр., з початком 1990-х рр. воно починає політизуватися, одразу орієнтуючись на “російські козачі війська” [100, с. 172], попри те, що існувало в українському правовому полі. Першому офіційному зібранню (організаційному колу) кримського козацтва передувала активна агітаційна кампанія, до якої був залучений простір

місцевих ЗМІ (“Кримська правда”), простір місцевих активістів (близько 150 осіб, серед яких найбільш активними були О. Потаманов, В. Черних, А. Осмаков, А. Панін, В. Степанов), політичний простір, зокрема залучення Ю. Мешкова, тоді представника кримського земляцтва донських козаків, як спікера основних ідей та гасел. 29 грудня 1991 р. першим офіційним зібранням за участі 300 осіб було ухвалено рішення про створення громадської кримської козачої організації на чолі з отаманом О. Потамоновим. На момент створення кримського козацтва були визначені основні принципи його діяльності, які достатньо чітко вкладалися в парадигму російського імперського націоналізму: “Верх взяли про-російськи налаштовані козаки” [100, с. 189].

Кримське козацтво, позиціонуючи одним з напрямів діяльності налагодження “зв’язків з усіма представниками козацьких громад пострадянського простору” [101], особливого значення надавало встановленню зв’язків з козачими спільнотами Південної Осетії, Абхазії та Придністров’я з метою вивчення досвіду “придністровського народу, який захистив свою свободу та незалежність” [101]. Так, кримські козачі організації у частині агрегування інтересів сформували систему політичних зв’язків з Партією “Руський блок”, вважаючи її тією політичною силою, яка відображає “інтереси російських кримчан” та підтримує опозиційні козачі акції, насамперед у протистоянні ВО “Свобода” [102].

Друга особливість стала результатом спрямованого інституціонального впливу, коли Консульство Російської Федерації в Автономній Республіці Крим чітко визначило перелік громадських організацій, які за суттю та напрямками діяльності належали до організацій російських співвітчизників. Зокрема, до них були віднесені Російська громада Криму, Рух “Російська єдність”, Кримська республіканська громадська організація “Таврійський союз”, Конгрес російських общин Криму – Російський фронт С. Шувайнікова – суспільно-політичний рух “Російський Крим”, організація “Ми – росіяни”, Кримська республіканська громадська організація “Російський рух Криму”, Російський блок Криму, Союз російських земляцтв Криму [91], Асоціація християнської культури, Кримський козачий союз, громадська організація “Асоціація Захисник”, Російська громада Криму “Співвітчизник”, Російський молодіжний

центр Криму (РМЦК), Російський національний з'їзд, Російське земляцтво "Крим", Севастопольський центр Православного Просвітництва, Рада російських общин Криму (Совет русских и российских общин Крима), Союз росіян Тавриди, Союз севастопольських співвітчизників Росії [103].

Оцінюючи характер відносин та ставлення Російської громади Криму до органів державної влади та управління України варто наголосити, що воно формувалося та позиціонувалося в контексті федералізації України. Активісти общини, оцінюючи Україну як державу з різними соціальними традиціями та етнокультурними стандартами, вбачали у федеративному устрої України «спосіб досягнення балансу інтересів як між різними регіонами держави, так і між регіонами, з одного боку, і центральними органами влади, з іншого» [104]. Після подій «помаранчевої революції» ідеї федералізації були артикульовані ще більш виразно та доповнені вимогами геополітичного характеру. Позиціонуючи підсумки «помаранчевої революції» та президентських виборів 2004 р. в Україні як «виділення і кристалізацію інтересів двох протилежних одна одній геополітичних і геокультурних платформ, об'єктивно присутніх в розвитку сучасної України» [105], та перемогу «прозахідно орієнтованих націонал-демократичних сил України над прихильниками сил східно-слов'янської, загальноросійської єдності» [105], Російська громада Криму заявила про необхідність політичної консолідації сил загальноросійської єдності в Україні та готовність до співпраці з тими політичними силами України і Криму, які будуть демонструвати свою рішучість у питаннях, пов'язаних з реалізацією основних політичних позицій російськочукультурного населення. До числа таких політичних позицій було віднесено: (1) надання на конституційному рівні українській та російській мовам рівного на території України державного статусу; (2) пріоритетний розвиток стратегічного партнерства України з Російською Федерацією, Білоруссю і Казахстаном у рамках розвитку Єдиного економічного простору з перспективою, яка передбачає можливість підписання нового Союзного Договору на основі ЄСП; (3) проведення в Україні адміністративно-територіальної реформи, яка передбачає перехід від унітарної до федеративної форми державного устрою [105].

Молодіжна освітня політика як інструмент реалізації соціокультурного механізму інтеграції російського імперського націоналізму до політичного простору АРК будувалася на традиційних принципах проведення численних конкурсів, заохочувальних подорожей та можливості безкоштовного здобуття вищої освіти у навчальних закладах Російської Федерації. Традиційною в Криму стала система Кримських республіканських конкурсів для молоді в рамках Міжнародного фестивалю «Велике російське слово» (проводився з 2007 р.) «Моя батьківщина – російська мова» і «Моя сім'я в історії Вітчизни», які проводилися з ініціативи Російської громади Криму за підтримки Представництва Росспівробітництва в Україні (м. Сімферополь). Наприклад, у 2013 р. переможцями конкурсу «Моя батьківщина – російська мова» стали 8 учасників, а лауреатами – 5; переможцями конкурсу «Моя сім'я в історії Вітчизни» стали 14 молодих кримчан, лауреатами – 16, які представляли різні міста і райони Криму. Традиційною нагородою переможцям конкурсів стала навчально-освітня поїздка «Здрастуй, Росіє!» до Санкт-Петербурга, Москви та міст «Золотого кільця» Росії [106]. В організації активну участь брали Генеральне консульство Російської Федерації в Сімферополі та Представництво Федерального агентства «Росспівробітництво» в Сімферополі та Києві. Висловлюючи свої враження на сторінках кримських ЗМІ, молодь, називаючи подорож «хорошим подарунком переможцям патріотичних конкурсів» [107, с. 1], встановлювала асоціативний зв'язок з тим минулим: яке було засвоєно за допомогою стратегій російського імперського націоналізму: «Потрапити з маленького міста Феодосії в мегаполіс, у столицю колишнього СРСР. Це – приголомшливо!» [108, с. 2].

Ще одним інструментом реалізації молодіжного аспекту стратегії російського політикуму в АРК було надання можливості навчання в російських вишах з умовою повернення до Криму. У серпні 2013 р. представництво Росспівробітництва в Сімферополі видало 40 сертифікатів на навчання в вишах Російської Федерації «співвітчизникам з Криму», 20 кримчан, які планували навчатися в творчих вузах, магістратурі, ординатурі, аспірантурі, чекали на той момент підтвердження з Міністерства освіти і науки РФ [108, с. 2].

Молодіжний сегмент активно контролювався громадськими організаціями проросійського спектра і на території Криму. За ініціативи громадської організації «Російський Молодіжний Рух» 9 серпня 2013 р. в культурно-діловому центрі «Будинок Москви» в Севастополі відбувся круглий стіл «Молодь Криму в Євразійських інтеграційних процесах» за участі Генерального консула Росії в Сімферополі В. Світличного, координатора роботи зі співвітчизниками Росспівробітництва в Україні Є. Халайчева, голови Російської громади Криму С. Цекова, членів Кримської та Севастопольської Координаційних рад організацій Російських співвітчизників. Основними результатами діяльності публічно було визнано, по-перше, те, що «старшому поколінню організацій російських співвітчизників вдалося виконати найголовніше завдання: структурувати за ці 20 років російськомовний простір, створивши сильні організації. Вони є, вони працюють, проводять дуже серйозні заходи і дозволяють усім своїм членам відчувати духовний зв'язок з Росією і не відчувати себе десь за бортом або за кордоном, а бути частиною загального російського простору»; по-друге, активне поширення та функціонування інтеграційної ідеї в Криму, що «підтримується більшістю його жителів» [109, с. 3].

Міжнародна асоціація молодіжних організацій російських співвітчизників також була створена за підтримки уряду Москви і Московського будинку співвітчизника на першому форумі керівників молодіжних організацій російських співвітчизників, які проживають за кордоном, 26 вересня 2004 р. До її правління увійшов мешканець АРК голова Російського молодіжного центру Криму, член Президії Російської громади Криму А. Козенко [48].

Важливим інструментом соціокультурного механізму політичної стратегії діяльності російського імперського націоналізму в АРК була підтримка російськомовного інформаційного простору на півострові. Мова політичної комунікації в сенсі транслявання смислів, значимих для політичної системи є важливим елементом стратегії політичної діяльності. Населення ж АРК надавало перевагу ЗМІ (преса, радіо, телебачення), що поширювали інформацію російською мовою (83,1 %) [14].

Графік 1.

Порівняльна динаміка періодичних видань російською та усіма мовами в АРК, 1993 – 2003 [110, с. 118].

1 – Кількість періодичних видань російською мовою в АРК

2 – Кількість періодичних видань усіма мовами в АРК

Дані графіка 1 вказують на те, що на тлі тенденції загального збільшення кількості видань в АРК, для російськомовного сегмента були характерні ті самі тенденції, що й для загальної кількості видань, зокрема, їх кількісне зростання майже у два рази – з 30 у 1993 р. до 55 у 2003 р. Політична інформація, що транслюється друкованими ЗМІ Криму, каналізувалася переважно у російськомовному форматі.

Обґрунтування використання російської мови як мови політичної комунікації здійснювалося через її позиціонування як такої, що відповідала базовим вимогам комунікативного процесу у сфері політики. Насамперед ішлося про те, що це мова, яку розуміють усі учасники комунікативних процесів у Криму, зміст повідомлень опосередковується тільки мовленнєвими засобами мови, очікувана реакція на повідомлення має максимальний ефект.

Подібні тенденції були характерні для інформаційного простору АРК і у подальшому. Емпіричні дослідження інформаційного простору АРК 2010-х рр. засвідчили, що більшість друкованих ЗМІ так само виходили російською мовою загальним накладом понад 545 тисяч примірників на тиждень (з них понад 259 тисяч – загальнореспубліканських, понад 286 тисяч – регіональних друкованих видань) [111, с. 162]. Останні суттєво поступалися за тиражем та часто порушували визначену періодичність. Однак загальний тираж вказував на те, що потенційно до кожного четвертого жителя півострова потрапляв один примірник суспільно-політичної кримської преси.

Про зацікавленість суспільно-політичною інформацією кримчан свідчить те, що її суспільно-політичний сегмент на Чорноморській телекомпанії, наприклад, у 2007 р., становив +1565 хвилин на тиждень (16 % від загального телеэфірного часу), державна телерадіокомпанія «Крим» випускала суспільно-політичних програм в обсязі 600 хвилин на тиждень (12,5% від загального ефіру), телекомпанія ІТВ – 1010 хвилин в тиждень (11,5%) від загального обсягу мовлення, телекомпанія «Неаполь» – 430 хвилин (13%), телекомпанія «Жиса» – 135 хвилин на тиждень (1,5 %). Наведені дані вказують на те, що обсяг суспільно-політичних програм в телевізійному просторі АРК відповідав стандартам інформаційного телемовлення, однак державний сегмент суспільно-політичної інформації не домінував у ньому [111, с. 162 – 163].

Важливим сегментом інформаційного простору АРК був Інтернет-простір, у якому функціонували сайти органів влади АР Крим та місцевого самоврядування; інформаційно-аналітичних центрів; ЗМІ; кримських відділень політичних партій; національно-етнічних товариств організацій; громадських (не національно-етнічних) організацій; кримських політиків. Серед останніх трьох видів сайтів достатньо активно діяли сайти екстремістського характеру, тоді як перший та другий типи сайтів були найменш відвідуваними. Особливостями кримської Інтернет-аудиторії було те, що близько 40 % кримчан позитивно ставилися до проведення дискусій і форумів з суспільно значущих проблем у мережі, а більше 13 % брали участь в них [111, с. 166]. На тлі того, що рейтинг інформаційної відкритості сайту кримського уряду (www.crimea-portal.gov.ua) займав 23-тє місце з досліджених

27 сайтів обласних державних адміністрацій України [112] та мінімально передбачав зворотний зв'язок з аудиторією, можливість поширення та сприйняття ідеологем російського імперського націоналізму перебувала в зоні високих показників.

Водночас, оцінюючи процес реалізації кримського регіонального проекту «Зворотний зв'язок», голова республіканського комітету з інформації Ради Міністрів АРК М. Рогожин публічно заявляв, що в перший рік існування проекту було запропоновано реалізувати чотири інформаційні програми: становлення української державності та законності; сприяння міжетнічній та міжконфесійній толерантності; «Імідж Криму»; «Зворотний зв'язок», метою яких було збільшення інформаційного потоку в обсягах, здатних переважати над інформаційними потоками, що створюються окремими партіями чи іншими суб'єктами регіонального політичного процесу, маючи на увазі й інформаційні ресурси провідників ідеї російського імперського націоналізму. На думку М. Рогожина, влада вже у 2003 р. мала «помітні переваги»: в середньому 450 тис. грн на рік дозволяли щотижня використовувати 68 різних ЗМІ з разовим тематичним охопленням близько 1 552 000 осіб (населення АРК становило близько 2,5 млн) [113, с. 53]. Проте українська державна стратегія інформування не передбачала упередження чи спростування ідеологем російського імперського націоналізму на території АРК, будучи переважно політично нейтральною за характером.

Зважаючи на те, що молодь АРК була визначена окремою цільовою аудиторією впливу в рамках політичного аспекту стратегії російського імперського націоналізму, важливим є визначення каналів комунікації, які впливали на формування політичних орієнтацій. 44,5 % молодих кримчан у своїх політичних уподобаннях покладалися на власний життєвий досвід, 42,5 % були зорієнтовані на інформацію, що транслюється ЗМІ, для 14,3 % джерелом формування політичних поглядів були батьки, для 13,9 % – вчителі та викладачі, для 12,9 % – книги. Важливим аспектом цієї проблеми було те, що тільки 7,9 % молоді не мали певних політичних поглядів, що є достатньо низьким показником [114, с. 144].

Активність російського імперського націоналізму в політичному просторі АРК найбільш повно та комплексно простежується на рівні використання та поширення «мови ворожнечі» у ЗМІ півострова. За оцінками експертів, 92,3 % публікацій 2010 р.,

позначених мовою ворожнечі, належали до спектра «жорстких» публікацій, що пояснюється тим, що (1) проблеми повернення і облаштування депортованих осіб, розподіл землі, корупція, не-ефективність місцевої влади в матеріалах місцевих ЗМІ етнізувалися, тож описувалися за допомогою мовних конструкцій нерозуміння, конфліктності, протистояння; (2) найбільша кількість «жорстких» публікацій належали до аналітичного сегмента (40,2 %) або містила тексти заяв різних організацій (13,04 %) [115, с. 24]; (3) висловлюючи обурення з приводу етноцентричності чи ксенофобії публічної особи, автори розглядають їх як представників «Інших», використовуючи подібні етноцентричні чи ксенофобські конструкції (подібний підхід характерний для деяких журналістів видань «Авдет», «Голос Крима», «Крымская правда», «Крымское время», «Крымська світлиця»). Зрештою, на рівні політичної свідомості читацької аудиторії формувалися стійкі образи «Своїх» та «Інших»: 80,0 % матеріалів сприяли формуванню в свідомості кримчан негативного образу «Інших», 30,4 % – гіперпозитивного образу «Ми», 22,8 % позиціонували відмінності між «Ми» і «Вони», у 68,5 % недоречно згадувалися ознаки «Іншого» (переважно за етнічною ознакою), у 54,3 % приписувалися особистісні характеристики спільнот усім членам спільноти, у 47,8 % вказувалося на негативний вплив «Інших» [115, с. 32]. Частіше за все об'єктом проявів «мови ворожнечі» були етнічність та пов'язані з нею процеси (63,0 %) [115, с. 31].

Важливою частиною інформаційно-комунікативного аспекту стратегії російського імперського націоналізму стало формування характерного тільки для АРК політичного календаря, зорієнтованого на встановлення та підтримку стабільних символічних зв'язків. До дат, які щорічно масово відзначалися на території півострова, зачисляємо:

– 19 січня: День антиконституційної передачі Криму зі складу РРФСР до складу УРСР, який був насичений ідеологемами «ми – росіяни Криму, до цього часу є розділеним народом, переданим одним розчерком пера політичного волюнтариста Хрущова Україні, на той час республіці в складі СРСР; «росіянам потрібна єдність, а слов'янам – братство» [116].

– Лютий – Річниця Дому Романових (з 2013 р.) [117]. У лютому 2013 р. Верховна Рада АРК «з метою популяризації та

збереження російської історико-культурної спадщини в Автономній Республіці Крим» ухвалила рішення «Про заходи, присвячені святкуванню 400-річчя Царського Дому Романових в Автономній Республіці Крим» [118].

– 19 квітня: Свято слов'янської єдності в Криму, символічний простір якого формувався навколо проголошення Катериною II Маніфесту «Про включення острова Тамань та півострова Крим до складу Російської імперії» та позиціонувався як «День возз'єднання Криму з Росією» [119].

– 6 червня – День захисту російської мови (з 1999 р.), який за ініціативи російської сторони набрав статусу Всесвітнього дня російської мови [120].

– 12 червня: День Росії (з 2003 р.), який є частиною офіційного російського політичного календаря, щороку організований Російською общиною Криму [121].

– 10 липня – День визволення Тавриди від Османського ярма 1771 р.

– Остання неділя липня – День Військово-Морського флоту Росії, що супроводжувався активним використанням символів Російської імперії на території АРК (у 2013 р. у Сімферополі розгорнули найбільший у світі Андріївський прапор [122].

– 9 вересня – День пам'яті російських воїнів, полеглих під час героїчної оборони Севастополя і в Кримській війні 1853 – 1856 рр. [120]. Відповідно до проекту, розробленого представниками Російської громади Криму, 21 листопада 1996 р. Верховна Рада АРК прийняла Постанову №982/1 «Про День пам'яті воїнів, полеглих при обороні міста Севастополя і в Кримській війні в 1854–1855 роках, та заходи щодо збереження, відновлення, утримання та охорони поховань, пам'ятників і пам'ятних місць, пов'язаних з подіями Кримської війни 1854–1855 років».

– 23 жовтня – День утворення Російської громади Криму.

– 4 листопада – День народної єдності (офіційне свято в Російській Федерації). У Сімферополі Російська громада Криму проводить у цей день мітинг і святковий хід, що символізують «необхідність єднання російського народу, повернення російських до цінностей колективізму, любові до Батьківщини, протидії культурі індивідуалізму західного зразка» [123].

Символічний зв'язок з Росією встановлювався та стверджувався Російською громадою Криму на рівні символічного простору Сімферополя. Її зусиллями було повернуто дев'ять історичних (імперського періоду) назв вулиць та площ у столиці Республіки Крим: Олександра Невського (Рози Люксембург), Долгоруківська (Карла Лібкнехта), Петропавлівська (Жовтнева), Петропавлівська площа та артикулювалися вимоги щодо повернення назви проспекту Катерини Великої (Карла Маркса) вулицям Потьомкінській (Шмідта), Воронцова (Воровського), Троїцькій (Більшовицька), Софійській (Клари Цеткін), і офіційно назвати Центральний парк культури на честь Катерини Великої [120].

Інтерес російського імперського націоналізму до формування зафіксованого, періодично відтворюваного російського символічного простору в АРК пояснюється тим, що безпосередня добровільна участь людини у політичному святі передбачає автоматичне прийняття і фіксацію смислових преференції свята з їх екстраполяцією на простір владних відносин. Навіть беручи участь у святі немотивовано, людина переважно автоматично робить вибір на користь тих цінностей, які на рівні політичного свята позиціонуються як «добровільно прийняті». Отже, політичне свято як механізм опосередкованого перетворення соціальної реальності, активно та достатньо успішно використовувалося на території АРК.

Суть економічної складової політичної стратегії російського націоналізму в АРК визначалася прагненням зберегти та примножити російську власність на території республіки. Наприкінці 1980-х в АРК відкрито обговорювалося питання про самовизначення Криму між Україною і Росією, тому на замовлення кримської влади групою економістів було проведено аналіз економічних зв'язків з Україною та Росією, які тоді були ще республіками Радянського Союзу: «Результати проведеного дослідження, у якому до уваги бралися в динаміці 504 показники, інтегровані в 28 факторів, розбитих на 4 групи за ступенем важливості, показали, що Криму вигідніше бути з Україною» [124, с. 104].

Найбільш виразно це проявилось у створенні та діяльності Фонду розвитку економічних і гуманітарних зв'язків «Москва – Крим», заснованого 27 листопада 1996 р. «для взаємодії з державними, громадськими та господарськими організаціями Автономної Рес-

публіки Крим» [125]. Президентом Фонду був обраний професор, д. економ. н. О. Котолупов, кримське представництво Фонду очолив професор, д. с. н. П. Хрієнко, головою Опікунської Ради Фонду став мер Москви Ю. Лужков [126, с. 426]. Визначаючи основним завданням Фонду «зміцнення і розвиток економічних і гуманітарних зв'язків між Москвою і Кримом з метою збереження єдиного культурного і економічного простору» [126, с. 426], у 1998 р. з ініціативи Фонду було підписано Угоду між органами представницької і виконавчої влади м. Москви та АРК про співпрацю в торговельно-економічній, науково-технічній і гуманітарно-культурній сферах. У рамках цієї Угоди в подальшому були підписані чотири протоколи, що визначили пріоритетні програми в сфері економіки, одним з виконавців яких був Фонд «Москва – Крим». Так, під час візиту делегації уряду Москви на чолі з Ю. Лужковим до Криму у лютому 2007 р. відбулося підписання Програми співробітництва між органами представницької і виконавчої влади м. Москви та АРК на 2007–2008 рр. і Протоколу про намірі щодо участі Москви в розвитку курортно-рекреаційного комплексу східного Криму. Реалізація підписаних документів дозволяла інвестувати в економіку півострова понад 2 млрд дол. США [127].

Для координації зусиль з ініціативи керівництва Фонду «Москва-Крим» у Москві було створено Об'єднання санаторно-курортних здравниць «Тавросс», яке об'єднало 20 кримських санаторіїв, що були у власності російських суб'єктів господарювання. Основні зусилля об'єднання «Тавросс» спрямовувалися на захист майнових інтересів московських організацій і підприємств та об'єкти, побудовані в Криму, правовий супровід і реалізацію нових інвестиційних проектів [128]. Масштаби проектної економічної діяльності фонду у 2012 р. оцінювалися у 266,8 млн крб [128].

Оприлюднені як політично значимі, масштаби офіційної інтеграції російського капіталу в економічний простір АРК вказують на те, що економічний потенціал Криму був менш важливим для російського імперського націоналізму, насамперед з огляду на його ресурсний потенціал щодо впливу на масову політичну свідомість.

У першій половині 1990-х рр. в Криму чітко окреслилися чотири політичні центри з достатньо впізнаваними ідеологічними моделями, які тією чи іншою мірою позиціонували власне ставлення до ідеологем російського імперського націоналізму та

стратегій його діяльності. Перший центр – проросійський, що став основою інтеграції російського імперського націоналізму в політичний простір півострова, був представлений Республіканським Рухом Криму «Російське товариство» та Всекримським рухом виборців та мав на меті перетворити Крим на незалежну державу або частину Росії. Другий центр утворювався з колишніх комуністів та у політичній площині був зорієнтований на максимальне представництво в органах регіональної влади, що сприяло бути активним суб'єктом процесів приватизації майна півострова. Третій центр, який увібрав демократичні, ліберально-демократичні та ліберальні ідеї, був представлений «Демократичним Кримом» та Всеукраїнським конгресом депутатів усіх рівнів «за міжнаціональну злагоду й громадянський мир». Його особливістю було те, що програмно цей політичний центр позиціонував себе як опозиційний російському націоналізму та Народному Рухові України, що ідеологічно сприймався членами «Демократичного Криму» так само, як націоналістичний [129]. Четвертий центр утворювався представниками кримськотатарського національно-визвольного руху, п'ятий – нечисленними українськими та проукраїнськими організаціями – комітет «Крим з Україною» та регіональними українськими політичними та громадськими об'єднаннями. Специфікою структурування політичного простору Криму було те, що жоден з п'яти сегментів не був зорієнтований на утворення коаліцій – стратегічного чи тактичного характеру. Саме це сприяло ресурсно та організаційно найбільш потужному сегменту – проросійським організаціям Криму – створити сприятливе тло для інтеграції та закріплення ідеологем російського націоналізму у масову політичну свідомість.

Структурно процес реалізації стратегії діяльності російського націоналізму в АРК може бути представлений у вигляді наступності трьох послідовних етапів. По-перше, були визначені політичні цілі російського націоналізму в Криму, які мали імперський характер, тож передбачали окреслення ключових напрямів та системи організаційних заходів, які були зорієнтовані у політичну, економічну, етнонаціональну, соціокультурну та інформаційну сфери життєдіяльності кримського півострова. По-друге, на рівні політичних інститутів Російської Федерації була вироблена система виперджувальних ініціатив, спрямованих на ослаблення впливу інститутів

політичної влади України на території автономії та сукупність тактичних прийомів, що дозволяли оперативно реагувати на фактичні (хоча і нечисленні) виклики проукраїнських ініціатив. По-третє, сформована система дієвих механізмів лобіювання, інституціональної взаємодії, форм, методів та прийомів відтворення смислів російського імперського націоналізму в АРК на всіх рівнях цього соціального простору – політичному, етнонаціональному, соціокультурному та економічному.

1. Паин Э. А. Имперский национализм (возникновение, эволюция и политические перспективы в России) / Э. А. Паин // *Общественные науки и современность*. – 2015. – № 2. – С. 54–71.

2. Паин Э. А. Между империей и нацией. Модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России / Э. А. Паин. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2003. – 164 с.

3. The New Russian Nationalism: Imperialism, Ethnicity, Authoritarianism, 2000 – 2015 / Ed. Y. Blakkisrud. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016. – 424 p.

4. Russians see Ukraine as an illegitimate state. By Mikhail Alexseev and Henry Hale [May 20, 2015] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2015/05/20/russians-see-ukraine-as-an-illegitimate-state/>

5. Брубейкер Р. Национальные меньшинства, национализирующиеся государства и внешние национальные родственные государства в новой Европе / Р. Брубейкер // *Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе: в 3-х т. / под общ. ред. Э. Яна*. – М.: РОССПЭН, 2010. – Т. 1. – С. 149 – 173.

6. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 60 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/publications/>

7. Правительство Российской Федерации. Распоряжение от 17 июля 2014 г. № 133-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/perepis_krim/1330-p.pdf

8. Доклад об итогах федерального статистического наблюдения «Перепись населения в Крымском федеральном округе» со 100-процентным охватом населения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gks.ru/free_doc/new_site/population/.../obsh_itog_kfo.docx

9. Мальгин А. Крымский узел. Очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999 / А. Мальгин. – Симферополь: Новое время, 2000. – 160 с.

10. Крымская правда. – 1991. – 1 ноября.
11. Крымский комсомолец. – 1991. – 16 ноября.
12. Крим на політичній карті України (Аналітична доповідь УЦПЕД) // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 4 (16). – С. 2–39.
13. АР Крим: люди, проблеми, перспективи (Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим) Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 10 (104). – С. 2–72.
14. Филатов А. С. Крым: этнокультурные ориентиры и политические установки. Крымский ирредентизм и украинский сепаратизм / А. С. Филатов // Таврійські студії. Історія. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/e-journals/tavst/2012_2/pdf/19.pdf
15. Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека та оборона. – 2009. – № 5 (109). – С. 2–72.
16. Общественно-политические, межнациональные и межконфессиональные отношения в Автономной Республике Крым: состояние, проблемы, пути решения. Материалы к дискуссии «АР Крым сегодня и завтра: территория риска или зона конфликта (декабрь 2008). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/files/category_journal/NSD104_ukr_5.pdf
17. Крым, Украина в координатах Черноморской безопасности. Информационно-аналитические материалы к дискуссии на тему «Крым: безопасность и развитие» (апрель 2011). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.uceps.org/upload/Prz_5nn_Krym_2011_Bezpeka.pdf
18. Договор между РСФСР и УССР // Россия, Крым и город русской славы Севастополь. Документы и материалы 1783–1996. – М., 1996. – С. 3–5.
19. Выписка из стенограммы заседания 2-й сессии Верховного Совета РСФСР, 42 совместного заседания Совета Республики и Совета Национальностей 22 ноября 1990 // Россия, Крым и город русской славы Севастополь. Документы и материалы 1783–1996. – М., 1996. – С. 89–90.
20. Kuzio T. Russia – Crimea – Ukraine: Triangle of conflict / T. Kuzio. – Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2007. – 258 p.
21. Slchanyk R. Ukrainian-Russian Confrontation over the Crimea / R. Slchanyk // RFE/RL Reaserch Report. – 1992. – 21 February. – P. 27.
22. О продолжении работы по изучению правовой обоснованности решений Президиума ВС СССР от 19 февраля 1954 г. и ВС СССР от 26 апреля 1954 г. о выведении Крымской области из состава РСФСР».

Постановление ВС РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ipravo.info/russia2/law85/636.htm>

23. Независимая газета. – 1992. – 22 мая.

24. Независимая газета. – 1992. – 26 мая.

25. Здание Государственной Думы. Большой зал. 27 мая 1994 года. 10 часов. Председательствует Председатель Государственной Думы И. П. Рыбкин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cir.ru/docs/duma/302/300267?QueryID=5851635&HighlightQuery=5851635>

26. Здание Государственной Думы. Большой зал. 22 марта 1995 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cir.ru/docs/duma/302/317061?QueryID=5851645&HighlightQuery=5851645>

27. Цеков С. Крымский сепаратизм – реакция на политику украинской власти [10 августа 2009] / С. Цеков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscrimea.ru/news.php?point=524>

28. Состоялась встреча Владимира Жириновского с руководителями русской общины Крыма, Крымской республиканской организации партии «Русский блок» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscrimea.ru/?id=arhive/old>

29. Поздравительное письмо Русской общины Крыма в связи с 15-летием Либерально-демократической партии России [13.12.04] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscrimea.ru/rok/ldpr.php>

30. Депутат Государственной Думы Российской Федерации Константин Затулин посетил Русскую общину Крыма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscrimea.ru/rok/zatulin.php>

31. Лужков Ю. Россия. Украина. НАТО. Крым / Ю. Лужков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.izvestia.ru/comment/article3114624/index.html>

32. Автономия Крыма. Вопрос открыт? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ostro.org/general/politics/articles/54531/>

33. Седов Л. А. Общественные настроения в марте 2002 года / Л. А. Седов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/2002/04/10/obshhestvennyye-nastroeniya-v-marte-2002-goda/>

34. О любви к Крыму [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/2014/03/18/o-lyubvi-k-krymu/>

35. 10 лет спустя [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/2014/03/17/10-let-spustya/>

36. Ментальна яма. 04.06.2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/2014/06/04/mentalnaya-yama/>

37. Ситуация в Украине: оценки, ожидания, перспективы. 30. 05. 2014 Пресс-выпуск Левада-Центра [Электронный ресурс]. – Режим

доступу: <http://www.levada.ru/2014/05/30/situatsiya-v-ukraine-otsenki-ozhidaniya-perspektivy/>

38. de Figueiredo John M. Integrated Political Strategy / John M. de Figueiredo // *Strategic Management*. – 2009. – № 26. – Р. 459–486.

39. Иванов А. Русский национализм: идеология и политическое воплощение / А. Иванов // *Честь и верность*. 2012. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus-orden.com/Media.aspx>

40. Постановлении Верховного Совета Российской Федерации «О статусе города Севастополя» от 9 июля 1993 года № 5359-1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russia.bestpravo.ru>

41. Письмо Постоянного представителя Российской Федерации при Организации Объединенных наций на имя Председателя Сосета Безопасности ООН постоянного представителя Российской Федерации при ООН В. Воронцова [19 июля 1993 г.] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.un.org/russian/documen/scaction/1993/

42. Постановова Президії Верховної ради України «Про заяву Президії Верховної Ради України про постанову Верховної ради Російської Федерації від 9 липня 1993 року «Про статус міста Севастополя» від 10 липня 1993 року № 3375-XII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: rada.gov.ua/laws/show/3375-12?test=XX7MfyrCSgkyeyGIZiYcZUaEH14Y2s80msh8Ie6

43. Письмо Постоянного представителя Украины при Организации Объединенных Наций на имя Председателя Совета Безопасности ООН. Текст Заявления Президента Украины Л. Кравчука [13 июля 1993 года] [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.un.org/russian/documen/scaction/1993/

44. Письмо Постоянного представителя Украины при Организации Объединенных Наций на имя Председателя Совета Безопасности ООН. Письмо Министра иностранных дел Украины на имя Председателя Совета Безопасности [14 июля 1993 года] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.un.org/russian/documen/scaction/1993/

45. Руба В. Росіянам в Україні живеться непогано, але ... / В. Руба // *Вісті з України*. – 1993. – № 2. – 7–13 січня. – С. 2.

46. Габриэлян О. А. О феноменологии Русского Мира / О. А. Габриэлян // *Сборник материалов научно-практической конференции «Крым в контексте русского Мира: язык и культура», посвященной 205-й годовщине со дня рождения А. С. Пушкина*. – Симферополь: Таврия, 2004. – С. 5–30.

47. Филатов А. С. Российский социокультурный фактор на Украине и в Крыму / А. С. Филатов // *Сборник материалов научно-практической конференции «Крым в контексте русского Мира: язык и культура»,*

посвященной 205-й годовщине со дня рождения А. С. Пушкина. – Симферополь: Таврия, 2004. – С. 31–53.

48. Столица нашей Родины – Москва объединяет соотечественников [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscrimea.ru/all/stolica.php>

49. О нас. Международный совет российских соотечественников (МСРС) – единственное всемирное объединение организаций российских соотечественников, включающее в свои ряды 137 организаций из 52 стран мира <http://jml15.nebor1.2ac3d.spectrum.mujino.ru/about-us>

50. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заснування та умови діяльності інформаційно-культурних центрів. Угоду ратифіковано Законом № 583-XIV від 08.04.99 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_090

51. Закрывается представительство Россотрудничества в Крыму [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://prev.rs.gov.ru/press/news/2257>

52. Рекомендации парламентских слушаний на тему «Защита прав соотечественников за рубежом: состояние законодательства и перспективы его совершенствования». Москва, Совет Федерации. 12 апреля 2006 // Поддержка соотечественников, проживающих за рубежом: проблемы, перспективы, пути совершенствования законодательного обеспечения: сборник материалов. – М.: Издание Совета Федерации, 2006. – С. 74 – 76.

53. Баранов А. В. Русские политические движения Крыма и Севастополя: ресурсы давления, позиционирование, повестка дня активности / А. В. Баранов // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2014. – № 2. – С. 76 – 84.

54. Стенограмма заседания секции № 5 «Поддержка российскими регионами соотечественников за рубежом и возможности ее расширения» // Поддержка соотечественников, проживающих за рубежом: проблемы, перспективы, пути совершенствования законодательного обеспечения. Сборник материалов. – М.: Издание Совета Федерации, 2006. – С. 5 – 41.

55. Резолюция Всемирного конгресса соотечественников // Поддержка соотечественников, проживающих за рубежом: проблемы, перспективы, пути совершенствования законодательного обеспечения. Сборник материалов. – М.: Издание Совета Федерации, 2006. – С. 44 – 46.

56. Рекомендации секции № 5 «Поддержка российскими регионами соотечественников за рубежом и возможности ее расширения» //

Поддержка соотечественников, проживающих за рубежом: проблемы, перспективы, пути совершенствования законодательного обеспечения. Сборник материалов. – М.: Издание Совета Федерации, 2006. – С. 41 – 43.

57. Почетная награда Международного совета российских соотечественников и Правительства Москвы «Соотечественник года» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://msrs.ru/item/173-sootgodan#2008>

58. В Крыму прошло девятнадцатое заседание Всемирного координационного совета российских соотечественников [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://shirekrug.com/index.php/2013-05-08-10-01-22/item/853>

59. Справка о работе Фонда «Москва–Крым» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ruscultura.info/content/fond_moskva_krym

60. Жумаділов А. Реінтеграція Криму: методологічні аспекти / А. Жумаділов // Національна безпека і оборона. – 2014. – № 5 – 6. – С. 97 – 99.

61. Информация о различных политических митингах в городе Симферополе // Авдет. – 1991. – № 22. – 4 октября. – С. 2.

62. Отзывы на передачу крымского телевидения // Авдет. – 1991. – № 22. – 4 октября. – С. 3.

63. Устав Русской Общины Крыма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscrimea.ru>

64. Информация про отношение Меджлиса крымскотатарского народа к провозглашению независимости Украины // Авдет. – 1991. – № 22. – 4 октября. – С. 1.

65. Заявление Меджлиса крымскотатарского народа «Об общественно-политической ситуации в Крыму» // Авдет. – 1991. – № 22. – 4 октября. – С. 1.

66. Интерв'ю Голови Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемілева: «Зараз ми потрібні українцям, а українці нам» // Голос України. – 1991. – № 26.

67. Саєнко Ю. До єдності розмаїтостей: соціокультурні орієнтації етносів / Ю. Саєнко // Політика і час. – 1995. – № 2. – С. 73 – 79.

68. Чорновил В. Я – за общество абсолютной национальной гармонии. Интервью Председателя Львовского областного Совета В. Чорновила о межнациональных отношениях // Союз. Еженедельное приложение «Известия». – 1991. – № 41. – октябрь. – С. 5.

69. Заява Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України // Голос України. – 1991. – 31 жовтня. – С. 6.

70. Стенограма обговорення проекту Декларації прав національностей на пленарному засіданні Верховної Ради України // Верховна Рада України. Четверта сесія 12-го скликання. Стенографічний звіт. Бюлетень № 37. 1 листопада 1991 року. – К.: Вид-во Верховної Ради України, 1991. – С. 3 – 10.

71. Декларація прав національностей України. 1 листопада 1991 року № 1771-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 799.

72. Притула В. Кримські татари потребують термінової допомоги / В. Притула // Молодь України. – 1991. – 29 листопада. – С. 2.

73. Чубаров Р. «А найкращий український борщ готують у кримських татар» / Р. Чубаров // Високий замок. – 2011. – 15–21 вересня. – С. 5.

74. Этническая история Крыма в таблицах, картосхемах и диаграммах (по данным переписей населения) информационно-справочное пособие / Автор-сост. А. С. Петроградская. – Симферополь: АнтикВА, 2007. – 20 с.

75. Этнический состав населения // Атлас «Автономная Республика Крым» / Институт географии НАН Украины, Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, ЗАО «Институт передовых технологий». – Киев – Симферополь, 2003. – С. 47.

76. Ішин А. В. До питання щодо проявів етнополітичних суперечностей в Криму на сучасному етапі / А. В. Ішин, І. Г. Беднарський, О. Б. Швець / за ред. О. Г. Шевчука; Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Симферополі. – Симферополь: СФ НІСД, 2005. – 60 с.

77. Киселева Н. В. Социологическое измерение угрозы межэтнического конфликта в Крыму / Н. В. Киселева // Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. – Симферополь: Сонат, 2012. – Вып. 16. – С. 139–145.

78. Сикевич З. В. Социология и психология национальных отношений / З. В. Сикевич. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 203 с.

79. Котигоренко В. О. Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації / В. О. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2005. – 222 с.

80. Заявление Русской общины Крыма об осуждении преступных призывов экстремистской группировки – т.н. «меджлиса крымскотатарского народа» по захвату земель Южного берега Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ruscrimea.ru/zayavlen/10_03_05_rok.php

81. Про додаткові заходи щодо забезпечення додержання права громадян, які проживають на території Автономної Республіки Крим, на

землю. Указ Президента України № 345/2008 від 14 травня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435/2008>

82. Самар В. – Мустафа Джемилев: «Нам нужно было бы высказать слова благодарности, потому что мы сделали все возможное, чтобы нейтрализовать сепаратизм в Крыму» // Зеркало недели. – 2005. – 21 мая.

83. Умеров И. Р. Крымскотатарское национальное движение: современное состояние и перспективы / И. Р. Умеров // Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. – Симферополь: Сонат, 2012. – Вып. 16. – С. 389 – 397.

84. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

85. Габриэлян О. А. Инстинкт национализма и его преодоление / О. А. Габриэлян // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. Сборник научных трудов по материалам конференции: Симферополь, 4 – 5 октября 1999 г. – Симферополь, 1999. – С. 27 – 32.

86. Центр Розумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=394

87. Всемирная серия. Народы и времена. Украина. Крым. Русские / Автор проекта и составитель Б. С. Балаян. – Симферополь: Таврида, 2011. – 423 с.

88. Пілат О. Новий етнос – «русскоговорящее население» / О. Пілат // Голос України. – 1992. – 30 квітня. – С. 3.

89. Народный Фронт «Севастополь – Крым – Россия» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sevkrimrus.narod.ru/>

90. СБУ: «Севастополь – Крым – Россию» финансирует Москва // Первая крымская. – 2008. – 17 – 23 октября. – С. 3.

91. Филатов А. Организации российских соотечественников в Крыму: состояние и перспективы / А. Филатов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruscrimea.ru/news.php?point=1742>

92. Игнатъев Г. В крымском парламенте на 80 «регионалов» будет 20 условных оппозиционеров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.meta.ua/ua/archive/08.11.10/cluster:18874723-V-krymskom-parlamente-na-80--regionalov--budet-20-uslovnykh-oppozitsionerov--Dazhe-takie-vpechatliaiushchie-itogi-dlia-partii-vlasti-oglasili-s-narusheniem-zakona/>

93. Выборы 2010. Официальные результаты голосования по выборам в Севастопольский городской совет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sevastopol.su/news.php?id=24309>

94. Этапы становления Русской общины Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruscrimea.ru/cms/?go=mon&in=view&id=18>

95. Национально-культурные объединения Автономной Республики Крым. – Симферополь: Таврида, 1999. – Вып. 1. Справочное пособие. – 112 с.

96. Виктор Янукович избран почётным членом Русской общины Крыма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscrimea.ru/?id=arhive/old>

97. О Союзе. Общественная организация «Союз севастопольских соотечественников России» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sevastopol-souz.ru/o-soyuze>

98. Общество «Московский государственный университет в г. Севастополе» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sevastopol-souz.ru/obshchestvo-mgu-g-sevastopolya>

99. Дейнека Л. Институционализация региональных движений Крыма на рубеже XX – XXI вв.: социальные практики и функциональные особенности / Л. А. Дейнека, Ю. В. Кокин // Таврійські студії. – 2011. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/e-journals/tavst/2011_1/pdf/11.pdf

100. Семенов В. А. Крым казачий / В. А. Семенов. – Симферополь: ООО «Симферопольская городская типография», 2012. – 400 с.

101. Приднестровские казаки и крымские казаки подписали бессрочный договор о сотрудничестве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://crimea.kz/15891-Pridnestrovskie-i-krymskie-kazaki-podpisali-bessrochnyy-dogovor-o-sotrudnichestve.html>

102. Казаки призывают «Русский блок» возобновить деятельность в Крымской автономии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://crimea.kz/69095-Kazaki-prizyvayut-Russkiy-blok-vozobnovit-deyatelnost-v-Krymskoiy-avtonomii.html>

103. База – Организации соотечественников за рубежом. Страна – Автономная Республика Крым [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.materik.ru/nationals/database/migrants/index.php?country=152&print=Y>

104. О федерализации Украины и правах граждан. Заявление Русской общины Крыма [22.12.04] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscrimea.ru/?id=arhive/old>

105. О задачах, стоящих перед представителями сил восточно-славянского единства, в свете предстоящих на Украине парламентских выборов. Заявление Русской общины Крыма [07.02.05] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ruscrimea.ru/zayavlen/07_02_05.php

106. Итоги патриотических конкурсов // Русский Мир в Республике Крым. – 2013. – № 49. – С. 2.

107. Здравствуй, Россия! По информации Представительства «Россотрудничества» в Украине (г. Симферополь) // Русский Мир в Республике Крым. – 2013. – № 50. – С. 1,2.

108. Якименко А. Молодые крымчане получили направления на учебу в России / А. Якименко // Русский Мир в Республике Крым. – 2013. – № 50. – С. 2.

109. Якименко А. Молодёжь Крыма – за евразийскую интеграцию / А. Якименко // Русский Мир в Республике Крым. – 2013. – № 50. – С. 2, 3.

110. Дрёмов А. А. Язык печатных СМИ как средство политической и межкультурной коммуникации / А. А. Дрёмов // Сборник материалов научно-практической конференции «Крым в контексте русского Мира: язык и культура», посвященной 205-й годовщине со дня рождения А. С. Пушкина. – Симферополь, 2004. – С. 116 – 122.

111. Сомов М. В. К вопросу об изучении политической коммуникации в Автономной Республике Крым / М. В. Сомов // Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. – Симферополь: Сонат, 2012. – Вып. 16. – С. 158 – 167.

112. Моніторинг Українського незалежного центру політичних досліджень [травень 2007] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ucipr.kiev.ua/index.php?name

113. Рогожин М. Информация и управление на региональном уровне / М. Рогожин // Персонал. – 2003. – № 2. – С. 51 – 55.

114. Сомов М. В. Отношение учащейся молодежи АР Крым к политической коммуникации: результаты исследования / М. В. Сомов // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 325 – 326. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 141 – 145.

115. На пути к социально ответственным СМИ: преодоление «языка вражды» и развитие гражданских медиа. Пособие для журналистов и общественных активистов. – Симферополь: Центр «Интеграция и развитие», 2011. – 84 с.

116. Мы – разделённый народ [19.02.05] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ruscrimea.ru/kroprb/19_02_05.php

117. Александр Шевцов: сила русского движения – в конструктивной работе // Русский Мир в Республике Крым. – 2013. – № 49. – С. 4.

118. Васильев Г. Романовы: встреча с Тавридой / Г. Васильев // Русский Мир в Республике Крым. – 2013. – № 52. – С. 1.

119. 19 апреля – праздник славянского единства в Крыму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruscrimea.ru/?id=arhive/old>

120. Пинчук В. К 20-летию Русской общины Крыма / В. Пинчук // Русский Мир в Республике Крым. – 2013. – № 50. – С. 4.

121. Крымчане отметили День России вместе с Русской общиной Крыма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscrimea.ru/?id=arhive/old>

122. Якименко А. Дню Флота и Крещению Руси посвящается / А. Якименко // Русский Мир в Республике Крым. – 2013. – № 49. – С. 3.

123. Мероприятия Русской общины Крыма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscrimea.ru/cms/?go=mon&in=view&id=21>

124. Багров Н. В. Крым: время надежд и тревог / Н. В. Багров. – Б.М., б.р., – 381 с.

125. Справка о работе Фонда «Москва – Крым» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ruscultura.info/content/fond_moskva_krym

126. Всемирная серия. Народы и времена. Украина. Крым. Русские / Автор проекта и составитель Б. С. Балаян. – Симферополь: Таврида, 2011. – 423 с.

127. МИД Украины продолжает демонстрировать деструктивный подход в отношении депутата Государственной Думы Российской Федерации Константина Затулина [22.02.07] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ruscrimea.ru/?id=news/07/22_02

128. Справка о работе Фонда «Москва-Крым» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ruscultura.info/content/fond_moskva_krym

129. Скачко В. Перемогли прагматики / В. Скачко // Голос України. – 1992. – 7 жовтня. – С. 3.

ПІСЛЯМОВА

Окрім проаналізованих у дослідженні причин, які призвели до відторгнення АР Крим від України провідними, безперечно, є безпорадність або пряма зрада у вищих ешелонах української влади та регіонального бюрократично-чиновницького апарату, силових відомств, низки всеукраїнських політичних партій та їхніх регіональних структур на півострові, розмитість громадянської ідентичності кримчан, слабкість громадянського суспільства, яке було нейтралізоване проросійськими активістами і бойовиками. Разом з тим, головним чинником (ініціатором, дієвою стороною), який призвів до окупації та наступної анексії Криму була Російська Федерація, її вище політичне керівництво. Аргументи ж російської сторони щодо своєї непричетності до гострого політичного конфлікту на кшталт демагогічної риторики – «Крим повернувся в російську гавань», чи української (після перемоги Революції Гідності) емігрантської верхівки, яка зосередилася у Москві – «загубили Крим», були не більше ніж прикриття агресивної політики Кремля щодо України, яка тривалий час втілювалася в руслі горезвісної геополітичної доктрини «руського мира».

Про штучність «Кримської [російської] весни» вагомі аргументи наводили і місцеві – кримські науковці, які були глибоко ознайомлені з проблемою. Так, у різноманітних експертних оцінках щодо розвитку суспільно-політичної ситуації в АР Крим на короткотермінову перспективу, які з'явилися в Україні на початку першого десятиліття ХХІ ст., враховуючи тенденції соціально-економічного розвитку регіону, стану партійного життя, міжконфесійних і міжетнічних відносин, робився вмотивований висновок не лише у її стабілізації, але й формуванні в Криму оптимальної форми автономної державності, здатної гармонізувати її відносини з «материковою» Україною, задовільнити інтереси всіх верств населення. Один з етапів цього процесу пов'язувався з 2017 р., закінченням строку перебування в Севастополі російського Чорноморського флоту, що пов'язувалося зі зникненням потужного зовнішнього дестабілізуючого чинника [1]. Зрозуміло, що від

цієї дати мусили відштовхуватися як прибічники, так і противники Української держави.

Щодо пануючих суспільних настроїв у Криму важливо згадати результати соціологічного дослідження, проведеного Центром етносоціальних досліджень Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського (березень 2008 р.), яке виявило, що 37% респондентів висловилися за перебування півострова у складі РФ, натомість, 40% – у складі України (в якості «республіки» чи «області»). Аналізуючи результати дослідження з боку директора Центру (про політичну ідентичність останнього промовисто свідчив його вислів: «від Галіції, як спотвореного європейською культурною агресією етнокультурного уламку, варто... відмовитися») наголошувалося на відсутності домінування «сепаратистських настроїв серед кримчан». Сама ж тема «сепаратизму» («міфологеми про кримський сепаратизм»), її актуалізація (з провокативною метою) приписувалася виключно «українствуючим політикам, ідеологам українства» [2, с. 185–187].

Як не дивно, однак згадані оцінки щодо АР Крим почали з'являтися в Криму і після його силової анексії. Так, у виданні, яке побачило світ у 2015 р. в Сімферополі, зазначалося, що в період правління В. Януковича політика Української держави в Криму була «відносно успішною», зокрема, було вирішено проблему українсько-російських міжнародних відносин, взяті під контроль кримські політичні еліти, нейтралізовано вплив Меджлісу, створено «достатньо сприятливий образ нової влади». Останнє давало підстави твердити, що у найближчий час – 5–7 років (!) мала відбутися повна інтеграція півострова в «політичну і культурно-ідеологічну систему України». Важливою була й констатація того, що за 23 роки незалежності України в Криму виросло ціле покоління «російськомовних молодих людей» для яких Росія не була «Батьківщиною», але місцем походження їхніх предків. Причини ж кардинальних змін у Криму деякі сучасні кримські автори, які підтримали російський статус півострова, вбачали у наступному – помилці Президента України В. Януковича щодо «Європейського вектора» розвитку України, невизнання Євромайдану, опору кримської політичної еліти проникненню

«українського націоналізму» на територію півострова. Водночас, вони вказували, що кримська еліта була «не готовою» протистояти київському «державному перевороту». «Слабким», «розколотим і деморалізованим у момент серйозних випробувань» виявилось і кримське суспільство. Значна частина місцевої еліти займала позицію вичікування, інша прямо чи опосередковано визнала нову київську владу.

Виявляється (!), справу вирішило вузьке коло суб'єктів – «рішучі» кроки місцевих Президії Верховної Ради АР Крим, керівництва Політичної партії «Руська Єдність», але, головним чином – «чітка позиція» і практичні дії РФ (тобто збройна агресія – Авт.), які і призвели до «Російської весни» на півострові. Прямим наслідком появи на території АР Крим «невдомих» озброєних осіб без розпізнавальних знаків («зелених чоловічків», «ввічливих людей»), як зауважено називало сімферопольське видання представників збройних сил РФ [3, с. 273], став псевдореферендум, який і зафіксував в умовах окупації «істотну підтримку більшості населення» [4] російський статус Криму. Причини такого «одно-стайного» волевиявлення пояснювалися в руслі розгорнутої проти України широкомасштабної інформаційної війни вельми схематично – традиційним історичним тяжінням більшості населення півострова до Росії (особливо «Росії Путіна»), глибоким розчаруванням у «європейському виборі» України – «фатального» для В. Януковича і України, її територіальної цілісності (?!), загрозою втрати в умовах української «так званої» «антиколоніальної революції» («антиросійський проект Заходу») традиційних зв'язків з Росією, російської етнічної ідентичності, страхом перед українським націоналізмом тощо [3, с.262–263, 274, 277].

Насправді ж окупація та анексія Криму, зміна політичного статусу півострова, що відбувалося в умовах відсторонення широких кіл суспільства, призвело до витворення новітнього феномену – «кримського вузла» і саме від громадян України залежить чи буде він розв'язаний або розрубаний в історичній перспективі.

1. Регіональний портрет України. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2003. – 336 с.

2. Филатов А. С. Крым: этнокультурные ориентиры и политические установки. Крымский ирредентизм и украинский сепаратизм / А. С. Филатов // Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. Вып.16. Крымское региональное сообщество: генезис. Современное состояние, перспективы. – Симферополь: СОНАТ, 2012. – С. 184–194.

3. Киселёва Н. В. Этнополитические процессы в Крыму: исторический опыт, современные проблемы и перспективы их решения / Н. В. Киселёва, А. В. Мальгин, В. П. Петров, А. А. Форманчук. – Симферополь: Салта, 2015. – 352 с.

4. Мальгин А. В. Крымский узел. Что привело к «русской весне» – 2014 / А. В. Мальгин // Россия в глобальной политике. – 2014. – 27 апреля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/krymskii-uzel-cto-privelo-k-russkoi-vesne-2014-1659>

РЕКОМЕНДАЦІЇ:

Результати та висновки аналізу політичного процесу в Автономній Республіці Крим у період 1991–2014 рр. дозволяють сформулювати низку рекомендацій практичного характеру:

- питання повернення Україні анексованого Криму має бути пріоритетом держави. Необхідно створити єдину програму реінтеграції півострова. Визначати стратегічний напрям роботи української влади щодо кримського питання, завдання щодо органів влади деокупації півострова. Верховній Раді України прийняти закони про Державну стратегію деокупації і реінтеграції в Україну тимчасово окупованого Криму, про колабораціонізм і очищення влади (люстрацію) в Криму. Долучити до розробки державних планів мають кримських громадських активістів, експертів, які займаються кримською темою.

- керівництву держави, профільному Міністерству з питань окупованих територій і внутрішньо переміщених осіб у процесі вирішення кримського питання необхідно активно співпрацювати з представниками громадянського суспільства;

- відповідним державним органам посилити контроль і відповідальність політичних партій України, їхніх лідерів щодо дотримання у своїй діяльності норм Конституції України, вимог законодавства України. У зв'язку з цим необхідно:

- здійснити скоординовані дії як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях з метою недопущення діяльності антидержавних політичних партій, унеможливлення отримання ними державної реєстрації, а при необхідності припинення її у визначений законодавством спосіб;

- надавати сприяння у діяльності україноцентричних політичних партій в середовищі національних меншин, особливо російської;

- при необхідності здійснювати експертизу діяльності політичних партій на предмет їхньої відповідності чинному законодавству України;

- ввести інститут «політичної відповідальності» щодо політичних партій та їхніх лідерів за дії, які призвели до порушення законодавства України, завдали шкоди державній безпеці країни;

– в галузі наукового прогнозування посилити увагу до проблем, пов'язаних з електоральною поведінкою громадян, їхнього взаємозв'язку з партійною та етнічною приналежністю;

– сформувати перелік громадських організацій національних меншин України, фінансування яких здійснюється за допомогою іноземних інвестицій.

– сприяти максимальному накладанню громадянського та етнічного ідентифікаційних полів за рахунок вироблення та реалізації молодіжної, культурної, освітньої та інформаційної політики на територіях України, де національна меншина становить чисельну більшість;

– з метою визначення найбільш імовірних напрямів впливу «зовнішньої національної спорідненої держави» на етнічні меншини України, що компактно проживають в рамках конкретних прикордонних територіально-адміністративних одиниць та становлять там чисельну більшість, здійснювати систематичний моніторинг параметрів їх функціонування, зокрема динаміки етнічного складу, міграційних потоків, співвідношення етнічної, регіональної та громадянської ідентичності, кількості шлюбів з громадянами інших країн, насамперед «зовнішньої національної спорідненої держави»;

– задля нівелювання та мінімізації інформаційного впливу, контекстом якого є актуалізація теми «повернення територій», здійснювати систематичний аналіз масиву інформації, що споживається насамперед етнічними меншинами, у вигляді продукту, виробленого за кордонами України, передусім в рамках стратегій «зовнішніх національних споріднених держав». Результатом такого аналізу мають стати інформаційні кампанії, цільовою аудиторією якого є національні меншини прикордонних територій України;

– серед найголовніших завдань української влади у контексті співпраці з кримськотатарським народом є поновлення/укріплення довіри кримських татар до держави Україна засобом реальних економічних, ідеологічних та політичних кроків/дій. Зважаючи на ідейні пріоритети кримськотатарського народу – репатріація, національна державність, культурне відродження, що відзначаються тривалою історичною тяглістю, нагальним кроком відповідно уповноважених владних інституцій України має стати проголошення на території Криму кримськотатарської націо-

нально-територіальної автономії, що стане вагомим підтвердженням демократичних цінностей проголошених в Україні не лише в декларативному, а й в практичному вимірі;

- зважаючи на масштабність правопорушень та значний деструктивний вплив організованих злочинних угруповань (ОЗУ), що діяли на території АР Крим, на політичну ситуацію як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні, враховуючи роль ОЗУ у сепаратистській та антидержавній діяльності на момент анексії Криму Російською Федерацією вважаємо за необхідне продовжити розслідування злочинів, вчинених кримськими ОЗУ на території АР Крим у 1991–2014 рр. з метою притягнення усіх причетних до протизаконних дій до кримінальної і політичної відповідальності;

- здійснювати подальше поглиблене і системне вивчення феномену кримської (та донбаської) організованої злочинності, причини її появи і поширення, шляхи проникнення у владу, форми і методи впливу на суспільно-політичні процеси в країні з метою недопущення повторення у майбутньому;

- дослідити й оприлюднити форми взаємодії кримінальних структур Криму зі спецслужбами Російської Федерації, їхню причетність до анексії Криму, що має запобігти здійсненню подібного сценарію в інших регіонах України;

- створити дієві механізми відбору претендентів на виборні та державні посади, контролю з боку відповідних державних органів та громадянського суспільства, які мають реально, а не декларативно, перешкодити проникненню злочинних елементів до органів влади всіх рівнів;

- враховуючи позитивний досвід та правові моделі європейських країн, здійснити ефективну реформу системи судових та правоохоронних органів, що в умовах створення нових (проєвропейських) життєвих стандартів, усвідомлення суспільством небезпеки організованої злочинності має створити сприятливі умови для нейтралізації впливу організованих злочинних угруповань на суспільно-політичні процеси в державі у майбутньому.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бевз Тетяна Анатоліївна – головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор історичних наук, професор

Горбатюк Микола Володимирович – науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат історичних наук

Кармазіна Марія Степанівна – завідувача відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук, професор

Нападиста Валентина Григорівна – доцент кафедри етики, естетики і культурології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філософських наук, доцент

Ротар Наталія Юріївна – професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктор політичних наук, професор

Яремчук В'ячеслав Дмитрович – провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук

Наукове видання

**Політичний процес
в Автономній Республіці Крим:
особливості, суперечності,
прорахунки (1991–2014 рр.)**

Аналітична доповідь

Підписано до друку 29.12.2016 р. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 15,72.
Тираж 300 прим. Зам. № 1355

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідectво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.